HIND AND BRITA.

—A POLITICAL PICT.

BY

ICHHARAM SURYARAM DESAI,

EDITOR OF THE "*Gujarati;*" AUTHOR

OF "*Ganga,*" ETC.

The most beautiful possession which a country can have is a noble and rich man, who loves virtue and knowledge;—who without being feeble or fanatical is pious—and who without being factious is firm and independent;—who in his political life, is an equitable mediator between king and people; and in his civil life, a firm promoter of all which can shed lustre upon his country or promote the peace and order of the world.—Rev. SYDNEY SMITH.

THIRD EDITION.

BOMBAY:

"GUJARATI" PRINTING PRESS.

1889.

અને બ્રિટાનિયા

—એક રાજકીય ચિત્ર.

કર્ત્તા

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ,

"ગુજરાતી"નો અધિપતિ, "ગંગા"નો રચનાર વિગેરે.

ઉદાર વૃત્તિનો અને સંપત્તિવાન્ પુરૂષ જે સદ્ગુણ અને જ્ઞાનનો અભિલાષી હોય—જે અશક્તિમાન્ અથવા ધર્મોંધ ન હોઇને પવિત્ર હોય,—તેમજ પક્ષપાતી ન હોઇને દૃઢ વિચારનો અને સ્વતંત્ર હોય—વળી જે પોતાના રાજ્યકારભારમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એક ઉદાસીન મધ્યસ્થ હોય—અને સંસારવ્યવહારમાં જેથી તેના દેશને શોભા પ્રાપ્ત થાય અથવા જેના યોગે જગતમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમોની વૃદ્ધિ થાય એવાં સર્વ સાધનોની દૃઢતાથી વૃદ્ધિ કરનાર, એવો જે મહાત્મા, તે દેશની એક સર્વોત્તમ મિલકત છે એમ જાણવું.

રેવરંડ સિડની સ્મિથ.

ત્રીજી આવૃત્તિ.

મુંબઈ:

"ગુજરાતી" પ્રિંટિંગ પ્રેસ.

૧૮૮૯.

TO

THE MOST NOBLE

GEORGE FREDERICK SAMUEL,

MARQUIS OF RIPON,

K. G., P. C., G. M. S. I.,

VICEROY AND GOVERNOR-GENERAL OF INDIA.

1880-84;

THIS

First Political Novel in Gujarati

is

Most Respectfully

DEDICATED

BY THE AUTHOR

IN COMEMORATION OF HIS

ILLUSTRIOUS REIGN.

નેકનામ ખુદાવંદ

જ્યાર્જ ફ્રેડરિક સામ્યુઍલ

મારકિવસ ઑફ રીપન,

કે. જી., પી. સી., જી. એમ. એસ. આઇ.,

ભરતખંડના માજી વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ;

૧૮૮૦-૮૪.

આ

ગુજરાતી ભાષાની સહુથી પેહેલી રાજકીય કાદંબરી

તેની પ્રતાપવંતી રાજયકારકીર્દીનાં સ્મરણાર્થે

પરમ આદરપૂર્વક

અર્પણ કરૂં છું.

PREFACE.

What the Koh-i-noor is among diamonds, India is among Nations.
SIR CHARLES NAPIER.

Several universally acknowledged laws of nature point to change and political events always take place in accordance with these laws. The history of India is an unique example of changes and it should be no matter for surprise if, in accordance with the laws above cited, a sudden longing for change were to burst forth at any time from every Indian heart. The following pages are an attempt to prove how far the present is the proper time for such a longing to manifest itself.

During the lustrum from 1876 to 1880 the country passed through a great political upheaval. The same happened in 1883 when Black and White Skins grew warm and excited. It then occurred to me to give in detail the merits and demerits of both parties *i. e.* Hind and Britannia, or Natives and Anglo-Indians. In pursuance of that idea, have the following pages been indited. The mental feelings of the two classes burst forth in their full blaze at several critical periods; but they leave behind them, it is much to be feared and regretted, discontent and bad feelings, a spirit of revengefulness and hatred. Both parties wishing ill of each other go beyond all bounds of propriety in their torrent of abuse and I believe that a perusal of the following pages, with a fair and unprejudiced mind, will make both parties admit that both are equally to blame for the license they take and the lengths to which they at times go. The reader will still find in the book here and there a clear leaning on the side of Britannia; and for that I have to explain that a Government which, having defeated the Moghals and the Maráthás, is held today in the front van of kingdoms and rules the greatest among nations, must be doing so under some dispensation of God. This is, following many distinguished authorities on the subject, my belief and I think it is certainly right. Before asking whether Britannia acquired all this vast kingdom through fair means and all righteously, it is enough to say that to assume that double-dealing and an underhand policy has not been used in acquiring a foreign kingdom and to tell an untruth are co-ordinate terms. As a rule kingdoms are not obtained by fair

means, and in the same way British rule in India has been established by the four well known old ways of Hindu politics-peace, bribery, double-dealing and imposition of fines and punishments. The British Government has its miseries as also its blessings; and so has every kingdom on earth. There is no kingdom without its concomitant miseries and wherever there is a kingdom miseries must be found.

"In every government, though terrors reign,
"Though tyrant kings or tyrant laws restrain,
"How small, of all that human hearts endure,
"That part which laws or kings can cause or cure."

These lines of Goldsmith quite point to the truth. Every kingdom is said to have its miseries either from harsh laws or tyrannizing rulers: but in every such case fault should not be found with the rulers as, not unfrequently, our own listlessness and want of watchfulness is to blame for such miseries which, though mostly of our own creation, we are wont to lay at the door of others. In the present administration of India much of this kind of philosophy obtains, but for the present the Divine Will for India would appear to be to bring out happiness from miseries after the manner of that fabled swan of our poets who, from a mixture of milk and water, sips away the milk and leaves the water. Our eyes have been opened by the British connection, though our hands have been rendered powerless; still, so long as God wills it, it is clearly in the interest of India that she should remain under the kind and fostering care of the British Government. To murmur against it or, in other words, against the Divine Will, would be to bring upon them misery self-entailed.

It is a recognized principle of Eastern philosophy that 'whatever is corporeal is subject to happiness and misery ; whatever is young must grow to old age and grey hairs ; what rises must fall ; the rich must sink to poverty ; even the sun rises only to set ;' in like manner every kingdom rising to supreme power must see decline in the long run. To rise and fall is the law of nature, but it is an inscrutable law in approaching the consideration of which a very fickle or feverish and anxious state of mind is the least to be desired. It does more harm than good to be always discontented and hence careless. The India Aryan is typically representative of passive inaction; and therefore India's best interests consist in abiding her time and seeing what happens, while keeping herself entirely dependent on Divine dispensa-

tion. And it was with the same noble intent that when Hind–the heroine of this novel–desired to be free of Britannia, the prudent and far-seeing Goddess Liberty, dissuaded Hind from even the thought of it. There are very few capable statesmen in India at the present day who could stand by the country in the hour of trial. It goes without saying that if Britannia were to abandon India to-day, as the "Perish India" school are always accustomed to harp on both in season and out of season, India would be nowhere, a helpless prey to any one. Bearing in mind the great and universal dishonour which India must in that case have to suffer from, not forgetting the great foresight with which we Natives of Aryavarta are always credited, and also keeping in view the poverty of our strength and the resources at our disposal, it would be nothing short of dishonour for India to ever keep such a mad notion in her head as that of freeing herself of Britannia. After a thousand thoughts and surmises as to how India's good can be effected, after numerous discussions and after hearing the views of such wise and farsighted persons as are in a position to advise on so important a subject, we thought that the best thing India could do is to continue under the benign care of British rule. And we resolved upon this seeing that the great personage, who conducted the government of this country from 1880 to 1884 with a noble and benign policy such as would conduce to the glory of both India and Britain, was the first to attain to the exalted rank of the Saviour of India.

This illustrious personage, the great Lord Ripon, has conducted his Indian administration and shed light upon it like the beautiful orb of the moon who lends unusual splendour to the night and promotes joy throughout the whole animal kingdom. This great personage alone deserves the title of Saviour of India. His Indian administration shines for ever in history like the sun's disc in the sky and to this exalted personage, hoary with age, have these pages been dedicated in humble but heartfelt recognition of his very righteous, noble and glorious administration, one which has conduced in every way to the happiness of India and its peoples. His will be an undying glory on the roll of history and it is to be hoped that by his exalted grace this book may find itself useful. So much has been said and written about the innumerable blessings he has conferred on India that it would hardly be proper to recount them here over again.

It is not denied that people will be found whose notions and

ideas of Indian policy and administration differ from those which find expression in the following pages. But if even a few of the suggestions offered in this work serve to afford matter for thought to my India and European fellow-subjects, I would think myself amply repaid. Numerous authorities have been cited in the preparation of the following pages and references given in footnotes, but I have chiefly to record my obligations to the unknown author of a small publication in English called "The Mountain Top". This small treatise was of the greatest use to me. I take this opportunity also of expressing my acknowledgements to my friends Savitanarayan Ganpatinarayan and Ratiram Durgaram for help rendered to me in the preparation of this work.

Without detaining the reader with any lengthy remarks of my own, I conclude with the noble words of the great KALIDAS, illustrative of the law of change in the life of men and none the less in the stability of kingdoms :--

Lo! in one quarter of the sky, the moon
Lord of the herbs and night-expanding flowers,
Sinks towards his bed behind the western hills;
While in the east, preceded by the dawn
His blushing charioteer, the glorious sun
Begins his course, and far into the gloom
Casts the first radiance of his orient beams
Hail! coeternal orbs, that rise to set
And set to rise again; *Symbols divine*
Of man's reverses, life's vicissitudes.

S'AKUNTALA ACT IV.

Bombay.

ICHHARAM S. DESAI.

પેહેલી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત.

રત્નમાં જેમ કોહિનૂર, તેમ રાજ્યોમાં ભરતખંડ

સર ચાર્લ્સ નેપિયર.

"ફેરફાર" એ આ સૃષ્ટિનો સર્વમાન્ય નિયમ છે; અને તેજ નિયમાનુસારે મનુષ્ય જીંદગી ને રાજકીય વિષયમાં હંમેશના બનાવો બને છે. હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ફેરફારનો અપૂર્વ નમુનો છે—અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એક વખતે સઘળા આર્ય વતનીઓમાં ફેરફારની ઉર્મિ સ્ફુરી નિકળે તો આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. પણ એ ઉર્મિ હવણાં નિકળે તો તે વાજબી છે? આ ગ્રંથ તેનું યથાર્થ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે.

૧૮૭૬ થી તે ૧૮૮૦ સુધીના પાંચ વર્ષમાં આ દેશમાં મોટો રાજકીય ગડબડાટ ચાલુ થયો હતો, ને ૧૮૮૩ માં કાળા ને ગોરાનાં મન ઘણા તપી ગયાં હતાં; ત્યારે બન્નેના ગુણ અવગુણ દર્શાવવા એવી મારી મનોવૃત્તિ થઈ. તેને અનુસરીને આ ઐતિહાસિક નિબંધ રચાયો છે. કાળા ગોરાના—દેશી પરદેશીના—આર્ય અને અંગ્રેજના—મનના ઉભરાઓ કોઈ પણ બારીક તડાતડીને સમયે બહાર જોશભેર ઉભરાઈ આવે છે, અને તેથી અસંતોષ ને અપ્રીતિ—વૈર ને દ્વેષ વધવાનો ભય વારંવાર રહે છે. બન્ને પક્ષ સામસામા એકબીજાનું ભુંડું ઇચ્છી અતિ અઘટિત—અમર્યાદિત ભુંડું બોલે છે, એ બન્નો આ નિબંધ અપક્ષપાત ને નિર્મળ મને વાંચશે તો તેઓને કહેવું પડશે કે બંનો પક્ષ સરખા દોષને પાત્ર છે. તથાપિ કંહી કંહી-આ ગ્રંથમાં બ્રિટાનિયાનો પક્ષ પ્રસિદ્ધ ખેંચેલો જણાશે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. યોગની અનુકૂળતાએ, મોગલ મરાઠાનો પરાજય પમાડી જે રાજ્ય આજે સર્વોપરી પ્રચંડ તપે છે, અને દુનિયાની સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રજાપર રાજ કરે છે—તો તે બનાવમાં ઇશ્વર આજ્ઞા વિશેષ હોવી જોઇયે એમ વિદ્વાનોને અનુસરી મારૂં માનવું છે—ને તેજ ખરૂં છે. બ્રિટાનિયાએ આ રાજ સર્વ સદ્‌ગુણોથી પ્રાપ્ત કીધું છે એમ કેહેવા પેહેલાં આટલુંજ કેહેવું બસ છે કે કોઇ પણ

પરરાજ્ય મેળવતાં છળપ્રપંચ નહીં વાપરવામાં આવ્યો હોય એમ કેહેવું અને અસત્ય બોલવું એ બન્નો સમાન છે. રાજ્યો મોટે ભાગે નીતિથી મેળવાતાંજ નથી—ને તેજ પ્રમાણે સામ, દામ, ભેદ, દંડ એ ચારે શ્રુતિને અનુસરી બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયું છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં દુઃખ છે, તેમ સુખ પણ છે. સર્વ રાજ્યોમાં દુઃખ તો ખરાંજ. દુઃખ વગરનું રાજ્ય નથી ને રાજ્ય ત્યાં દુઃખ પણ ખરૂં:

> "In every government, though terrors reign,
> "Though tyrant kings or tyrant laws restrain,
> "How small, of all that human hearts endure,
> "That part which laws or kings can cause or cure!"

ગોલ્ડસ્મિથનું આ કેહેવું ખોટું નથી. દરેક રાજ્યમાં ધારાનો કે રાજાનો જુલમ બોલાય છે, પણ તે બધામાં સઘળોજ દોષ રાજાનો કેહેવાય નહીં, પણ કેટલાંક દુઃખો આપણી પોતાની બેદરકારીથી પણ ઉત્પન્ન થયલાં હોય છે, તદપિ તેનો દોષ બીજાપર ઢોળવામાં આવે છે. હાલના રાજપ્રકરણમાં આવું થોડું નથી. પણ દુઃખમાંથી સુખ ગ્રહણ કરવું એજ હાલમાં તો નિયંતાની ઈચ્છા આપણે માટે છે. બ્રિટિશ રાજ્યના સમાગમથી આપણાં નેત્ર ખુલ્યાં છે, જો કે હાથ સત્વ રહિત થયા છે, તોપણ જ્યાં સૂધી જગન્નિયંતાની ઈચ્છા છે ત્યાં સૂધી આ રાજ્યના શીતળ છત્ર નીચે રેહેવું એજ પરમ સુખદાય છે. તેના સામા—ઇશ્વરેચ્છા વિરૂદ્ધ—બડબડાટ કરવો એ સ્વહસ્તે પ્રાપ્ત કરેલું દુઃખ કેહેવાશે.

આ તો સર્વથા સિદ્ધ થયેલી મુનિવાણી છે કે 'જે વસ્તુ શારીરી છે તે સુખદુઃખાદિ પરિતાપને પામે છે; જેને યૌવન છે તે જરાવસ્થાને પહોંચે છે; જે ચઢે છે તે પડે છે; જેને ત્યાં સાહિબી છે તે ફકીર થાય છે; સૂર્યનો પણ અસ્ત ને ઉદય છે;' તેમજ જે રાજ્ય સર્વોત્તમતાને પામે તે ક્ષીણતાને પણ પામશે. ચઢતી પડતી એ સૃષ્ટિનો નિયમજ છે; તેથી એવા અગાધ સમર્થ કાર્યમાં આર્ય પુરૂષે અતિ ચંચળ વૃત્તિ નહીં રાખવી જોઇયે. સદા અસંતુષ્ટ વૃત્તિ રાખવાથી અને પ્રમાદી થવાથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે; અને આર્ય પુરૂષ તો નિવૃત્તિનો ભોગી છે, માટે કાળની અવધિ સુધી જે થાય તે જોયા કરી ઇશ્વરેચ્છાને આધીન વર્તવું

એમાં મહા યશ છે. અને એજ મોટા મર્મથી, જ્યારે આ ગ્રંથની મુખ્ય નાયિકા. હિન્દે બ્રિટાનિયાથી છુટા પડવાની ઈચ્છા દર્શાવી ત્યારે તે ડાહી અને નિપુણ નીતિમાન દેવી સ્વતંત્રતાએ ચોખ્ખી ના પાડી. આજે હિંદુસ્થાનમાં થોડાજ એવા રાજનીતિજ્ઞ મહા પુરૂષો છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે દેશનું સંરક્ષણ કરી શકે. બ્રિટાનિયા દેશ તજી જાય તો દેશ સલામત નહીંજ રેહે. ચોખંડ પૃથ્વીમાં પોતાની ભાવિ અપકીર્ત્તિનો પુખ્ત વિચાર કરતાં, આ આર્ય વતનીઓની પ્રખ્યાત દીર્ઘ દૃષ્ટિ તરફ નિઘા કરતાં અને અર્વાચિન સ્વસામર્થ્યની ગણના કરતાં આવી આશા રાખીએ તો અપયશનોજ આપણે અંગિકાર કરીશું. દેશનું શ્રેય શી રીતે થાય? એ વિષે અનેક તર્ક વિતર્કો કરતાં, વાદવિવાદ કરતાં; જ્ઞાની પુરૂષોના વિચારો જાણતાં એજ યોગ્ય અમને ભાસ્યું કે બ્રિટિશ છત્ર નીચે રેહેવું—ને આ વિચાર દૃઢ થયો કે જે મહાત્માએ છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં અતિ ઉમદા ઉદાર નીતિથી, પોતાના દેશને અને આ દેશને યશ મળે તેવી રીતે રાજ્ય કીધું તેનેજ આપણા દેશતારકનું પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત થયું.

મહાન્ પ્રતાપી પુરૂષ લોર્ડ રીપને પાંચ વર્ષ સૂધી જેમ ચંદ્રબિમ્બથી રજની અલૌકિક શોભાયમાન થાય ને પ્રાણી માત્રને પરમ સંતોષ સાથ આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવી અતિ ઉત્તમ રીતિયે રાજ્ય ચલાવ્યું છે. એ પુરૂષનેજ ભરતખંડના તારણકારનું પદ આપવું યથાયોગ્ય છે. એવા પુરૂષનું રાજ્ય, ગગનતલ નીચે લટકતું રવિબિમ્બ પ્રકાશે છે તેમ શોભી રહ્યું—તે મહાત્મા પુરૂષને, તેના અતિ પ્રૌઢ, ઉજવળ, યશસ્વી અને સર્વ પ્રકારના સુખદ સામ્રાજ્ય માટે આ ગ્રંથ અર્પણ કીધો છે. જે પુરૂષની રાજકીર્ત્તિ ચીરંજીવ છે તે પુરૂષના પ્રતાપવડે આ ગ્રંથ પણ ઉપયુક્તતા પામશે. એ કીર્ત્તિવંત પુરૂષે દેશપર કેટલા કેટલા ઉપકાર કીધા છે તેનું પુનરાવર્તન કરી પુનરૂક્તિ દોષ હોરી લેવો એ ઘટિત નથી.

આ ગ્રંથમાં જે મત પ્રદર્શિત કીધું છે તેથી વિરૂદ્ધ કે ભિન્ન મત ધરાવનારા નથી એમ કહીશું નહીં. એમાંનું થોડું પણ દેશી ને પરદેશી બંનેને મનન કરવા યોગ્ય હશે તો અમે અમારો શ્રમ

સાર્થક થયો ધારીશું. • અનેક ગ્રંથાધારે આ રચના કરેલી છે, પણ ખાસ કરીને "માઉટન ટૉપ" એ અંગ્રેજી વિષયના લખનારનો ઉપકાર માનું છું-એ અપૂર્ણ વિષય મને ઘણો સહાયકારક થઇ પડ્યા છે-એમ કહો કે તે એક આધારરૂપ પણ હતો. મારા મિત્ર સવિતા-નારાયણ ગણપતિનારાયણ અને રતિરામ દુર્ગારામ દવેનો પણ કેટલીક સહાયતા માટે ઉપકૃત છું.

છેલ્લે જનસ્થિતિનાં તેમજ રાજ્યક્રાંતિનાં નિયમનું મહા કવિ કાળિદાસે જે ઉમદા શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે તેમાંજ આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરવી ઘટિત વિચારૂં છું:-

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना
माविष्कृतारुणपुरःसर एकतोर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपत्व्यसनोदयाभ्यां
लोकोनियम्यतइवात्मदशांतरेषु ॥

મુંબઈ, તા. ૧ લી
મે ૧૮૯૫.

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ.

* આ ચન્દ્ર અસ્ત શિખરે ઉતરેછ આમે
બીજી દિશા તરફ સૂર્ય પ્રકાશ પામે; ।
પૂર્વે કરે અરૂણને રથ અગ્રભાગે
એના થવે પ્રગટ લોક તમામ જાગે ॥
બન્ને પદાર્થ અતિ તૈજસ એક કાલે
અસ્તોદયે જઈ ખરો ઉપદેશ આળે; ।
જેવી દશા અમતણી સુખ દુઃખકેરી
દેખોછ તેમ ગણજો જન રે તમારી ॥

શાંકુન્તલા-રા. ઝવેરીલાલ કૃત.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિ ગુર્જર પ્રજા સમીપ મૂકતાં થોડાક શબ્દ કેહેવાની કંઇક ખાસ આવશ્યકતા છે. ૧૮૮૫ માં આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયા પછી વર્તમાનપત્ર અને લોકસમાજમાં "રાજકીય" ને "રાજદ્રોહી" શબ્દપર અત્યંત વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો. એ ગ્રંથની તરફેણમાં તથા વિરૂદ્ધમાં પુષ્કળ વિચારો આપવામાં આવ્યા છે; ને હિંદુસ્થાનના એકેએક વર્તમાનપત્રો સાથે ઈંગ્લંડના ધોરીંધર પત્રો "ધી ટાઈમ્સ," "સેટરડે રિવ્યું," "સ્કાટ્સમેન," "ડેલી ટેલીગ્રાફ," "ધી સ્પેકટેટર," "સેંટ જેમ્સીસ ગેઝીટ," "પોલમોલ બજેટ," "લીડસ મરકયુરી," વગેરે પત્રોએ પોતાને યોગ્ય દિસતા ઘણા ટીકા કીધા છે, ને તેપરથી યૂરોપના કેટલાક બીજા વર્તમાનપત્રોમાં તથા "નાર્થ અમેરીકન રિવ્યુ"માં પણ આ ગ્રંથપર ટીકા થઇ છે. આ ટીકાએ કેટલીક ગ્રંથની તરફેણમાં અને કેટલીક વિરૂદ્ધમાં, કેટલીક અજ્ઞાનતાથી ને કેટલીક રાજ્યભક્તિના જૂદાજ મર્મથી થઇ છે. ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોમાં,—ખાસ કરીને મુંબઇનામાં—જે ટીકા થઇ છે તેમાં સત્યાંશ જેવું છેજ નહિ, પણ દ્વેષ બુદ્ધિ ને નિચ બુદ્ધિનો મોટો વાસ છે—જેણે વર્તમાન પત્રના પવિત્ર ધંધાને કલંક યુક્ત કરેલું છે. તથાપિ જેટલા વિસ્તારમાં આ ગ્રંથપર ટીકા થઇ છે તેવી કોઇ પણ ગ્રંથ માટે થઇ હોય એમ મારી જાણમાં નથી—ને એટલી બધી ટીકાને પાત્ર થએલો ગ્રંથ કેટલા મહત્વવાળો છે તે માટે ગ્રંથકર્ત્તા પોતા તરફથી વિશેષ કંઇપણ કહે તે વિવેકની બહારજ ગણાય.

ગ્રંથપર એવો ભારે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો કે તે રાજદ્રોહી છે. આ પરથી નામદાર વૈસરાય લોર્ડ ડફરીનની કાંઉસીલમાં ગ્રંથની તપાસ થઇ; ને જો કે મારો પોતાનો વિચાર લોર્ડ ડફરીનની રાજનીતિ વિરૂધ્ધ કેટલેક અંશે છે, તેટલું છતાં કેહેવાનો મુખ્ય ધર્મ ધારૂં છું કે રાજભક્તિ માટે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને તે નામદારની કાંઉસીલે ગ્રંથને સઘળા દોષથી મુક્ત કીધો છે; ને તે માટે તે નામદારનો ઉપકાર માનવો ઘટિત છે. કાંઉસીલમાં આ બાબત રજુ થતાં મારા એક અંગ્રેજ મિત્રે તાત્કાળમાં મારી પાસથી

ગ્રંથના તરજુમાના ફકરા માંગ્યા, ને આન. ડા. હંટરને તેમાના ફકરા બતાવ્યા. આ વિદ્વાન ડાકટરે ગ્રંથના તકરારી ભાગનું યથાસ્થિત અવલોકન કરી મારી તરફથી કાંઉસાલમાં મજબૂત બાથ ભીડી; ને કાંઉસીલમાં મને જે જશ અપાવ્યોછે તે એ સદ્‌ગુણસંપન્ન દેશદાઝવા વિદ્વાન ડાક્તરના પ્રતાપ છે. કાંઉસીલમાં નિવેડો આવ્યા પછી તુરતજ ડાકતર હંટરે મને એક અભિવંદનનો પત્ર એક મિત્ર મારફતે મોકલાવ્યો છે. (તા૦ ૨૩ મી અકટોબર ૧૮૮૫). આ પત્રમાં ગ્રંથની સંકળના માટે, ઐતિહાસિક અવલોકન માટે ને ગ્રંથના ઉંચા વિચાર માટે મને જે મત આપ્યું છે તે માટે ડા. હંટરનો જેટલો પણ ઉપકાર હું માનું તેટલો ઓછો છે. તેમજ આન. સર ટી. સી. હોપ નાઇટ. સી. એસ. આઇ., જે ગુજરાતી ભાષાના એક અતિ ઘણા વિદ્વાન છે તેઓએ, ગ્રંથ યથાસ્થિત, અથ ઇતિ વાંચીને જે અભિપ્રાય મારા પર મોકલાવ્યો છે તે પ્રજાને જાણવા યોગ્ય છે. આ બંનો અંગ્રેજ વિદ્વાનોની મારા પ્રત્યે જે લાગણી છે તે માટે તેમનો આભાર કંઈ હું ખાલી શબ્દોથીજ માનું તેમાં વિશેષ મહત્વ જણાતું નથી.

આ રાજકીય કાદંબરી મહાન્ પ્રતાપિ લોર્ડ રીપનનેઅર્પણ કરવામાં આવી છે. ગ્રંથપર અણઘટતા, મદાંધ ને અજ્ઞાન પુરુષોથી જે જે ટીકા થયાછે તે ટીકાઓ છતાં, ડા. હંટર તથા આન. સર. ટી. સી. હોપના અભિપ્રાય પછી તેઓએ પોતાનો સંતોષ દર્શાવનારો પત્ર મોકલાવ્યો છે, તે માટે તે પ્રતાપી પુરુષનો મોટો આભાર માનું છું.(તા૦ ૩ જી નવેંબર ૧૮૮૫.)*

આ રાજકીય કાદંબરીનું અંગ્રેજી ભાષાંતર તૈયાર થયું છે, ને

---

* ડાકટર સર ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. હંટર, આન. સર ટી. સી. હોપ નાઇટ સી. એસ. આઈ.નો ને પરમ પૂજ્ય પ્રતાપી લોર્ડ રીપનનો પત્ર આ પ્રસ્તાવનામાં દાખલ કરવાની મારી સંપૂર્ણ ઈચ્છા છતાં તે હું પાર પાડી શકતો નથી તે માટે અત્યંત દિલગીર છું. પુજ્ય મૂર્ત્તિ લોર્ડ રીપનનો પત્ર ખાનગી હોવાથી તે રેહેવા દીધો છે. ડાકટર હંટર તથા સર હોપને મેં પત્ર લખી તેમના તે પત્રો દાખલ કરવાની પરવાનગી મંગાવી છે. પણ ચાર માસ વિતિ ગયા છતાં પણ. કોણ જાણે કેવાએ કારણસર તેનો પ્રતિઉત્તર ફરી વળ્યો નથી. પાછો પત્ર મોકલ્યો છે, ને જો તેમની સમ્મતિ આવશે તો કોઈ બીજે પ્રસંગ તે ઉત્તમોત્તમ પત્રો માટે ખોલીશ.

સર ટી. સી. હોપે પોતાના વિચાર દર્શાવતાં એક વાત મને સૂચવી હતી; કે આ ગ્રંથમાં જે ઐતિહાસિક ભાગ દાખલ કીધો છે તેને માટે ઈતિહાસના જેટલા પૂરાવા હોય તેટલા દાખલ કરવા. આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં તે સૂચનાને અનુસરીને જેટલી બની શકી છે તેટલી નોટ આપી છે.

ઇંગ્લંડના એક જાણીતા પુસ્તક પ્રસિધ્ધ કરનારને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યું છે. ક્યારે છપાઈને તૈયાર થશે તે હું કહી શકતો નથી, પણ બનતી ઉતાવળે પ્રકટ થાય તેવો મારો પ્રયત્ન જારી છે. ગુજરાતી ભાષાથી અજાણ તેવા અંગ્રેજ ગૃહસ્થોને આ ગ્રંથ માટે, સ્વરાજસ્નેહના યોગે અપૂર્વભક્તિભાવ, ગ્રંથની જનેતાને બદલે તેની શોકોએ મિથ્યાપ્રસવવેદના પ્રદર્શિત કરવા માટે, સ્વઅંગમાં સંતાપ વ્યાપેલો તે ગુપ્ત રાખી દંભિપણું દર્શાવતા શરીર કંપ ને હૃદય ભંગ થયેલા જણાવે છે, તેમનું મિથ્યાપણું, અસત્યતા ને ઢેપીલાપણું પ્રત્યક્ષ દર્શન અંગ્રેજી ભાષાંતર દેશે, ને ત્યારે રાજભક્તિના મિથ્યા ડોળઘાલુઓ, પરાર્થે પુરુષોપર જે અંધકારનું આવરણ આણે છે તેનો પડદો ઝટ દેતાકે ફાટી જશે. મને સંપૂર્ણ આશા છે કે અંગ્રેજી હિંદ અને બ્રિટાનિયાના દર્શન થયાથી પ્રબોધ સમયે મંગળપાઠ કરનારા ભ્રમરો સંતોષાનંદ પ્રદર્શિત કરેછે તેમ સુજ્ઞ પુરુષો કરશે. મરેઠી ભાષાંતર છપાઈને તૈયાર થવા આવ્યું છે. હિંદુસ્થાનીનું ભાષાંતર દિલ્લીના આનરરી માજીસ્ટ્રેટ સ્વર્ગવાસી લાલા શ્રી નિવાસદાસે કરવાનું માથાપર લીધું હતું, પણ તેમના મરણથી તે અટકી પડયું છે. બેંગાળીમાં એક વિદ્વાનને સોંપવામાં આવ્યું હતું, પણ કોણ જાણે શા કારણસર તે અટકી પડયું તે જણાયું નથી—પણ એ બંનો ભાષાન્તર કોઈપણ પ્રકારે પ્રકટ કરાવવાનો પ્રયત્ન મારી તરફથી કરી, તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ. ઘણીક તરફથી આ ગ્રંથની માંગણી થવાથી એટલું તો હું નિશ્ચિતપણાથી કહી શકું છું કે આ ગ્રંથ પ્રજાને ઘણો પ્રિય થઇ પડ્યો છે; ને તે એટલાજ માટે કે રાજભકિત એ શું છે તે એમાં અતિ મર્માળી વાણીમાં—જેમ કોઇ સુંદરી સૌંદર્ય દર્શાવવા અડપાટીઆળી આંખે ઝીણું ઝીણું ઝાંખે છે ને તે જેમ વિલાસી—વિનોદી—રસીક જનને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી રીતે—દર્શાવ્યું છે—જે મઝા તો રસજ્ઞ ને દેશદાઝવાળા પુરુષોજ સારી રીતે લઇ શકે તેમ છે; કેમકે એક રસિક કવિ પણ કહે છે કે:—

"સકર ખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે;
ખાર સિંધુનું માછલડું તે, મીઠા જળમાં મરે."

ગંગાજીનો જન્મ,
સંવત્ ૧૯૪૫

ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઈ.

ટીકાકાર પ્રત્યે ઉકિત.

"કુથન કહૂં સુણ કૂકડા, તુજહિત કારણ આજ;
તારે તત્પર નવ થવૂં, રત્ન પરિક્ષા કાજ."

3८०3

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા.

નર્મદા નદીની ઉગમણુ બાજુએ દૂર ઊંડાણુમાં વિંધ્યાચળની પેલીકોરે દષ્ટિમર્યાદામાં પ્રકાશ અને અંધકારને ખૂબ જોસથી યૂદ્ધ ચાલેછે. વિંધ્યાચળનાં શિખરપર પ્રભાત થયો. આસપાસનાં ગામડામાં પ્રભાત થયો; અને પર્વતની ટોચથી તે સપાટ જમીન સુધી સર્વ સ્થળે પ્રભાત થયો. પ્રભાત, ઝાડ, જંગલ અને ધરેશ્વરના ખુણામાં પોતાના પૂર દમામમાં પ્રકાશ્યો. આકાશમાંથી ઘેરાયલાં વાદળાંઓ વિખરાઇ ગયાં. અંધકારના શત્રુ અને પ્રકાશના દેવતાના દર્શનથી હીમ ઓછું થયું અને બરફ પિગળવા લાગ્યું. સ્વચ્છ અને રળિઆમણાં આકાશની ખૂબી નીરખી પ્રભુલીલા કૃતિ સંબંધી આપણું મન અત્યાનંદ પામેછે. કુદરતનાં પુત્રો અંધારાના કટ્ટા દુશ્મનના પધારવાથી પોતપોતાને ઉદ્યમે વળગેછે. આકાશના સ્વચ્છ તેજસ્વી પ્રાણીઓ—પોતાની અવધી આવી તેથી અથવા પોતાથી મોટા મહાત્માના તેજમાં અંજાઇ જવાથી, જેમ ગંગા પાર્વતિ દેવીની બિહિકે શિવજીની જટામાં અદર્શ રહે છે તેમ અદર્શ થાયછે. જલ જંપ્યું હતું તેને બદલે સૃષ્ટિના પુત્રો પોતાની હીલચાલ કરતાં માલમ પડે છે. એ સમયે, પહાડની ખીણુમાંથી આવતો પક્ષીઓનો ગેબી નાદ અને કુંજની લતામાંથી આવતો ગણુગણાટ કરતો સારંગીસૂર, અનહદનાદ કરતાં ઈંદ્રિઓને વધારે રસમય કરેછે.

મંદમંદ પવનની લહર શરીરને સુખદાયી હતી. રમણીય ભૂમિપર સફેદ ને લીલો ચિત્ર વિચિત્ર ગાલિચો બહાર આપતો હતો. ઉગમણુના શાહનશાહે પોતાની સ્વારી આગળ ચલાવી. ભયંકર લાલ દીવો દીવાદાંડીની ટોંચપર ટકી શકયો નહિ. શાહનશાહની તરવારથી તેના શત્રુઓ આપોઆપ નાસી ગયા.

સૂર્યની સામી બાજુએ ઉંડા અખાતને મળવા માટે નર્મદા જોસબંધ વહેછે. નદીની વચે બતકો માછલાં પકડતાં આપણી નજરે પડેછે, ને તે

એમ સૂચવેછેકે "હું એક તલપે માછલાંનો આહાર કરૂંછું તેમ કાળ તમારો કરશે માટે સાવધતા પકડો." સૂર્યની જમણી બાજુએથી મંદમંદ આવતો પવન આર્યસ્થાનની સ્વતંત્રતા સૂચવેછે અને વિક્રમ અને ભોજરાજાના શરણાગત શેહેરમાટે સૂચના કરેછે, અને કહે છે કે જેનેમાટે સ્વપ્ન પણ નહીં, એવા એકવાર કહેવાતા જંગલી લોકના દાસ અમે થયા છિયે: વખત આવે પાછા મુક્ત પણ થઇશું અને ન ધારેલાના હાથમાં સપડાઇશું. આનું નામ તે કાળની બલિહારી! કુદરતની દેવીની રેહેટમાળના ચક્કરમાં સર્વ કોઇ આવેછે અને મૂર્ખ શિવાય કોઈ પોતાને ચિરકાળ અમર કહેવડાવવા શક્તિમંત નથી. સૌનો નાશ છે.

દક્ષણનું વેરાન બિયાબાન જંગલ જુદાજ આકારમાં દેખાય છે. પૃથ્વિપરની રંગબેરંગી છાંટ રામ અને ફરસરામની અલૌકિક લીલા દાખવેછે. જે ભૂમિપર રાજારાણા આરામ કરતા તે ભૂમિ પણ એજ; અને નિસ્તેજ, સત્વરહિત કંગાલ તે પણ એજ. જમાનો પોતાનું કામ કર્યો જાયછે. જે ચહડેછે તે પડેછે ને પડેછે તે ચહડેછે. જેની ચડતી પડતી નથી તેને સારા નરસાનો અનુભવ થતો નથી. સૃષ્ટિનો પુજારો અથવા સૃષ્ટિને નિરખનારો પ્રાણી કુદરતની આવી અલૌકિક લીલા નિહાળી જે આનંદ ભોગવે છે તે તેજ જાણેછે. ઇંદ્રની રંભા અને મહાસાગરનો અઘાત ખજાનો તેના મનથી તુચ્છ છે.

આકાશપર ઘડિઘડિમાં વાદળાં ઘેરાઇ આવતાં ને ઘડિઘડિમાં વિખરાઇ જતાં હતાં. થોડીવારમાં આકાશ નિર્મળ થયું. એવામાં પર્વતના મધ્ય ભાગ તરફ એકાએક એક આકૃતિ જણાઈ.

તે દેવતાઇ દેખાવનો પડછંગ, સિંહનાં ભવાંવાળો એક પુરૂષ હતો. ગરૂડના જેવું અણીયાળું નાક રૂડું તેજસ્વી હતું. આજાનુબાહુ હતો; તેનાં ખભા ઉપસેલા હતા પણ દુઃખની દિલગિરીના ભારે વાંકા ટેરા નમેલા જેવા દેખાતા હતા. આંખ વિજળીના જેવી તેજસ્વી હતી. તેમાંથી પાણી ગળ્યાં કરતું હતું તે છતાં તે નરમાસથી તથા વિનયથી ભરેલી હતી; ગાલ ફુલેલા પણ લગાર છુંદા છુંદાવાળા હતા; મોં મલકાતું પણ ઉદાસીએ ભરેલું હતું; મુછ વાંકી ને ભરાઉ મરોડદાર હતી. મુખારવિંદ ઉપર પ્રૌઢતા તથા ગંભીરતા નજરે પડતી હતી.

તેનો પોશાક વીરપુરૂષને યોગ્ય હતો. માથે વીરપુરૂષના જેવો લોહોડાનો સુંદર ગ્રીસિયન ટોપ હતો ને તેનાપર મોરના પીંછાની કલગી–જેમાંનાં કેટલાંક પિછાં બેદરકારીથી નિકળી ગયાં છે ને કેટલાંક પિછાં દબાઇ ગયાં છે તે પવનની લહરોમાં ફરફર ઉડતી હતી. ટોપની આસપાસની કાળી પાટીએ ગાલ ને હડપચીને ઘેરી લીધાં હતાં; અને ટોપ કપાળપર નીચો આવેલો હતો તેથી તે દેખાતું નો'તું, પણ તે વિશાળ હતું. ઘૂંટણ લગીનો લેંઘારૂપી પાટલૂન પહેરેલો હતો. પાટલૂનની ઉભી ચાપ સોનેરી હતી ને નિચેના પાયચા કસબથી ભરેલા હતા, જે વરસાદના પાણીમાં ખરડાઇ ઝાંખ મારતા હતા. તેની નીચે સફેદ મેલાં મોજાં ઉંચા પ્રકારના ચઢાવેલાં હતાં ને મોજાંબંધમાં હિંદુસ્તાનની કારીગિરીનો અજાયબ નમુનો હતો. કસબથી ભરેલા મોતીવાળાં બુટ પહેરેલાં હતાં જે કાદવથી ખરડાયલાં હતાં; અને જમણા પગનું બુટ તદન રાંટું હતું. પણ કળાથી પગ મુકે તો કોઇ પારખી શકતું નહિં. પાટલૂનનો કમરબંધ હીરાજડિત હતો, પણ તે સાફ કોઈ દિવસે થયલોજ નો'તો. કમરબંધની જમણી બાજુએ હીરાજડિત અર્ધો તુટેલો જમૈયો ખોસેલો હતો, જે જાણે ઉછળી ઉછળી એમ કહેતો હોય કે "મારા ઉપયોગનો સમય કયારે આવશે" તેવો દેખાતો હતો.

ઊંચી કાળી સાટીનનો ઘુંટણ લગીનો ડગલો શરીરને ઢાંકવાને બસ જણાતો હતો. કસબી કામથી તેને શણગારવામાં આવ્યો હતો. ટુંકા ડગલા પર બીજો રોબ કાશમીરી બનાતનો પેહેરેલો હતો, જે પગની પાની પણ દેખાવવા દેતો નો'તો. તેની બાંહ્ય, ખભા, પીઠ ને આસપાસ જૂનું પુરાણું જરી કામ ભરેલું હતું. એથી આ પુરૂષ વધારે દિવ્ય અલૌકિક દેખાતો હતો.

સૂર્યના વધારે પ્રકાશવાથી, સકુમાર અને કોમળતાને લીધે,–પ્રસંગોપાત પહાડને પણ ડગમગાવવા સામર્થ્યવાનના મૂખપર પ્રસ્વેદનાં બુંદ બંધાયા. ખીસામાંના સફેદ રૂમાલે ટોપને ઊંચો ચઢાવી મોં લુછયું. પોતાની પાસેની લાંબી ડાંગના ટેકાથી નિશ્વાસની હાય મારી તે ઉભો થયો. દુઃખની ગમીથી એક પણ ડગલું ભરવાને તે સમર્થ ન્હોતો; પણ દૂરની એક ટેકરીપર જવામાટે ધીમે ધીમે પોતાનું પગલું ઉપાડયું

ત્રણ ચાર ટેકરી તે ઓલંગી ગયો ને પોતાની ધારેલી ટેકરી–જેના માથાપર

પથ્થરની શિલા અધર ઝઝુમી રહી હતી—જે નીચે બેસનારનું તાપ કે વરસાદથી રક્ષણ કરતી હતી, તે નીચે ઉત્તરભણી મુખ રાખી આ આકૃતિ બેઠી.

"અરે! દેશમાં સ્વદેશાભિમાન ક્યાં છે?" આ વીર પુરૂષ મોટે ગંભીર અવાજે બોલી ઉઠયોઃ—"દેશદાઝ ને દેશભક્તિનું શૂન્ય મુકાયું છે. અહો! આર્યો તમારી શી દશા હતી, શી થઇ છે ને શી થશે તે વિચારો. સ્વદેશાભિમાન વિના સ્વતંત્રતા નથી ને સ્વદેશાભિમાન વિના અમર નામના નથી. કોઇને જ્યારે સ્વદેશાભિમાન નથી ત્યારે હું કોને અમર કરૂં? ખુશામતિયા ને આપસ્વાર્થીઓને? પોતાના દેશનું હિત જુવે નહિ તેવાઓને? નામનાં મોટાં મોટાં કાર્યમાં નાંણાં ભરે, પણ દેશકાજ કશું કરે નહિં તેવાઓને? અરે ના, એવાઓને હું અમર કરી શકતો નથી. મારા બંધુજનો તમે વિચારો! તમારી કેળવણીને એબ લગાડો નહિ! જોબવાળી કરો. પણ હાય! ગંડુર—બિનજોસ્સાવાળી કેળવણીનાં આ પરિણામ છે. ભણીગણીને મારા બાંધવો આ દુર્દશાએ પ્હોંચે એ મારા હૃદયને કેટલું ભેદી નાંખે છે? રાજદુવારી સત્તા કેવી ચપળ ને ચંચળ છે અને સ્વદેશના લાભનું કોને ભાન છે? પણ કોનામાં સ્વદેશહિતનો અંકુર છે? સ્વદેશકલ્યાણની વાત કરનારને કંગાળ ને દુર્બળ નિરખેછે; તેને તુછકારે છે. તુછકારનાર સ્વાર્થી ને એકલપેટાઓ છે. અને આવા એકલપેટા—જુજ એકલપેટાઓથીજ દેશનું અનહિત થાય છે. હિમ્મતરહિત બાયલાઓ સત્યાસ્ત્રે યુદ્ધ કરતાં ડરે છે? શાનેમાટે ડરવું? સ્વદેશનું કલ્યાણ કેમ ન કરવું? નિડર સત્યસાહસ કેમ ન હોરવું? વાજબી દાદ કેમ ન મેળવવી? પણ જ્યાં હિમ્મતના સાંસાં, જ્યાં સ્વાર્થી કર્મો, ત્યાં દેશોન્નતિ થાયજ કેમ? ત્યાં દેશની સ્વતંત્રતા સચવાયજ કેમ? છૂટાપણાના લાભ મળેજ ક્યાંથી? રે, મારા બંધુજનો, ઓ મારા જીગરના સ્નેહીઓ, તમે સ્વતંત્ર સુખ નહિજ નિરખવાના? તમારે માટે મારો અંતરાત્મા કલ્પાંત કરે છે? તમે વિચારો, તમે સમજો. અરે! આર્ય ભારતજનની તું ક્યાં છે? મારૂં મન તો બેબાકળું થયું છે માટે મને શાંતિ થાય તેમ કર, અને મારા બંધુને કંઈ બોધ દે."

ભરતખંડના ઇષ્ટદેવે વિનતિ લક્ષમાં લીધી. પર્વતમાં એક મોટા કડાકા સાથ વિજળીનો પ્રકાશ ને મેઘગર્જના થયાં. શેષનાગે પોતાનું શિર ડોલાવ્યું. નર્મદા નદિના પાણીનો પ્રવાહ અતિશય જોશથી ઉછળ્યો; અને

પાણીપર ફીણના ગોટા ફરી વળ્યા. પર્વત મધ્યમાંથી ફાટયો. ઝળહળતા તેજના પ્રકાશ સાથ મહા જોરાવર પશુપતિ વાઘ બહાર નિકળ્યો. તેનાપર સ્વરૂપ સૌંદર્યયુક્ત, દિવ્યકાંતિમાન્, અદ્ભૂત શક્તિની એક દેવી બિરાજેલી હતી. વાઘે બાહાર આવતા સાથ એક મોટી ગર્જના કીધી, જેના પ્રત્યાઘાતથી આખું વન ગાજી રહ્યું.

આ આકૃતિ દિવ્યકાંતિમાન અને બુદ્ધિમાન જણાતી હતી. તે શરીરે મધ્યમ કદની ને મજબૂત બાંધાની હતી. તેણીએ શાંતિકાળમાં અતિશય મોજમઝા વ એશઆરામ ભોગવેલા તેમ યુદ્ધકાળે રણસંગ્રામમાં કારી જખમો ખમેલા તેનું લોહી વહેવાથી ઉત્પન્ન થયલી નબળાઇ તેના મૂખાર્વિંદપર છાઇ રહી હતી. ચેહેરો આછો પીળાસ પડતો હતો; ને તેમાં કોમળતા, નમ્રતા ને પ્રકાશમય ખૂબસુરતી બહાર પડતી હતી. નિરાશા અને ક્રોધ, સંશય અને દિલશોચ, ઇર્ષા અને શત્રૂમૈત્રી, એ વિગરે બિજા સાધારણ વિકારો સાધારણ પ્રાણી કરતાં ઘણાજ જુદા હોતા. તે વિકારો નરમ, માયાળુ, માનમરતબાવાળા અને બુદ્ધિને પ્રકાશદાયક હતા, ધર્માભિમાન તેની રગેરગમાં પસરેલું હતું. મુખમુદ્રા ભવિષ્યને માટે ઘણી ચિન્તાતુર હતી, જેથી તે બેબાકળા જેવી લાગતી હતી. તેની ચોગરદમ ફરતી કાળી મોટી આંખ; વર્ષોનાંવર્ષો થયાં જે ફેરફાર પોતાના મો આગળ થયા છે તેની યાદદાસ્તને તાજી કરનારી ને ભવિષ્યમાં હવે શું શું બનનાર છે તેને માટે ઘણી સકોપ ને આરક્ત, પણ તે સાથ આશા વગરની ફરિયાદ ઉઠાવતી પ્રકાશ મારતી હતી. આંખમાંનું દિવ્ય તેજ એટલું ગરમ હતું કે તે જાણે હમણા પોતાના મનુષ્ય શત્રૂને બાળી ભસ્મ કરી દેશે. તેના શિરના લાંબા શ્યામ વળદાર ગુચ્છા છેક પગની પાહાની સુધી પહોંચેલા હતા; તે જમીનને અડકી તેને સાફ કરતા, જથરપથર આસપાસ વિખરાઇ પડેલા અને વેરઝવાળા ને દુ:ખ દર્શાવનારા વહેતા બાષ્પબિંદુથી તથા કીર્તિના રણમાં ખમેલા ઘામાંથી વહેલા લોહીથી તરબોળ થયલા હતા. સોનું, હીરા, માણેક, મોતીના સંખ્યાબંધ અલંકારો અંગના દરેક ભાગપર ધારણ કરેલા હતા. આમાંના કેટલાક અલંકારના પાનાઓમાંથી કોઇ તેના જાણીતા શત્રૂએ તુરતજ બળાત્કારથી ઝવાહીર ખેંચી લીધેલાં તેથી તે ભાગો ઘણા એબિયલ દેખાતાં હતાં. તેનો ઝવાહીરવાળો કાચબી ઝભ્ભો–બખતર–જેની કોર ચીનના દરિયામ

તથા મનારના અખાતમાં પાકેલા મોતીથી ભરેલી હતી–તે, કાદવથી ને લોહીથી ખરડાયલો ને ભીંજાયલો હતો. ઝભ્ભામાં કેટલેક ઠેકાણે નાનાં મોટાં ગાબડાં પડેલાં હતાં. આ ગાબડાઓમાંથી તેના શરીરના કેટલાક ભાગો–જે સ્હોરાયલા ને ઘવાયલા હતા ને જેમાંથી લોહી સદાકાળ ઝરપતું ને વખતે વખતે ટપકતું હતું–તે દેખાતા હતા. તેના ગળાના અમુલ્ય મોતનહારની શેરો તૂટેલી લટકતી હતી. આથી જોનાર તુરત પારખી શકતો હતો કે તેપર દુશ્મનનો હાથ તાજોજ પડેલો છે. તેણે જમણા હાથમાં સુન્નો રસેલું ખડ્ગ પકડેલું હતું. ડાબા ખભા પછાડી ભાથા સાથ તીરકામઠાં હતાં. તોપના ગોળાથી તુટેલી કાચબા–ગેંડાની ઢાલ જેના મોગરા તદન ઢીલાઢબ થઇ ગયા હતા તે તેના ડાબા ખભાની ડાબી બાજુએ લટકતી હતી. મસ્તકપર મોગરાના કરમાયલા ફુલનો મુગટ અવ્યવસ્થિત હાલતમાં પહેરેલો હતો, જે જાણે મશ્કરીમાં પહેરેલો હોય તેવો દેખાતો હતો.

તેનો પશ્નસાથી જંગલી હતો, તોપણ તેની આકૃતિ બંગાળી દબદબાવાળા વાઘના જેવી હતી. તે પોતાની શેઠાણીની માફક લડાઇમાં ઘવાયલો હતો, તેથી સહજ નબળો હતો. તેણે ખમેલા ઘા–જેમાંના કેટલાક ઘા, તેમાં મુખ્યત્વ કરીને કપાળનો ગોળીનો ઘા હજી પણ રૂઝાયા વગર સબડયાં કરતો હતો.

આ સ્થિતિ ને પોષાકમાં ભરતખંડની મહારાણી, જેનું નામ **હિન્દ** હતું તે પોતાના પુત્ર પાસે આવી. સામી આકૃતિ, જેનું નામ **દેશહિત** છે તેણે દેવીને નિરખી શિર નીચું નમાવી પ્રણામ કીધા.

"વિના અપરાધની શાપિત દેવી મા, તારી આ શી અવસ્થા છે!" **દેશહિતે** કહ્યું:–"દાશરથી રામ, પર્શુરામ ને બળરામ; વ્યાસ, વાલ્મિક ને ગૌતમ; કૃષ્ણ, અર્જુન ને ભીમે પૂજ્ય પ્રમાણેલીદેવી, તારી આ સ્થિતિ કેવી સંતાપજનક છે? જે ભૂમિના અમરદુર્ગપર જયધ્વજ ફડફડ પવનમાં ઉડતા; જે ભૂમિનાં દર્શન માટે દેવદનુજ વારંવાર આવતા હતા; જે ભૂમિ ઉપર ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ ને શાલિવાહને એક ચક્રે રાજ કરેલાં, જે ભૂમિપર સદાકાળ વિજય વિજયનો હર્ષનાદ થતો અને જે ભૂમિની દેવી બીજા સર્વ દેશની મહારાણી તરીકે બિરાજતી એવી ઓ મહાદેવી! તું આજ વહેતાં લોહીએ, નિસ્તેજ વદને આમ રખડે એ થોડું દયામણું છે? તે પૂર્વના રંગ કયાં ગયા? કયાં ગઇ તે પૂર્વની રિદ્ધિ,સિ-

દ્ધિ સમૃદ્ધિ? ક્યાં ગયું તે પ્રેમ શૌર્ય? તે યુદ્ધરંગ ક્યાંછે? તે આનંદકાળ ક્યાં છે? તે વેપારની તેજી ક્યાં છે? તે સચ્ચિદાનંદમાં મગ્ન મસ્ત મહારૂષિઓ, ને યુદ્ધ મસ્ત ક્ષત્રી વીરો; રાજ્યના રંગરાગ ક્યાં છે? અરે તે સ્વતંત્રતા ક્યાં ગઇ? સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને મિત્રતાના નિયમો ક્યાં ગયા? સૂર્ય ને ચંદ્ર તો તેજ પ્રકાશે છે, વાયુ પણ તેજ વાય છે ને રત્નાગરની લહરીઓ પણ તેવીજ આવે છે?"

"તે સર્વે બ્રિટાનિયા પાસે છે?" મહારાણી હિન્દ બોલ્યાં: "મારા પ્રિય પુત્ર, મારા બાંધવ, તે સઘળું બ્રિટાનિયાએ લઇ લીધું છે? તેણે સર્વેને નિરાધાર ને આશાભંગ કીધા છે. એટલું છતાં તે ગુમાન ધરાવેછે કે મેં હિંદના પુત્રને આભારી કીધા છે! આભારી કીધા છે! કેવા પ્રકારે કેળવણી આપી વિર્યહીન બનાવી દીધા? સદા સંતોષમાં મહાલવાની શિક્ષા આપી; અમે તમારૂં રક્ષણ કરીશું માટે અસ્ત્ર શસ્ત્રની શી જરૂર છે એમ કહી તે લઇ લીધાં; સૈન્યવર્ગમાં આર્યસ્થાનીઓ તો જાણે લાયકજ નથી એમ ધારી તેને લાયક ગણતીજ નથી. વોલનટિયર કોર, કે જે સર્વેને માટે ખુલ્લું હોવું જોઈએ તેમાં દાખલ કરવા નિયમનો બાધ બતાવ્યો; દેશી રાજ રાખ્યાં, પણ તે નહિં જેવાં કરી દીધાં; વિલાતથી અગ્ન્યાસ્ત્ર મંગાવવા દીધાં, પણ તે આવ્યા પછી, તમારે તેનો શો ઉપયોગ કરવોછે, અમે તમારા રક્ષણ કરતા કેવા સામર્થવાન છિયે એમ સમજાવી છિનવી લીધાં—પાછા આપ્યા નહિ ને બિજાં શસ્ત્ર ઓછાં કરાવ્યાં. સત્ય ને યશસ્વી કોલથી બંધાયા, પણ તેપર પાણી ફેરવવાની રૂચી કરી પાણી ફેરવ્યું. દેશી રાજના સૈન્યનો નાશ કરવાની છુપી ઇચ્છા દર્શાવી. પોતાના પૂત્રનું રૂડું ઇચ્છિયું. સિવિલ સરવિસના હક સચાવવા તારા બાંધવો પૂરેપૂરા લાયક છે તે છતાં તેમાં ન દાખલ કરવાને આડકતરા ઉલટા માર્ગો લીધા, જેથી માત્ર મારા પુત્રોને તે હક મળતા નથી, ને માત્ર બ્રિટાનિયાના પુત્રોજ તેના ભોકતા ગણાય છે. મારા પૂત્રોને મનુષ્ય પ્રાણીમાંથી રદ કીધા; કેમકે સ્વતંત્ર હક વિના સ્વદેશાભિમાન નહિ ને સ્વદેશાભિમાન વિના મનુષ્યજ નહિ; એવા હક આપવામાટે ચોખ્ખા ને મોકળા રસ્તા બતાવી દિધા કે તે ભોગવવા તમે નાલાયક છો. પેટભરાં માન્ચેસ્ટર માટે કાપડ–રૂપર એની કડવી લોભી નિધા ગઈ ને જયારે આ દેશ પાયમાલ, ત્યારે વધારે પાયમાલ કરવા માન્ચેસ્ટરને અયાત

જગાતની છૂટ આપી વેપારની છૂટના ખાં થઈ પડયા. પ્રિય દેશહિત! તું રડ ના, જોકે તેણે તો તારા તમામ હકપર તરાપ મારી છે. દેશી છાપો જે સ્વતંત્રતાથી સત્ય ફરિયાદ ઉઠાવતો તેને, એક બે નાદાનોની હુલ્લડાઇ માટે જડમૂળથી મારી નાખ્યો. વેપારને આબાદને બહાને બરબાદ કીધો. દેશી હુન્નર ને દેશી ઉદ્યમને રડતા કકળતા કરી દીધા. તું કહેછે કે તારા બંધુઓમાં સ્વદેશાભિમાન નથી ને તેઓ માત્ર નામના કર્યાકર્મપર મોહી જાયછે તે સત્ય છે; પણ તેમનો ઈલાજ નથી. બધે સ્વાર્થ છે, પરમાર્થ કોણ સમજે છે? પણ શું બ્રિટાનિયાના વિજયી યોદ્ધાઓ એવુંજ ગુમાન ધરાવે છે કે અમારો પરાજય નથી? જો તેઓના મનમાં એમ હોય તો તેવી નાદાની ભરેલી વાત તે કેમ સાંખે છે? તે કેમ બોધ દેતી નથી?"

દેશહિતે કહ્યું: "પણ મારા બંધુઓ કેવા ને કેટલા જડ છે તેને કેમ શિખામણ આપતી નથી? હું બધું સમજુંછું કે બ્રિટાનિયાએ પોતાની શકિત ઘણી વધારી દીધી છે, પણ તારા પુત્રો અક્કલશૂન્ય છે ત્યારે કેની? બ્રિટાનિયાનો પ્રથમનો બોધ ને તેના અભય વચન કેવાં હતાં તેપર તારા પુત્રો કેમ બોલતા નથી? "તમારો દેશ દીનહીન અવસ્થામાં છે તેમાંથી અમે તારીશું; સત્ય ન્યાય ને અદલ ઇનસાફ કરીશું; વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીશે; દેશસમૃદ્ધિ ને વેપાર, કળા ઘણી વધશે; શત્રુથી રક્ષણ કરીશું; ઝાઝો જુલમ પડશે નહિ; જે કરોનાભોગ હમણા થઇ પડેલા છો તેમાંથી ઉગારીશું" ઇ૦ તેનું બોલ્યું અબોલ્યું થયું તો પણ તારા પુત્રો કેમ સમજતા નથી? એક નવા કામમાં પોતાની નામરજી હોય તો તેનો પોકાર-સખતમાં સખત પોકાર ઉઠાવે તો તે કેમ ન અટકે? બ્રિટાનિયાને જાતે જાત કેમ વિનતિ કરતા નથી? પણ તેઓ તો પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા છે. તેઓ નવું તો હમણા શીખનાર નથી તો ખેર, પણ માન્ચેસ્ટરનોજ દાખલો "ચર્ચા ચલાવવી ને લાભ સાચવવો" તે કેમ ભૂલી જાયછે? છતી અક્કલે કેમ મૂર્ખ બનેછે? તેઓ ઉંચ તૂકમ અને ઉંચ પાણીના છે, અને દેશના કલ્યાણમાંજ સ્વકલ્યાણ છે એમ સમજે છે તે છતાં દેશકલ્યાણકારણે કેમ કાળજી રાખતા નથી? માતુશ્રી તેમને જણાવ કે યુરોપીયનો ઉંચા સૂખના ભોકતા થયાછે તે કાંઇ તેઓની વજની અક્કલ નથી."

મહાદેવીએ ગંભીરપણે પ્રતિઉત્તર આપ્યો: "પુત્ર, તારા બાંધવોનો

દોષ ન બોલ, ન બોલ! તેઓ સઘળું ઘણી સારી રીતે સમજે છે. તેઓ બુદ્ધિહીન નથી. તેઓ જાણે છે કે યૂરોપિયનોમાં માથાં વજ્રનાં નથી. "એકજ પ્રભૂએ આપણને ને તેમને સરજાવેલા છે." પણ તેઓ તો વસ્ત્ર વિનાના પશૂ છે. સાધન વગર બલહીન છે. સાધન વિનાનો શૂરો શું કરે? સાધન વિનાનો અર્જુન શું કરે? ને સાધન વિનાનો વેલિંગટનને રડાવનાર ને યૂરોપને ધ્રુજાવનાર નિડર સાહસિક નેપોલિયન પણ શું કરે? પણ આપણે કંઇ હાલ તેનું કામ નથી. નેપોલિયન-અર્જુન-કૃષ્ણ તેના કાળમાં પરમયશદાયક કર્મો કરી ગયા છે; તેવા પરાક્રમ કરવાનો આ સમય નથી. તેવા કરવાનો સમય ઘણો દૂર છે. તેવો વખત આવશે-જે વખતના પંઝાની ખરીતળે આર્યસ્થાનનું નસીબ દબાયું છે તે ખરી-વખત ઊંચી કરશેજ, ત્યારે મારા પુત્રો કેવા પરાક્રમ કરી વિજય વિજયના જયશ્રી રંગ દર્શાવશે તે હું ને તું તો નિરખીશુંજ, પણ સ્વતંત્ર હકરહિત પશૂતુલ્ય બનેલા છે તેમને યોગ્ય હક આપવામાં આવે તો કેવું સારૂં? તેઓ નિમકહરામ થાય એવાં નથી. જ્યારે બીજી પ્રજાઓ, રાજકાજમાં પ્રસંગોપાત માથું મારી જય દર્શાવે ત્યારે મારા પુત્રો એક રાસે ગોવળાની પેઠે હંકારાય-દોરાય કે કુત્રાની પઠે લાકડીના સપાટા ખાય? હાય! એતો એકે સામટા આખી પ્રજાપર વેરના ઉભરા લેવાય છે! એટલામાટે કે કોઈવાર તે માથું ઊંચકવા સામર્થ્યવાન થાયજ નહિં. કેવું નિંદિત કર્મ! કદાચિત્ મારા પુત્રો રાજકાજમાં આગળ પડતા થાય તો બ્રિટાનિયાને ધોકો પહોંચે એવું તે સમજે છે? જો તે એમ સમજતી હોય તો તેની કેવી નાદાની? એથી શું મારા પુત્રો વધારે નિમકહલાલ રહેશે? ના, તેતો ઉલટા વૈરમય દૃષ્ટીએ જોશે! પણ આંગ્લભોમવાસી યોગ્ય આર્યને હકદાન કરવાથી પોતાની વંશપરંપરાની અખંડ કીર્ત્તિને ઝાંખ લગાડશે નહીં. સ્વતંત્રતા ન આપી બાયલા બનાવવામાં બ્રિટાનિયા શું જવામર્દી સમજે છે? એથી તો તેની અક્કલ ને શક્તિ માટે હલકો વિચાર આવે છે. સ્વતંત્રતા આપી ને પછી સર્વોપરીસત્તા રાખવી, તેજ સર્વોપરી સત્તા ને તેજ મહોઇ ને તેજ વિજય! રાજકાજમાં પ્રવિણ થવા માટે સ્વતંત્રતાના સર્વે હકો આપવા જોઇએ. નીતિનો એવો એકપણ નિયમ નથી કે જેથી સરખી પ્રજાને પોતાના જેવા હક ન આપી શકાય."

આ બોલવાને અંતે સૃષ્ટિનો રંગ બદલાઇ ગયો. આકાશપર વાદ-

ળાંઓ એક પછી એક ચઢી આવ્યાં. સૂર્ય દેખાતો બંધ થયો. ચોમેર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. પર્વતને થોડે દૂરથી જાણે ફીરસ્તો વાંસળી વજાડતો હોય તેવો મધુર સાદ કાનને અથડાવવા લાગ્યો. આવો સાદ ત્યાં કોઇ કાને સંભળાયો નો'તો. પવનનો સુસવાટ આવવા માંડયો ને મેઘરાજાની સ્વારીનાં ચિન્હ માલમ પડયાં; પણ એક બુંદ પડયું નહિ. હિંદ ને સ્વદેશહિત ટગર ટગર આસપાસ જોવાં લાગ્યાં. તેમણે નિર્ભયપણે શસ્ત્ર સજ્યાં. એવામાં નદીના મધ્ય ભાગમાંથી એક વિકાળ સિંહ ગર્જના કરતો નીકળતો માલમ પડયો. તે પોતાપર સ્વારી કરેલી દેવી—શાહનશાહજાદીને લઇને બહાર મેદાનમાં આવ્યો; અને દૂર પોતાના જેવું અદ્ભૂત પ્રાણીને જોઇ પોતાની શક્તિ બતાવવા એક પછી બીજી મેઘગર્જના કરી. વાદળાં પાછાં વિખરાઇ ગયાં ને સૂર્ય પૂર દમામમાં પ્રકાશવા માંડયો.

આ નવી આકૃતિ હિંદના જેવી હતી. તે સ્ત્રીનું રૂપ—કદમાં ઊંચું ને પુરૂષાતનવાળું હતું. તેના ખૂબસુરત રતાસ પડતા વાળ—તામ્રરંગી મ્હોંડાની ખિલતી બાજુએ ઢંકાયલા હતા; અને મુખારવિંદની જે બાજૂ નિમાળાથી ખુલ્લી હતી તેનો રંગ ઇંટના ભુકાની રતાસ કરતાં ઉતરતો હતો, ચેહેરો ખૂબસુરત—દિવ્ય અને મરદાનગીવાળો—આંખો ભૂરી, સ્વચ્છ, થંડી ને ઊંડી નિદ્રા પહોંચાડે તેવી—મ્હોડું ખૂણામાંથી બેસી ગયલું, પણ વાંકુ ફેરવે તો જાણે હસમુખું હોય તેવું જણાતું હતું, દાઢ, દેખાવે ભારે—નક્કર ને પશ્ચાતાપવાળી હતી. આટલું છતાં કંટાળો આપે એવી ખાશિયત તેના આખા મ્હોડાંપર છવાઇ હતી અને સુક્ષ્મ નજરથી જોતાં આવી આકૃતિમાં આવાં ચિન્હ સંભવિત છે એવું આંખને પ્રત્યક્ષ માલમ પડતું ને અંતરમાં અસર કરતું હતું. તેનું મ્હોડું ગડબડતું ને હાથમાં ચળવળાટ ઘણો જણાતો તો; અને રીઝવું ને ખીજવું એ ચિન્હ સાધારણ કપાળ ને મોંપર પ્રકાશિત હતાં.

આ સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન આકૃતિનો પોશાક તેના દેખાવના જેવો અજાયબ હતો! મસ્તકે ગ્રિસિયન ટોપ ધારણ કરેલો હતો, પણ તે તેના મસ્તકને કેટલીક રીતે લાયક નો'તો. શરીરપર લોહી જેવો રાતો ઝભ્ભો પહેરેલો હતો, ને તેને છાપેલા અક્ષરના ચામડાના પટાથી બાંધેલો હતો. તેની કમ્મરમાં નાની હાથમાં રાખવાની રાઇફલ કેનન ખોસેલી હતી; જેથી

તેને ઉઠતાં બેસતાં ટેકાવ મળતો હતો; તેની એક બાજૂએ, હાથે ઉપાડી શકાય એવું "સ્ટીમ એન્જીન" તથા ધર્મ પુસ્તક (બાઈબલ) "યમપાશ"-દોરડાથી ટાંગેલા હતા, તે દોરડું જાણે કોઇ ફાંસી દેનાર માણસનું હોય એવો વસવસો મનમાં ઉત્પન્ન કરતું હતું. ડાબા હાથના ખભા અંદર પાંચ પચીસ પાકી રૂની ગાંસડીઓ તથા તેટલાજ ભરતર બીરના કકડા બાંધેલા હતા; અને તેજ હાથમાં દૃષ્ટિને એભકાવી નાંખે એવી કદાવર ગોળ ઢાલ-જેપર સફેદ બરફ જેવા રંગ સાથે ભુરૂ અને લાલ ક્રૂસ તેચિતરેલું હતું-તે બહાદૂરીથી પકડેલી હતી. તેના મુખમાંનો શ્વાસ "લીક" જાતના છોડવાનો આહાર કરવાથી ઘણી દુર્ગંધ મારતો હતો, અને મોંના ખૂણામાં થુવેરીયાના કાંટાની એક ડાલી લટકાવેલી હતી. તેના જમણા હાથમાં એક ત્રિશૂળ હતું જેની અણીપર વાયુમાં હળમળી રહેલી દોરીએ બેરીકરાઇથી એક મુગટ આન્દોલન કરતો હતો. તેનું વાહન એક વિચિત્ર પ્રકારનું પ્રાણી-જેની ખરી ખાશિયતનો નિર્ણય ભાગ્યેજ થઇ શકે-કેમકે તેનું શરીર ચિત્તા વાઘના જેવું, તેનું મસ્તક નેપાળી કુતરા જેવું અને તેની ગરદનની આસપાસ સિંહની યાળ વિટલાઇ હતી, તે યાળ તાલ પડેલા મસ્તકને ઢાંકવા માટે જાણે કૂદરતીજ હોય તેવી બેસાડેલી દિસતી હતી. આ પ્રાણી હાલતા ચાલતા કુદતું-વચે વચે અટકી જતું ને પછી ઘણી લાંબી ગર્જના કરતું-વળી, જેમ બિલાડો ઉંદર જોડે રમવાને જમીન પર પડી જાય તેંમ પોતાની શેઠાણીના હાથમાં ઉનના કપડાંથી ઢંકાયલી મોરચંગ ઘડિ પળે બજાવવા પડી જતું. જયારે જયારે એ પ્રાણી પડી જતું હતું ને મોરચંગને આથડતું હતું ત્યારે ત્યારે તેના વિચિત્ર ચકચૂર તારો પૂર્વ પરંપરાનો શોકદાયક રાગડો કહાડી તાન મારતા, અને કવચિત તેમાંનો એકાદ તાર ઉડીને-તુટીને તેના મોંપર ઘા કરતો હતો-ત્યારે તે, તે વાજીંત્રને અતિશય ગુસ્સે થઈ કડવાસથી, વેરમય દૃષ્ટિએ પંઝા મારતું તથા કરડતું હતું.

પ્રિય વાંચનારને આ આકૃતિ કોણ હતી તે કહેવાની જરૂર નથી. તેનાં સ્વરૂપ વર્ણનથી તે કોણ છે'તે જાણ્યામાં આવ્યું હશે.

મેદાન પડતા સિંહે, વાઘને જોયો અને પોતાનાં પગલાં તેની તરફ કીધાં. વાઘ પણ તત્પર થયો, તેણે ચંચળતાથી નિહાળતાં કેળવાયલી કુશાગ્ર બુદ્ધિએ તથા પ્રપંચવૃત્તિયે બલિષ્ટ સિંહને પોતાની સામાં તાકતો જોયો. તેવાજ પ્રકારનું સન્માન આપવા તે પણ તૈયાર હતો. પાયમાલીમાં તે હડે તેવો નો'તો.

પોતાના ગર્વિષ્ટ પ્રતિસ્પર્ધિને જોતાંજ તેના જેવી લાંબી વિકાળ ગર્જના કરી તેને આદરસત્કાર કીધો; અને નીચી ગર્દને તેની સામા ગયો.

વાઘની શેઠાણી પણ સદા શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ છતાં, યુદ્ધ-સમય સમીપ નિરખી પ્રચંડ વિકાળ શૌર્યભર્યાંરૂપે પ્રકાશી. ચતુરા યુદ્ધ માટેચપળ થઇ. નિરૂપયોગી શસ્ત્રો બાજુએ ફેંકી દીધાં; અને તૂટેલું બખતર અંગમાંથી કહાડી નાંખ્યું. **બ્રિટાનિયા** (જે નવી આવનાર આકૃતિનું નામ છે)ની ઢાલ અને ત્રિશૂળ ઘણું ભયંકર ને બળવાન હતું અને યુદ્ધમાં હંમેશ તેનેજ વિજય મળતો હતો, તોપણ **હિન્દ** મહાદેવીની આ વેળાની કાંતિ ને શૌર્યભર્યાં રૂપે પ્રકાશવું, ને જીવપર આવેલી હિમત—યાહોમ કરી કૂદી પડવું—મરવું યા મારવું એવો અ-ચળ ટેકાવ જોઇ કાર્ત્તિકસ્વામી કોને વિજય અપાવશે એ શક ભરેલું થઇપડયું.

પણ આવેળા **બ્રિટાનિયા** પ્રૌઢ પુરૂષનો ગર્વ ધરી શાન્ત રહી. તે પ્રતિપક્ષીની કુળમોટપ ને શક્તિ ને કીર્તિમય કર્મો સ્મરણમાં લાવી, હુંપદથી છલકાઇ ગઈ નહિં. તેણીએ પ્રપંચ વિજય મેળવ્યો. પોતા-ની મુખમુદ્રામાં પોતાનો સઘળો જુસ્સો છુપાવ્યો. તે આવીને સ્વસ્થ-તાથી ઉભી, ને માત્ર સ્વરક્ષણાર્થેજ શસ્ત્ર ઉંચકશે, પણ સામી થનાર નથી એવું બતાવી મુખડું મલકાવ્યું; ને જણાવ્યું કે અપમાન કે શસ્ત્ર ઘા કરવામાં આવશે તો તેનો બદલો લેવા ચૂકશે નહિં.

બ્રિટાનિયા થોડોવાર તટસ્થ ઉભી રહી. તે મનમાં બિહિતી હતી કે રખે મહાદેવી મારૂં અપમાન કરે; પણ હિન્દ દેવીએ તેને કાંહું આપ્યું નહિં.

"હું કહું છું કે મહાદેવી"—વાઘ ને સિંહ સામસામા થઇ પડયા ને ડોળા ધૂરકાવતા હતા તે જો વધારે વખત એમના એમ ઉભા રહે-શે તો મોટું રમખાણ મચાવ્યા વગર રહેશે નહિં એવું ધારી, **બ્રિટાનિયા** આખરે— કોઇ નિશાળીઓ ઠઠ્ઠાબાજી કરતો, ગમત મેળવવા પતરાજીથી બીજાને ધમકાવે તેવા રોપમાં બોલી ઉઠે તેમ બોલી, "હું કહુંછું કે મહાદેવી, મારા સિંહ સમક્ષથી તારા વાઘને દૂર કર, નહિંતર હમણા"—તુરત તેણીએ પોતાની નત્તરસ ખુની ભૂરી આંખનું કીરણુ તેની સામા નાખી પોતાનું ત્રિશૂળ દાબા હાથમાં જોરથી પકડી ઉંચકયું ને બંદુકડીથી મહાદેવી સામા નિશાન તાકવાનું ડોળ ઘાલ્યું.

"નહિંતર શું થશે?" હિન્દરાણીએ કશા પણ ડર વગર કરડા-કીમાં પ્રતિઉત્તર વાળ્યો:—"ગર્વિષ્ટ ઓરત! તું શું સર્વને એક લાકડી-

એ હાંકે છે કે? રાજ્યમદ ને ધનમદ એટલો ન રાખ; બુદ્ધિમદ ને સમૃદ્ધિમદમાં છકેલી, મોટમોટાના ગર્વ અતિશય• સુંદર સ્વરૂપમાં શોભ્યા ને ખંડિત થયા–તો તું કોણ હિસાબમાં? ચલ આવ! જો મારો હાથ! પછી તારા શૌર્યબુદ્ધિનું માનગુમાન રાખ." એમ બોલતાં સાથ પોતાનો ભાલો કહાડી–મારી એકદમ તેના બખતરના ખુણાને ચીરી નાંખ્યું, ને આડી વાટે રણચાતુર્યથી અણછતો એવો ધક્કો માર્યો કે સ્વદેશહિતે પોતાના હાથપર ઝીલી ન લીધી હોત તો બ્રિટાનિયા જમીનપર પડત. હિન્દે તુરત પોતાનો ભાલો દૂર ફેંકી દઇ **બ્રિટાનિયા**ને પોતાની બાથમાં લીધી ને કહ્યું: "આ શૌર્ય ને આજ ચપળતા?" હિન્દે વેરમય શસ્ત્ર ફેંકયું નહોતું તેથી **બ્રિટાનિયા**ને કશી ઇજા થઇ નહીં, પણ હિન્દની હથિયાર યોજવાની કુશળતા, શૌર્ય ને ચંચળતા નિરખી તે મોહિત થઈ રહી. **બ્રિટાનિયા** જેવી સ્વસ્થ ઉભી કે–હિન્દે કહ્યું: "વિજયી, પણ બિકણ છોકરી! પારકા બળપર ઘુમી આટલો બધો મદ! કઈ સૈનિક રચના રચી તેં વિજય મેળવ્યા? દોલતમંદ થઇ તેમાં શું? પ્રપંચે વિજયી થઇ તેમાં શું? યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી હોય તો જોજે કોઇ દહાડો મારો હાથ! પણ હમણાં"—

"અરે પણ હિન્દ"–એકદમ, ચમકીને **બ્રિટાનિયા**એ તીણો સાદ કહાડયોઃ–"પેલા બે મસ્ત પ્રાણીઓને પાછા બોલાવ, નહિંતર હમણા–"

"પાછો ફર, પાછો ફર, મારા શૂરવીર બહાદૂર!" અપ્રસન્નવદને ઇશ્વરેચ્છાધિન શબ્દો દર્શાવતા મહાદેવીએ કહ્યું:—"પાછો ફર, પ્રિય બાળક! એ બિન પ્રયોજનનું ધાંધલ ન કર! બાવિસ તેવિસ વર્ષપર તારા કેવા હાલ થયા હતા તે વિસરી જાય છે? એના નકાસ્રે તને કેવો ઊંડો ગબડાવી દીધો હતો અને તને આશ્રય આપવાને અસત્ય બહાને મને કેટલું સોસવું પડયું હતું? વત્સ! એ મસ્તી હમણા નિરર્થક છે. શાન્તિધર ને પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખ! જગદંબારાણી હમણા આપણા વિરૂદ્ધ વરતે છે અને એણીના તારાનો ઉદય સમય છે."

"એ ચતુરા! તારાના ઉદયની ને સંગ્રામદેવીની વિરૂદ્ધતાની વાર્તા ન કર."—**બ્રિટાનિયા**એ ગરમાટથી કહ્યું અને પોતાના હથિયાર મ્યાન કર્યાં, કેમકે વાઘ પોતાની શેઠાણીની આજ્ઞાને માન આપી દૂર ઉભો રહ્યો હતો. "ચતુરા, તારાના ઉદયની ને જગદંબાની વિરૂદ્ધતાની શી વાર્તા કરે છે? તારા પોતાના ગુન્હા ને ઘાતકીપણા માટે પ્રભુને ઠપકો કેમ આપે છે? તું શું

બોલવા શકિતમંત છે કે હું તારી સર્વોપરી સરદાર ને સત્તામાં ચઢતી નથી ? તું શું મારાથી સંગ્રામ મેદાનમાં પરાભવ પામી નથી નાઠેલી અને રણક્ષેત્રમાં જ્યારે મારો એક પુત્ર જમીનને ભેટેલો ત્યારે તારા દશ કે વીશનો ભોગ નથી આપવો પડયો ? તું ગમેતેવી શક્તિવાન છે પણ મેં તને જેર નથી કીધી ? મારૂં સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યું નથો ? તને મારા પગતળે ચંપાવાનો સમય નથી આણ્યો ? અને તારો ઘોર સંહાર થતો મેં નથી અટકાવ્યો ?"

"જ્યારે સિંહ મરી પરવાર્યા ત્યારે શિયાળવું મસ્તાન બન્યું !" પૂર્વવાર્તાનું સ્મરણ કરી, ઠંડે કલેજે **હિન્દે** અવાજ કહાડયોઃ–"જ્યારે બકરા, મૃગલા વનમાં રહ્યા ત્યારે રાજા શિયાળ થયો અને ત્યારેજ સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યું ને ત્યારેજ ઘોર સંહાર થતો અટકયો ! ચલ, બહાદૂર વીરરાજ! ચલ, આ સ્થળપર વિશ્રામ કરવો આપણને યોગ્ય નથી; કેમકે તેને વળી અપમાનનો ને બેવફાઈનો ને નિમકહરામીનો આરોપ મુકતાં વિલંબ લાગશે નહિં. તે તો તને સ્હેજમાં–સત્ય બોલવામાં પણ ફિસાદખોર ઠરાવશે ! એતો આપદ્રષ્ટિ છે!"

"માતુશ્રી," **સ્વદેશહિતે** નીચાં નમી કહ્યું:–"તારે એવી બાબતની ચિન્તા રાખવી ન જોઇએ. તારે સત્યમાર્ગે વર્તવું છે તો કોણનો ડર રાખવો જોઇએ ? ભુંડું તાકે તેનું ભુંડું થાય ? તું ભલા માટે વર્તે છે ને સત્યની રાહે દોરવાય છે તો શાનો ડર છે ? "પ્રભુ અને મારો હક" એ નીતિ તો સ્મરણમાંજ રાખવી."

"પ્રિય પુત્ર, તું જોતો નથી કે એ સબળ છે તેથી આપણી વાજબી દાદને, ફિસાદ ને હુલ્લડાઈમાં ગણે છે. રાજા પ્રજા ઉભયનું હિત એ કયાં ઈચ્છે છે ? ચાલ, ચાલ, આ સ્થળપર વધારે થોભવામાં આપણી સલામતી નથી." આમ બોલી **હિન્દ** ચાલવા તત્પર થઇ.

"સબર !" **બ્રિટાનિયા** તિરસ્કાર ભરેલા દેખાવે બોલી:—"કોને તું વનપતી કહે છે ? પેલા છાકટા મનુષ્યલોહીના તરસ્યા મૈસોરના હૈદર અલ્લીને ? અથવા તેના ધર્માંધ પુત્ર ટીપુ સુલતાનને ? અથવા સેન્ટ નિકોલસના ચેલા અગર ચોરોના શાહનશાહ જશવંતરાવ હોલ્કરને ? અથવા અઢારસો સતાવનની તારી શક્તિઓ ને તારા નામને સુધરેલી પ્રજામાં જેબવંતી (? !) કરનાર ખૂની–નામજાદા નાનાસાહેબ, તાત્યાટોપી, ફીરોજશાહ, અથવા પેલી ગાંડી, ઝનુની, અક્કલસૂન્ય ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મી-

બાઇને? વાહ! તારી શકિતઓ તો અતિ અદ્ભૂત! તારા પ્રતાપી વનપતિનાં કર્મો તો બહુ ઉજમાળાં! તેમની બુદ્ધિ શકિતના જય કેવા સુઘડ ને તેજસ્વી છે! અને તે વાતના સંબંધે વ્યવહારપક્ષમાં તું કેવી શોભે છે? હું તને પુછું છું હિન્દ, એ લજામણા નામોનું સ્મરણ કરતા તને લજ્જા પ્રાપ્ત નથી થતી? શરમ છે એવા વનપતિઓપર! તેઓનાં કર્મો કેવાં કમકમાટ ભરેલાં હતાં?"

"આરામધામે સુતેલા શૂરવીર નરોમાટે અયોગ્ય વચન ન બોલ"--જાણે હમણાપોતાના માથાપર કોઇનો અંકુશ છેજ નહિં તેવા દમામમાં હિન્દે કહ્યુંઃ-"તેઓ પોતાના વંશજોની પગથીપર ચાલીને ને પોતાના કાળને અનુસરીને ને પોતાના ઉછળતાં લોહીના જોસ્સાને અધીન વર્ત્યા છે. એવી કોઇ સ્થિતિમાં નિર્બળ પણ ટટાર થયા વગર રહે નહિં; તેમનો સમય હતો-શૌર્યભર્યાં ઉત્સાહી હતા-સ્વતંત્રતાના અધીર હતા, ને સર્વત્ર જુલમ પ્રસરેલો હતો તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વચ્છંદે કેમ ન વર્તે? વળી સમયે સમયે દેશાભિમાની જનના જોસ્સા કેમ ન પ્રકાશે? ભવાની એ જો તેમની તરફેન ખેંચી હોત તો, હમણા તેમની સામા એકપણ વાંકો સખુન કહાડવાની કોણ તાકાદ ધરાવત? પણ તેમને વખતે યારી દીધી નહીં ને સમય ફલીભૂત થયો નહિં. લૂટારા દેશ લૂટે તો રાજદ્રોહીગણાય, પણ વિજયી રાજા જીતાયલા દેશને લૂટે કે લૂટવા દે તો તેની કોણ ખામી કહાડી શકે છે? તેને કોણ અપરાધી કેહેવા શક્તિમંત થાય? પોતપોતાના વિજયે સૌ જણ સર્વોપરી છે! બાકી ટીપુ સુલતાનના અંગબળ ને તેના વિકાળ ભંયકર મુખ સામા ધસારો કરવાની હિમ્મત કરી શકે એવો સબળ યોદ્ધો તે કાળમાં યૂરોપમાં અથવા આખી દુનિયામાં કોણ હતો? તે મૈસોરના ચિત્તાના શૌર્યભર્યા બળે એ વ્યાઘ્રનો એક સામટો ઘાણ કહાડી નાંખ્યો ને તેની તે આબેહુબ તસવીર આજે તેને ટીપુ વાઘને અમૂર નામે મશહુર કરે છે, તો એવા મહાન યોદ્ધામાટે નિંદક વાક્ય ઉચરવાં જોઈયે? છેલ્લા ત્રણ તારા નમુના છે, મારા નહિં.-અને તેઓપણ અસત્યે વર્ત્યાછે એવું કોણ સાબિત કરી શકયું? કંગાલ સ્થિતિમાં આવેલો શકિતમંત પુરૂષ-જેનો વાજબી હક્ક વિનાપ્રયોજને, માત્ર ખાઉધરાના વેગે લોર્ડ ડૅલહાઉસીએ ઓહીયાં કીધો ને તેને કશી દાદ મળી નહિં તો તે કેમ સકણો બેશે?

મારા બાલકોના વીરજોસ-સ્વતંત્ર શૌર્થ તેં યુક્તિયે રૂંધી નાખ્યાં ત્યારે તેઓએ દગાબાજી ને ખુનરેજીને માર્ગે ફળ ચખાડયાં. ગુલામ શૂરવીર નિવડે ને વિજય મેળવે ત્યારે તે સાચા ને વફાદાર ગણાય છે; પણ તે વખત તેમનો પાસો અવળો પડયો ને"—અને તેણીએ જવામાટે મ્હોડું ફેરવ્યું.

બ્રિટાનિયા ગર્વિષ્ટ વચને, આશ્ચર્ય ને ખિજવાટ દર્શાવતી તીણે સાદે બોલી:-બ્હેન હિન્દ! ત્યારે તું શું ફરીથી કહે છે કે ગુલામ, ગુલામ, ખરેખર તારા પુત્રો ગુલામ છે? શામાટે? જ્યારથી મેં તેમને મારા સ્વહસ્તમાં લીધા ત્યારથી પૂર્વના નવાબ, રાજા, રાણા, શાહનશાહો કરતાં ઓછી સ્વતંત્રતા ભોગવેછે? અને તેમના કલ્યાણ ને સુખવૃદ્ધિમાટે આટલા આટલા ઉપાય હું યોજુંછું, તોપણ, તું ને તારા પુત્રો-હું જાણે રૂશિયા જેવી ખરેખરી જુલમગાર છું ને તારૂં આર્યાવર્ત જાણે બીજું પોલંડ છે એવું નિરંતર બોલો છો! ખચિત, તારાં આવાં શબ્દબાણથી મારૂં અંતર ભેદાઈ જાય છે, ને આટલું સુખ છતાં મને રૂશિયા જેવી જૂલમગાર ને ધાતકી ગણે એ અતિઆશ્ચર્ય પમાડનારૂં છે! તારા જવા પહેલાં મને એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કૃપા કરીને કર, કેમકે એ મને અતિશય બેચેન કરે છે."

"હું ધારૂંછુ કે જે બોલાયછે તે સત્ય છે."-મલકાતે મુખડે પણ તિરસ્કાર ભરેલા શબ્દે હિન્દ બોલી-"હું ધારૂં છું કે એ સઘળું ખરૂં છે કારણ તું તારા સ્તોત્રપઠનમાં-તારા શાંતિના રાજ્યમેલાવડામાં તારા મિશનરીના સમાજમાં-તારા રૂકાંતવાવણુવાનાયંત્રમાં-તારા શેરના ઉન્મત્તવાયુમાં-તારા અગ્નિરથ ને વિજાઘુઘંત્રની કીર્તિના ગર્વમાં -બાલિનટ્રીટીના દેખાઇતા લાભના મદમાં-તારા રાજસભાના બંધનમાં-તારાં ઔદાર્યતા-પરાર્થ-પરમાર્થ ને સુધારાના ફાંકામાં અને તમામ તારી ઓગણિસમી સદીની સાંકેતિક કુશળસોદાઇ ને ગડબડીઠગવિદ્યામાં તું છાકી જઈને ઉપનેત્રે અંધ બની છે. આસપાસનો તને કશો વિચારજ નથી. તેં જ્યાંસુધી તારૂં પેટ તૃપ્ત થયું નહિં ત્યાંસૂધી લક્ષ્મિદેવીની આરાધના જારીજ રાખી; અને તારી ક્રિસ્ચાનીટિ તો તારા ખાઉધરાપણાનું-એકલપેટાપણાંનું-એક ખરેખરૂં બોલતું વાજીત્ર છે! તારી ધારણા તો એવીજ છે કે જ્યાંસૂધી કોઇ માણસને ખાવાને ભોજન મળે છે; પેહેરવાને વસ્ત્ર (પછી તે ગમે તેવાં ફાટાંટુટાં હોય તો તેની શું બિસાત) મળે છે, ને

ચોરલૂટારાથી રક્ષણ થવા માટે પોલીસ છે, તો તેને સર્વ પ્રાપ્ત થયું સમજવું; તેને બીજા કશાની જરૂર નથી, અને જો એથી વધારેની ઇચ્છા કરે તો ઉંધે મસ્તકે લટકાવવો જોઇએ! અને વળી તું એમ પણ સમજે છે કે જ્યાંસુધી પેહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન, રેહેવાને ઘર ને રક્ષણ કરવા પોલીસની આવશ્યકતા છે ત્યાંસુધી-જેમ ઐસાકને પૈસામાટે ભોંયરામાં પૂરવામાં આવ્યો હતો ને મૂવેલાં માણસોના હાડપિંજર બતાવી ભયભિત કરવામાં આવ્યો હતો ને પૈસાજ માટે જે અગણિત ભય બતાવવામાં આવ્યાં હતાં, તેવા સઘળા ઉપાયોથી પણ આ મારા પુત્રો પાસેથી દ્રવ્યહરણ કરવું!! બેવકુફ રંક સજ્જન! એ તારી મોટી ભૂલ છે! આ તારૂં અજ્ઞાનપણું ને મનુષ્ય પ્રાણીની સ્વભાવવૃતિનું બિનઅનુભવીપણું ને આર્યપ્રજાની સ્થિતિ સંબંધી બિનમાહિતગારી થોડા સમયમાં નવું શિખાડશે ત્યારે તને યથાર્થ જ્ઞાન થશે. અને ત્યારેજ તું જોશે કે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેમ ચલાવવાથી આબાદીપર પહોંચિયે ને કેવે માર્ગે દોરાવાથી પાયમાલ થઇએ છીયે! તું રૂશિયાની વાત કરે છે? તારૂં ધારવું એમ છે કે પૃથ્વિપરની કોઈપણ સરકાર જાણીબુઝીને જીતેલી પ્રજાપર જુલમ કરેછે? ના! અમર ઝરાની પેઠે જુલમ જારી રહે ને અમલદારો સ્વચ્છંદે વર્તે ને ઉપરી રાજાઓ તેનાપર ધ્યાન ન પહોંચાડે તો રોમન મહારાજ્યના જેવી તેમની અવસ્થા જલદી થયાવગર રહે નહીં. પોલ લોક જે જે જુલમ, રૂશિયા તરફનો-તેના અમલદારો તરફનો ખમે છે ને વફાદારીના ડોળથી રૂશિયાની ઝુંસરીમાં જોડાઇ રહ્યા છે, તે વખત આવે, જેમ બીજા રૂશિયનો ઉઠે છે તેમ ઉઠયાવગર રહેશે નહિ.—પણ એ તો રાજકરતી ને રાજ્યથતી પ્રજાના જુદા જુદા મતભેદની વાત છે; કે જુલમ પાડવો કિંવા નહિં ને જૂલમ પડે તો કેમ વર્તવું! ને કેટલા જુલમને અધિન થઈ રહેવું; કેમકે જયાંસુધી જીવલેણ શત્રૂવટ થાય નહિં ત્યાંસુધી પડતી બાજૂ જયવંત થાય નહિં. જયારે અતિશય• દુઃખ પડે ત્યારેજ સુખનાં સાધન ખોળવા નિકળે. જ્યારે અણીની ધીકપર વેરની ખુમારી આવે ત્યારેજ મરવું કે મારવું-જીવ આપવો કે જીવ લેવો એવો વિચાર કરી કુદી પડે અને એવી વેળાએજ ફતેહના ડંકા વાજે! પોલ લોક જેવી આર્યાવર્તની સ્થિતિ છે કે નહિં તે તું આજૂબાજૂનો વિચાર કરીને જો! તે સાથ આ પણ જો કે પોલ લોકો કેટલા વફાદાર છે ને આર્યપ્રજા કેટલી છે!

નહિં કે આર્યપ્રજા વફાદાર, અશક્તિને લીધે છે; પણ સત્યમાર્ગે ચાલનારી છે તેથી છે. સૈબિરિયાની ખાણમાં મોકલી દીધેલા પોતાના બાંધવોનું વેર લેવાનું પોલ લોક વિસરી ગયા નથી, એ તેનો બાહરનો પોશાકજ બતલાવી આપેછે. સુખે પેટ ભરવું ને નિરાંતે ઉંઘવું, એ કંઇ **બ્રિટાનિયા,** મનુષ્ય જાતનો ઉંડામાં ઉંડો ને ઉંચામાં ઉંચો સાર્થક કરનારો હેતુ હોતો નથી. તેઓને કંઇ કંઇ પણ નવિન વસ્તુ જોઇએજ! તેઓને પોતાના દેશને માટે કંઇપણ લાગણી ખરીજ!! તેઓ જડ નથી કે **પરરાજયની આણ જુલમથી પણ માને!** વખત સઘળું કરશે! ઇતિહાસની પૂર્વ વારતાપર ધ્યાન પહોંચાડ! શું પેટના ભરવા ખાતરજ લાખો પ્રાણીઓના પ્રાણ ગયા, ધુળમાં રગદોળાયા ને ઘોર સંહાર થયો છે? પાંડવ કૈરવનું મહાભારતનું યુદ્ધ, ગ્રીક લોકનું ઇરાન સામાનું ઘમસાણ-રોમન મહાજયનો પૃથ્વી વિજય-યૂરોપના જંગલીઓનું દક્ષણ તરફ ઉતરી આવવું-આરબ પ્રજાનું જંગલે જંગલ ભટકવું-જરૂસાલમની દિવાલ તરફ ક્રુઝેડરસના ટોળેટોળાં ધસી જવાં-મહમદે પોતાની તરવારને મૈદાનમાં મોકલી દેવી-કાથોલિક અને પ્રોટેસ્ટંટ વચ્ચે ઘણા લાંબા કાળસૂધી ઝગડો ચાલવો-સને ૧૮૧૪-૧૫ માં ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાકરાજ્ય સામા યૂરોપની સર્વે મોટી શક્તિઓએ ઐક્ય કરવું ને તેને હરાવવું-પુરાણપ્રસિદ્ધ ઇટલી ને ગ્રીસનું પુનઃસજીવન થઇને ઘુમવું-ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ સહજ બાબતપર મોટી લડાઇ ઉઠાવવી-રૂશિયા અને ટરકીએ ધર્મને નિમિતે યુદ્ધ ચલાવવું-તારે આ દેશમાં સર્વોપરી પદ સ્થાપવું-અગ્નિના વરસાદ વરસાવી, લોહીની નીક વહેવડાવવી તે શા માટે? એ બધા બનાવો તુકડા રોટલા ને અંગઢાંકણમાટે હતા? ના! એલેકઝાંડર-સીઝર ને નેપોલિયન, પિહરસ-હાનિબાલ ને સિપિયો, ડરાયસ-લિયોનિદાસ ને પોરસ, દુર્યોધન-અર્જુન ને રામે કકડા રોટલામાટે ધરતી ધ્રૂજાવી લાખો કરોડોના કમોતે પ્રાણ લીધાં? ના! રાજ્યલોભ, કીર્ત્તિ, ધર્માંધપણું, વૈર, સ્વતત્રંતા, પ્રજાની છૂટ, હકનું રક્ષણ, ધર્મને તેજસ્વી કરવો, સ્પર્ધા વિગેરે ઘણાં ઘણાં કારણો છે; એજ મનુષ્ય પ્રાણીના સુકર્મનો વસંત છે! એમજ થાય છે ને એમજ થયું છે ને એમજ થશે! કાળાંતરે તારા હાલના અમિરી મહાલયો-પ્રાર્થનામંદિરો-તત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વ સમૂળગું વિસારે પડશે અને જમાનાનાં કર્મો-જો કે હાલના શાંતિબંધન, સત્તાતૂલાના ને નિર્લો-

ભતાને દાવે અટકેલાં છે, તોપણ તે પાછાં જેમના તેમ જારી થશે! કાળ-ચક્ર ફર્યા કરે છે તે ફર્યાજ કરશે! રામરામ પ્રિય ભગિની!"

"થોભ, કુળવંતા!" **બ્રિટાનિયા** એકદમ બોલી ઉઠી:-"જે બન્યું તે બન્યું, જે થયું તે થયું! નિર્માણકર્ત્તાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ થાય છે! શા કારણસર આપણે શત્રૂતાને અચળ અમર કરવી જોઇએ? મેં મેળવ્યું, તેં ગુમાવ્યું! દેશી રાજશણગાર રહિત થયા, વિદેશીએ રાજશણગાર મેળવ્યા, સજ્યા ને ઊજમાળા પ્રકાશ્યા! પ્રિય બેહેન! કુશળજ્ઞાની છતે, વિતર્કાધારે સુઘડતા તજી, મૂર્જના દોષ સર્વત્ર પ્રસરિત કરે, એ તારી મર્યાદિત માન્યતાને સુંદર દાખવી શોભાવશે નહીં. તારા પુત્રોને નવાં નેત્ર બક્ષી નીતિયુક્ત સંભાષણ સંભળાવી યુક્તિવાનમાં મોહિત કોણે દર્શાવ્યા! તે વિચારી નિરન્તરના વૈરને ખંડિત કર! ઉદ્ધત સ્વછન્દીપણું ત્યાગ કર! અને તારા પુત્રોપર રાજ ધારાનો અમલ કરવામાં મને સહાયી થા. ચલ આવ, આપણે એક સરખા પ્રેમના આલિંગનથી ભેટી ઐક્ય કરિયે ને જગતમાં સર્વને પરસ્પરનો-સ્નેહ-બંધુત્વ યથાસ્થિત ચીતરી બતાવી-ઉત્સાહના આવેશમાં-સંપનો જય દાખવી-મહારાજ્યનાં અમર નામનાં પ્રકાશતાં સ્વરૂપને પૂરેપૂરૂં તેજસ્વી દીપાવીએ."

"ઐક્ય કરીએ"? બીજીએ નાતવાન ઝનુને, તીણા સાદે કહ્યું:-"હું ઐક્ય કરૂં? તું મૈત્રીભાવે ઐક્ય કરવાની વાત મારી આગળ ન કર! મારા તારા વચ્ચે કેમ સંધિ થાય? રણસંગ્રામમાં, તારા ઝનુની મુખે શૂરવીરોએ જથાબંધ મારા પુત્રોને, જેઓ દુશ્મનનો રસ્તો કટાર ને બાણ ને અનિવાર લોહમય હાથથી સ્વચ્છ કરતા હતા ને જેઓએ ઘણા વખત સૂધી ટકાવ રાખ્યો હતો, પણ આખરે તારા સેતાનિયત ભરેલાં શસ્ત્રો-બંદુક-તોપના ગોળારૂપી અંગારાના વરસાદમાં બળી ગયા ને કપાઈ મૂવા તેઓને પાછા આપ;-મારા શેરમર્દ નેજાબદારો, જે તારા બેયોનેટના અચળ કોટ સામા ખરી દ્રઢતાથી ટકી રહેતા, ને જેઓનાપર તારા સિપાઈઓએ કાળપુરૂપની માફક ગોળીઓનો માર મારી ધાણ વાળેલો ને યુદ્ધદેવને તેના લોહીથી તૃપ્ત કરેલા તે પાછા આપ;-મારી ભૂમિના અમીર ઉમરાવો ને યુવરાજ ને શાહાજાદાઓ ભૂખે મરીને અન્યરાજ્યસ્થાનમાં ભટકે છે-કેટલાક મરી ગયા છે, અથવા પોતાની જીંદગી-પોતાનો વાજબી હક્ક ખોઇને દારિદ્રાવસ્થામાં નજરકેદ થઇ

ગુજારે છે તે પાછા આપ;-તારી અવ્યવસ્થ રાજનીતિના આધારે ને જૂલમથી હજારો બલકે લાખો મારાં રંક બાલકો પાયમાલ થઈ ગયાં છે તે પાછાં આપ;-ડૈલહાઉસીની પોતાની એકલપેટી-રે તું કેહે છે તેવી માંસ રક્તહારી રાજનીતિથી જે રાજ્યો હોઇયાં થયાં છે તે પાછાં આ-પ;-નિઝામનો બિરાર પ્રાંત જે વિનાહકે તારા હાથમાં છે તે પાછો આપ;-ન્યાયનાં ડોળે જેઓને તેં અસત્ય ન્યાય આપ્યો હોય તે સત્ય કર, મલારરાવને જે અયોગ્ય કારણે તેં બંદીખાને પૂર્યો છે તેમાંથી મુક્ત કર;-રાજસૂયયજ્ઞમાં મોટા રાજાઓને નામના બનાવી દીધા તેમને પૂર્વપદે સ્થાપ;-મારા ઝાહોઝલાલીએ પ્રકાશતાં શેહેરો, નગરો, જેના કારખાનાના હુન્નરથી આખી દુનિયા હેરતમંદ થઇ પ્રશંસા કરતી હતી અને જેણે-અફ્સોસ! પહેલી તારી વૃત્તિ આ દેશ તરફ ખેંચી-જેની કીર્ત્તિથી તું ઝાંખી પડી ગઇ-જેનું દેખીને તું શિક્ષણીય થઇ અને હમણા જેનો તું સ્મશાન સમાન મૌન્ય ધારણ કરેલા જોય છે, જેના જેવા તારા મા-ન્ચેસ્ટર ને બરમિંગહામ *આબાદી-ચઢતીની ટોંચપર પહોંચ્યાં છે, તેવાં મારાં નગરો પાછાં આપ;-વારન હેસ્ટિંગ્સ અને લાર્ડ કલૈવ મારા પુત્રોના ડાચાંમાંથી જે અનરગળ દોલત-હીરા, મોતી, માણેક, સુન્નું, રૂપું વિગેરે લઇ ગયા છે તે પાછું આપ;-મારા પુત્રો, જે કારીગરી ને હુન્નર વગર રખડે છે તેમના પોષણના સાધન પાછાં આપ;-આર્યાવર્તના પહાડમાંથી આજ પચાસ વર્ષ થયાં દોલત નામની નદીનો અમર ઝરો, ધોધબંધ સપાટાભેર ઇંગ્લંડ સાગરમાં પડે છે અને તે ધોધવો ને પટ હંમેશ વધતાજ જાય છે, અને જે દ્રવ્યથી મૈસૂરના ચિત્તાનો વધ કરનાર અને વાટરલુમાં વિજય મેળવનારનું પુતળું હાઇડપાર્કના ખુણામાં ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તે દ્રવ્યનો ધોધવો આ બાજૂએ રેડ;-તારી આગલી સરતો કેવા કેના કસમ ખાઇ કીધી હતી તે યાદ કરી તેને અમલમાં લાવ. આ સર્વ તું પુનઃ પૌષ્ટિક કરશે ત્યારે સંપીલાં થૈશું! ત્યાં સૂધી કદી આપણા વચે બંધુત્વ-સ્નેહાળપણું ને ઐક્યના થનાર નથી."

"ત્યારે મેં તો કશું ખમ્યુંજ નથી?" **બ્રિટાનિયાએ** જેમ એક

---

* "There is no class which our rule has pressed harder upon than the native weaver and artisan." સર જેમ્સ કેર્ડ પોતાની "ભરતખંડ તેની ભૂમિ અને પ્રજા" એ નામના ગ્રંથમાં એ પ્રમાણે લખે છે.

બાળક પટાવતો ને ફોસલાવતો બોલે તેમ જવાબ વાળ્યો:–"મેં તો કશું ગુમાવ્યુંજ નથી? તારા તરફથી મેં કશું શોષ્યુંજ નથી? જે તેં ગુમાવ્યું તેમાંથી કશું બાકી સાકી નિકળતુંજ નથી કે!? કલકત્તાની બ્લાકહોલમાં, પેલા ઘાતકી સુરાજદૌલાએ મારા પુત્રોનાં દિલ કંપાવે તે રીતે પ્રાણ લીધા તે કેવું કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારૂં કર્મ છે? તારા પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીમાં મારા પુત્રોને કાપી નાખી, પાણી ને લોહી એક કીધાં તે તારૂં મહદ્ભૂત કર્મ હશે! લખનૌ અને મુલતાનમાં સગાંસંબંધીનો મિલાપ કરાવ્યા વગર તરફડીયાં મારતા જે સંહાર વાળ્યો તેનો બદલો કોણ આપી શકશે? કાનપોરના કુવામાં સેંકડો-મારા એકલાં પ્રિય બાલકો નહિં પણ મારી કોમળ–સકુમાર દેવાંગના સરખી દુહિતાઓના તેના નિર્દોષ–નિર્મલ-નિરપરાધી બચ્ચાંઓ સહિત કકડા બુકલા કીધા, અબળાઓ ને બાળકોને ન ખમાય એવી રીતે ચીરી નાંખ્યાં, સ્ત્રીઓના સ્તનો ન ખમાય એવી સ્તિથિમાં કાંપી નાંખ્યાં શરણાગતનાપર અઘટિત બલાત્કાર કરી તેમની લાજ લૂટી; અને એ બધાં છતાં તેમનાં પ્રિયપતિઓ સમક્ષ તેમને હલકી પાડી, કાપી નાંખી, કુત્રાઓને ભક્ષમાટે સોંપી દિધી એ શું? અફસોસ! આ હીણાં કર્મ યાદ કરતાં મારો જીવ ઉકળી જાય છે! એ વળી દૂર નહિં, પણ ગઇ વીસીમાં બન્યું છે, તે કંઇજ નહિં કે, હિન્દરાણી? એ બધાનો બદલો શાથી વળે? ટીપુ રાક્ષસે મારા કેટલાં પુત્રોને ચુસી ખાધા તેનો બદલો તું મને આપવા શક્તિમંત છે? આર્યકુળભૂષણના દૂષણયુક્ત કર્મો વિવિધ પ્રકારે દોષયુક્ત દેખાતા તને ન હશે?

હિન્દરાણીની પાણી વહેતી આંખમાં મોહક પ્રકાશ ચળકવા લાગ્યો! **બ્રિટાનિયાના** પ્રતિઉત્તરથી તે વધારે જોરપર આવી; કેમકે તેમાં કશું વજન તેને જણાયું નહિં.

"ત્યારે આયરલંડના સિતમગિરપર વિજય મેળવનાર અને જેમેકાના બંડખોરને તાબે કરનારની માતુશ્રી, એવી ઉમેદ રાખે છે કે ખરા હકને માટે ઉથળ પાથળ કરનાર પ્રજાએ તેના સખત રાજકરનારા સામા પવિત્ર ને સત્ય લડાઇ–હંમેશ ચાલુ રહે એવી પ્રબલ લડાઇ ઉઠાવવી? અને અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટસના લોકો જેમ છૂટાપણાનો વાવટો ઉરાડવા લાગ્યા તેમ ઉરાડવો? એવી ઇચ્છા હોય તો તે પણ થશે!-પણ હાલના રાજકર્તાની રૂઢી–યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જેથી સ્વતંત્ર થયું અને એક મોટું સંગ્રામ

ઉભું થયું અને તેમની સાથેનો તમારો (બ્રિટિશ લોકનો) રાજકીય સંબંધ તૂટ્યો, તેના કરતાં વધારે સારી નથી. એ રૂઢીએતો આર્યસ્થાન વચ્ચેનો પણ સંબંધ પૂરે પૂરો તૂટવો જોઇએ. પણ તેમ થતું નથી ને થનાર પણ નથીજ એ મારી કૂળ મોટપ છે એમ સમજ. આપ્રજા ગમે તેવા નિરંકુશ ધારા (જો કે દેખાઇતા અંકુશિત છે, પણ "કાયદા બાંધવામાં પ્રતિનિધિપણાનો હક જે રૈયતને અમૂલ્ય છે ને માત્ર જુલમગારોનેજ ડરામણો છે," તેવો પ્રતિનિધિપણાનો હક ન આપવામાં આવે ને કાયદા જે પ્રજાની સમ્મતિથી થવા જોઇએ તેને બદલે સ્વતંત્ર રીતે યથેચ્છ ઘડવામાં આવે છે, તેવા અંકુશિત ધારા!)-ધૈર્યતાથી ખમવા આનાકાની કરે એવી નથી! એને યોગ્ય માન આપે છે! તારી કહેલી કેટલીક વાતોને હું સ્વિકારૂં છું, ને તેવા હિણા કર્મો દયામણા છે! પરંતુ એમાં નવલવિશેષ શું છે? તું ત્રણગણા રોશથી ને દ્વેષથી "૫૭ ના બળવા" ને જોય છે, પણ સેંકડો મારા બાલકોને અભય વચન આપ્યા પછી, વૈરના ભડકાં સમાવવા, ખારિલા માનતૃષ્ણામાં અંધ બનેલા સત્તાધારીઓએ કેટલાકને ઊંધે મસ્તકે ઝાડે લટકાવ્યા, ને કેટલાકને તોપના ગોળાએ હવામાં ઉરાડી નાંખ્યા અથવા તેમના અવયવોના ટુકડે ટુકડા કરી ગીધ, કાગડા કુત્રાને ખાવામાટે પવનમાં ઉરાડી દીધા! અનાથ સ્ત્રીઓ, પોતાના પતિના મરણથી, ઘર બહાર વગર-જેના ઘરો બાળવામાં મદદને બહાને તેં લૂંટી લીધા છે તેઓ તીત પડતા તાપમાં ઉઘાડે પગે બળે છે તેની કોણ દાદ લે છે? હજારો સ્ત્રીઓ રાતને દહાડો અન્ન વગર ટળવળે છે, તેઓના કુમળાં બચ્ચાં ભૂખે પીડિત થઇ તેમની માતાની છાતીપરજ-સ્તનના ચામડા ચુસતા મરી જાય છે, ભૂખે પીડાઇને સ્વરૂપવાન સુંદરીઓ અનીતિનાં કર્મો કરે છે, કેટલાક મુડદાંઓ રસ્તે રઝળે છે, જેની કોઈ તલ્લાસ પણ લેતું નથી, એ તારી તરફનો કેવો આશ્રય છે? એ કેવો દયામણો દેખાવ! એ જોતાં કોની છાતી ફાટી નહિં જાય? મારાં મેહેલો-દેવાલયો ને મસીદો જમીનદોસ્ત કીધાં, ગામડાંના ગામડાં ભડકે લગાડયાં એ શું? રણસંગ્રામમાં ઘવાયલાં પ્રાણીઓ જ્યારે પોતાની તરસ મટાડવા પાણી પાણી બુમ મારતા ત્યારે કોણે તેમને મોતનું જાલમ પાણી પાયું હતું? અપરાધી ને નિર્દોષ સર્વની સામટી કતલ કરી નાંખી! વગર વિચારે ને કશોપણ ભેદ રાખ્યા વગર બેગ્નેટપર તેમનાં શિર લટકાવી

દીધાં! શરણાગત શાહજાદાઓને તોપના મુખ આગળ ધર્યા એ શું કંઇ નહિ? ખચિત આ બધી વાત, તું તારી ભૂમિપર ગયા વગર ભાગ્યેજ સ્વીકારશે! હું ધારૂં છું, **બ્રિટાનિયા,** જે અન્યોઅન્ય હમણાં બોલાયું છે તે પરથી સ્પષ્ટ સાબીત થઈ ચુકયું છે કે મારા કરતાં તારેમાટે બોલવાનાં બમણાં ત્રમણાં કારણો છે. તારા રકતના એક બિંદુમાટે, મારા રકતનો મહાસાગર ઉભરાવ્યો છે."

હવે **બ્રિટાનિયા** ફીકી પડી ગઇ. તે સ્તબ્ધ ઉભી રહી! પૂર્વવતોનું ને હાલના રાજબંધનનું અથેતિ મનન કરી ગઇ અને ધુમરાયલે વદને મનમાં બડબડવા લાગી. મત્સરે ભરાઇ વેર બુદ્ધિએ હિન્દ દેવીને મહેણાંટોણાં મારવાં તેને ગમ્યાં નહિં. કારણ તે મહાધીર ને પ્રપંચવીર હતી; તેથી ઉદ્ધત સહાસિકપણું ન કરતાં સ્પષ્ટવકતાનું ગુમાન ધરી પ્રપંચ વિજય મેળવવા યત્ન કીધો. તે કંઈ ગાંજી જાય એવી ન હતી. હિંદનું મન ન દુભાય એવા યુક્તિવાળા આચરણ તેણે તેથી આચર્યાં.

સ્વદેશહિત આ પ્રમાણેની વાતો સાંભળી સડકજ થઇ ગયું. અને આનો અંત કેવા પ્રકારે આવશે તેના વિચારમાં તેનુ મન રોકાયું. જુગલ સ્વરૂપની મેહેણા મારવાની યુક્તિ, સ્વભાવવૃતિને સંકોડાવી સમય સમયના રંગના દર્શન થતા, નિડર સાહસહોરી નિર્ભયતાથી પરસ્પરની ખોડ ખાંપણ બતાવવી-છણકાથી ગમન કરવું-ઈચ્છા ઉપરાંત પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા-પણ સ્વાર્થતો પોતાનો સાંધવોજ ઇત્યાદિ નિહાળી સંકોચિત સ્થિતિએ મૌન્ય ધારણ કરી, વિવેકે સત્ય શું છે તે પર વિચાર કરતોજ તટસ્થ જડભરત માફક ઊભો રહ્યો હતો!

"બ્હેન હિન્દ, મેં તો તારૂં કશું રૂડું કીધુંજ નથી." નમ્ર, પણ મોટે શબ્દે **બ્રિટાનિયા** બોલી:-"જ્યારે લડાઇનાં વાદળાં ચોપાસ ઘેરાઇ રહી, એ હમણાં તૂટશે, હમણાં તુટશે એમ લાગતું હતું ત્યારે તારે માટે મેં શાંતિવાચક શબ્દ નથી ગજાવી મુકયો? મેં તારા બાળકોને, સેંકડો ધર્મમાંથી ગમે તે ધર્મમાર્ગે ચાલવાની છૂટ નથી આપી? જે ધર્મને માટે યૂરોપ-એશિયા-અમેરિકામાં હજારો ને લખો મનુષ્યો કમોતે માર્યાં ગયાં, કેટલાકો પીડિત થયાં, કેટલાકોએ દેશવટો લીધો અને અનેક પ્રકારે હાનિ થઈ, રાજમેધયજ્ઞ થયો અને રાજાને રાજપદ ત્યાગ કરી દેશવટો લેવો પડયો ત્યારે ધર્મની સ્વતંત્રતા મળી, તે તારા પુત્રો યથેચ્છ રીતે પાળેછે.

મેં તારા રાજા, રાણા ને નવાબોને, વચન આપ્યા પ્રમાણે (હા! મેં તે વચન કેવી સારી રીતે પાળ્યા છે, જો કે મેં એકાદ બે બાબતમાં તેમના હકપર તરાપ મારી છે, પણ તેમાં શું?) વફાદારીથી તેમના વાજબી હક ને બરતબાસર નથી રાખ્યા? તારા પુત્રો વિદ્યાહીન હતા તેમને જ્ઞાની થવા મેં પાઠશાળા ને શાળા ને સર્વવિદ્યાઉત્તેજકાલય ને હુન્નરના સ્થાનો નથી સ્થાપ્યાં? મેં તારા દેશને રૂડું રાજબંધન અને અદલ ધારા આપી, જે જૂલમગાર ધારા ને નઠારાં રાજબંધનથી તું પાયમાલીએ પોહોંચી હતી, તે કરતાં અતિ શ્રેષ્ટ પદ્ધીએ નથી પોંચાડી? મેં તારા પુત્રોને છાપાની છૂટ—જે અમૂલ્ય-અતુલ્ય હક મેળવવા પ્રત્યેક પ્રજા વલખાં મારે છે, પણ તેમાં તેઓ નાસિપાસ થયા છે તે નોદતી આપી? (અને હાલમાં જે છીનવિ લીધી છે, તે ડાહાપણ વાપરી લીધી નથી, પણ ઘણું અવિવેકી ને અઘટિત પગલું ભરાયું છે ને તે વાત મારાં ધ્યાનમાંથી ખસી ગઇ નથી!) મારા જયધ્વજ નીચે વેપાર ને ઉદ્યોગ વધ્યા નથી? તારા જે મોટા શાપો-સાપો, ઠગી, સતી, બાલહત્યા ગર્ભપાત અને તેનાજ બીજા ભાઈબંધ તેવાજ દુષ્ટ રિવાજોનો મેં અટકાવ નથી કીધો? એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં જતાં હજારો પ્રકારના દુઃખ નડતા ને બીક ને ભય સર્વત્ર પથરાયલાં રેહેતાં, ને જીંદગીની સલામતીની આશા ભાગ્યેજ રાખી શકતાં, તેમાંથી મેં મુક્ત નથી કીધાં? અને હવે મારા જયધ્વજતળે બદ્રિકેદારથી તે સેતુબંધરામેશ્વર સૂધી, ગમે ધોરી રસ્તે કે ગમે જંગલને રસ્તે સુન્નું ઊંછાળતાં ચાલ્યાં જાય તો તેનું નામ કોણ દઈ શકે છે? જો કદાચિત કોઇ દંગાખોર, પિંડારો કે વાટપાડો રૈયતને કનડે છે તો તેનો એકદમ બંદોબસ્ત નથી થતો અને તેને ઘટતું સાસન નથી થતું? પૂર્વાપર જે જૂલમ કંપાવતો હતો તે કયાં છે? મોગલ શાહનશાહત જે જૂલમ ગુજારતી ને જબરજસ્તીએ દુઃખ દેતી ને મરાઠાઓ આજે આ ગામ તો કાલે બિજૂં ગામ એમ લૂટફાટ કરતા તે કયાં છે? બેહેન હિન્દ! આ બધા મારા ઉપકાર જેવા તેવા નથી-તું વિચાર કર! જ્યારે તું શોક ને ભયથી થરથર કાંપતી હતી ને વારંવાર તારા નસિબને શાપિત કરતી હતી ત્યારે તેમાંથી તને કોણે મુક્ત કીધી છે? તારા પુત્રો શું નથી કહેતા કે "મારા રાજ્યમાં અમને ચમન છે", અને વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીએ છે? પણ તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી! મારા રાજ્યમાં સૌ પોત પોતાના

ઓછા વત્તાં નસિબ પ્રમાણે સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ સ્વેચ્છા પ્રમાણે છચોક કરી કેવા વિરાજે છે!"

"અને એ સર્વ તેં કેવા ઉદ્દેશે કીધું?" મહાદેવી હિન્દે ઘણા દમામ સાથ ઉત્તર વાળ્યોઃ–"તેં આ સર્વ ઉપકાર કીધા તે કેવા હેતુથી ને કેવા પ્રકારે તેમાં તું મને ભુલાવો ખવાડવા ઇચ્છે છે? એ સર્વ કાર્યમાં તારો તો કશો સ્વાર્થ હતોજ નહિં એમ બતાવી તું કેવી તાલમેલ રમે છે તે જાણે હું સમજતીજ નહીં હોઉં કેમ? એમ છેતરવાથી તને શો લાભ? મારા પુત્રોપર તેં વિશ્રાંતિના આશિર્વાદ રેડયા તે એટલાજ માટે કે તારા પુત્રો તેની મેહેનતનાં ફળ પ્રાપ્ત કરે!–સંકલ્પવિકલ્પનાં આચરણ વગર બ્રાહ્મધર્મને પ્રવર્તાવી સતેજ કરવા દીધો–તેમની સ્વેચ્છાનૂસાર પાળવા દીધો, તેમાં તારી અંતર પ્રીતિ કરતાં સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ છે! પ્રવૃત્તિમાં રાચનારી–ધર્મઅર્થે નિરંતર મથન કરનારી–ધર્માભિમાન દાખવનારી–ધર્મવૃદ્ધિના ઉપાય ન યોજે અને મારા બાલકોને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દે તેમાં કુશળ કૌશલ્યતા નથી; તારા ધર્મપર તને જોઇએ તેટલી આસ્થા નથી-તેમનાપર તારો પૂરેપૂરો ભાવ નથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ નથી અને સજ્ઞાન નિવૃત્તિના ભોક્તાને યોગ્ય સત્વગુણ પ્રધાન નથી! તે નિર્માલ્ય છે, તેની અંતર શુદ્ધિજ કયાં છે? આવાં આવાં યોગ્ય કારણસર તું સંકોચિત થઇ, અંકુશિત રહી તેમના ધર્મની આડે આવી નહિં, ને તેથીજ તારી ભરમ ભરેલી પવિત્રતા સતેજ પ્રકાશિત દર્શન દે છે! અને તું કુળમોટપનું માન ધરાવે છે! વળી તું આડે ન આવી તેનું બીજું ખરૂં કારણ આ પણ છેઃ ધર્મમાં માથું મારવાના પરિણામ યથાસ્થિત તને ખબર છે; અને એવા વિરલાઓની સામા તારી અડગ ઢાલ ટકાવી રાખવા તું અસમર્થ છે! તેથી વેરના ભડકા ઘણા જલદી સળગી ઉઠેછે માટે તું મૌનવૃત્તિ ધરી રહી!–તેં ધાર અને મૈસોર–ગ્વાલીયર પાછાં સ્વાધીન કીધાં, કેમકે મારા પુત્રોની પ્રીતિ તેમની માતુશ્રી તરફથી પાછી ખસી નથી એ તું સારી રીતે સમજે છે! અને બીજી તારી ઇચ્છા આ પણ ખરી કે એવાં એવાં રાજ્યો પાછાં આપવાં કે જેથી બીજા રાજકુંવરો એમ સમજે કે આપણી જીંદગી સલામતીમાં છે અને રાજ્ય સમાધાનીમાં છે! પણ તેઓના રાજ્યાસન તો યથાર્થ રીતે તારાં શૂરવીર સિપાહોના બેયો-નેટપર ભેરવેલાં છે–તેઓની બાદશાહાયતની સલામતી આળસુપણામાં, અ-સાવધતામાં અને અચંચળવૃતિમાં છે–તેઓ લગાર ચેંચું કરે કિંવા તારો

અનાદાર બતાવે તો તેમની ભાગ્યદશા ફરી જતાં વિલંબ લાગે નહિં; અથવા તારી ઇચ્છા એમ થાય કે આ રાજકુંવર રાજ્યસત્તાને યોગ્ય નથી અથવા આ રાજકુંવરને ગાદીનશીન થવા દેવો નથી તો તેમ મનભાવતું કરતાં તું અચકાતી નથી. તેં મારી સંતતિની જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે પાઠશાળા અને શાળાઓ સ્થાપી એ સત્ય છે, પણ તેમાં તારો સ્વાર્થ તો ખરોજ–કે મારા પુત્રો મારૂં સ્નેહાળપણું વિસરી જાય ને તારામાં એકત્ર થઇ ઐકય સ્વરૂપ ધારણ કરે–તનેજ પૂજ્ય પ્રમાણે–તારાં સ્તવન ગાય–મને નિંદે–દોષ વર્ણવે–અને તારે માટે એમ ગાય કે "વિજય દેવી બ્રિટાનિયાનું રાજ્ય અમર તપો." પણ જ્યારે મળમય નેત્ર નિરખતાં આમાંનું કશું તારા જોવામાં આવ્યું નહિં, અને ઉલટુંજ બનવા માંડયું, ત્યારે જ્ઞાનવૃદ્ધિના દ્વાર બંધ કરી તારો રોષ દર્શાવ્યો! તેમને માટે નિંદક વાકયો ઉચરી ગઇ પ્રમાણિકપણું ને સત્યતાના અંશ જ્યૂકે છે તે વેપારવૃદ્ધિના મુખ્ય સ્તંભ છે–અને વેપાર તો તારો અંતરાત્મા છે! અને વેપારવડે તું જગતપ્રસિદ્ધિમાં આવીછે (બાકી તારી ગણના કોણ કરત!) તેના રક્ષણાર્થે ન્યાય પ્રમાણિકતા ને સત્યતાનું દર્શન દેખાડે તેમાં મુજપ્રત્યે થોડો ભાવ છે. મારા પુત્રના લાભાર્થે આવા ધારા નજ હોય! છાપાની છૂટ કયાં છે? તારા ધુંધવાતા, ચ્હીડિયા, નગુણા પુત્રોના ઉપદેશથી મારા પુત્રો પાસેથી છીનવી લીધી! તારા નામને જેઅવંતું કરનાર છાપાની છૂટને તેં જડત્વપણાથી છીનવી લીધી! જેને માટે મેકાલે ને મટ્કાફે અમર કીર્ત્તિ સ્થાપન કરી–ગર્વથી દિવ્યલીલાં દર્શવતા આરામધાએ પોઢયાં તેમની આપેલી અમૂલ્ય અતૂલ્ય સમૃદ્ધિ વિનાપ્રયોજને નિર્મલ બાહાને ઝુંટવી લીધી-સત્ય ને વાજબી ફરિયાદો દર્શાવતા, સ્થિતિભૃષ્ટ કરવા અને સ્વતંત્રતા દાબવા છાપાની સ્વતંત્રતાપર અસહ્ય ઘા કીધો! વેપારવૃદ્ધિ ને ઉદ્યોગ કળાકૌશલ્યની આબાદી કરવી એ તારાં સ્વાર્થી કર્મા છે; રાજ્યને સબળ સતેજ રાખવામાટે, વેપાર વ્યવસ્થાનું જયદર્શન કરાવવું અવશ્યનું છે! જે કર્મો પ્રત્યેક પ્રાંતના રાજાનાં છે અને વાણિયાઓ એથી સમૃદ્ધિવૃદ્ધિ, માન મરતબો ને વિજય સમજે છે! એક મહાપરાક્રમી યોદ્ધા એક સૈકામાં પ્રાપ્ત કરે તે વાણિયાની ઓલાદ એક દશીમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે! તો તારા જેવી નિપૂણ કાંતાના પુત્રો કેમ ન પ્રાપ્ત કરી શકે? આ તો સ્થાપિત વાર્તા છે કે પોતાની સમૃદ્ધિ ને મોટપ વૃદ્ધિના ઉપાય આદરવા કોઇ પછાત પડે નહિ. સર્વ ચક્રવર્તી રાજ્યોમાં સમૃદ્ધિસૂખદર્શન તું જે અધિક કરાવે છે,

ને અતિસુખકર વૈભવ ભોગવે છે તે શાના ને કોના પ્રતાપે? તારા વિનય વચનની હું સ્પૃહા રાખનારી નથી. હું વિવેકી છું, તોપણ સત્ય વચન બોલવે વિજય સમજુ છું! *વેપાર સુખના લાહવા વિશેષ કોણ ભોગવે છે તે વિચાર કર અને કોના દેશના વેપારને વિશેષ ઉત્તેજન મળે છે—આર્યાવર્તના કે ઇંગ્લીશસ્થાનના? મારા પુત્રો કેવી દુર્દશામાં આવશે (પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરો!) તેનો વિચાર કર્યા પહેલાં તારા માન્ચેસ્ટરના પ્રવૃત્તિમાં રાચનારાઓ કેવાં પ્રતાપી કર્મ આદરી વિજયી થયા છે? તેઓ સકળ પ્રજા વર્ગમાં અળખામણા થયા છે અને તેને ઉત્તેજન આપનાર નિંદાયોગ્ય છે! માન્ચેસ્ટરનો લાભ જાળવતાં આ દેશ પાયમાલીએ પોહોંચ્યો છે. વેપારમાં મારા લાભ કરતાં તારા લાભ તરફ વિશેષ જોવામાં આવે છે! હિંદુસ્તાનના કારીગરના કલ્યાણ કરતાં માન્ચેસ્ટરના માટે વિશેષ દયા બતાવવામાં આવે છે. ઠગી ફાંસિયાના નાશ માટે તારી રૂણદારછું, પણ બીજા ત્રણ શાપો માટે ટુંકાણમાં પતાવું છું. તેમાં કેટલુંક ખોટું થયુંછે ને કેટલુંક સુધારવાનુંછે. બાલહત્યા નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાને કચડી નાંખનારો અને કેવા કેવા વિરલા સરજનહારે સરજેલાનો નાશ કરનારો ઘણો મોટો અજીમ ગુનાહછે, પણ એ ગુન્હામાં અદ્યાપિ કોઇને એવી શિક્ષા થઈ નથી કે જે જોઇને સર્વ પ્રજાને ચોંપ લાગે ને થથરી જાય. ખૂણેખોતરે બાલહત્યા થાય છે! રજવાડાઓમાં કુળ મોટપના માર્યા ઘણી સકુમાર બાળાઓને દુધ પીતી કરવામાં આવેછે! માટે તારા પોતાના માન રક્ષણાર્થે ચાંપતા ઉપાય લેવાવા જોઇએ. ગર્ભપાતનો પ્રતિબંધ કીધો, પણ ગર્ભપાત તથા નથી એની તારી પાસે કોઇ પ્રકારની સાબીતી નથી. ઘણી કુમળી બાલકીઓ મારા રૂઢી કેદખાનામાં પડેલા અક્કલસૂન્ય પુત્રોના અંધપરંપરાના મંડળબંધારણથી બાળવિધવા થાયછે. તેઓ મદનાધિન થઇ અનીતિને માર્ગે દોરવાઇ ગર્ભવંતી થાયછે ને પછી સ્વલજ્જારક્ષણાર્થે પાતક કરે છે ને પીડિત થાય છે, તેના પ્રતિબંધના તેં કિયા ધારા કહાડયા છે કે જેથી આવા કમકમાટ ઉપજાવનારાં બંધનો

---

* "The injury inflicted on the Home-trade by the importation of piece goods from India," and their solicitation to the Ministry "introduce a clause in the new Act *prohibiting the exportation of cotton machinery to India, or its employment within that country.*"

Auber's Rise and progress of B. Power in India, V 2nd, P. 136.

જડમૂળથી ઉખડી જાય! પુનર્લગ્નના ધારા હોય તો–બળાત્કારે પણ સ્ત્રીઓને નર્કયાતનાના માર્ગમાંથી મુક્ત કરવાના ધારા હોય તો, તે સુખકર, યશસ્વી આશીશમય ને સ્તુતિપાત્ર ગણાય. પણ તારા કાઉન્સિલરો નવરાનવરા નવા નવા, નિરર્થક, પ્રજાને પીડિત કરનારા, તેમનો સ્વતંત્ર હક લુંટનારા કાયદા પ્રવરતાવતા પરવારે ત્યારે પ્રજાની આબરૂના રક્ષણકર્તા, પ્રજામંડલને સુખદાયી, પ્રજાની મોટપની વૃદ્ધિકરનારા ને પ્રજાને અનીતિના માર્ગથી અટકાવનારા ધારા ઘડી આશીશ લે કેની? અને તું સતીને માટે શું કહે છે? આર્ય પ્રજાની ગુલંદદરજ્જાની ને શૌર્યતાની સંસ્કાર વિધિ-જે અમારા વંશપરમ્પરાથી ચાલી આવેલી તે સતી છે! વહાલી **બ્રિટાનિયા**! તે પ્યારના અમર ઝરાની એક સાચી, પણ નાસિપાસ થયલી પ્રીતિ કેટલી હદે સ્વર્ગદ્વાર તુલીક કીર્ત્તિ સહીત લઇ જાય છે તેની, પ્રૌઢતાને જેબવંતી નિશાની છે! કાળાંતરે અસલ નિયમ તૂટી ગયો, ઘણો તફાવત પડી ગયો ને જુલમના અંગનું ઉમેરણ થયું ને સતીપણું નિંદાયું. પૂર્વાપર સાચા પ્રેમને માટે મનુષ્ય હોમ અપાતો હતો, પણ તેં જોયું તેમ જુલમને અધીન થવું નોહતું પડતું! સતીનો મહિમા અતિશય હતો, તેને માટે સ્વર્ગમાં દિવ્યાસન હતું, ને પ્રભુ તેને ચર્ણારવિંદમાં રાખતા હતા. આર્યોના સતેજ કાળમાં સતી પવિત્રાઈથી રાગીવિરાગી થઈ, સ્વશક્તિ દર્શાવી વિવેકાચરણે વરતી, સ્વચ્છ મને, હોંસથી સ્વદેહનું બલિદાન આપતી હતી. કિન્ચિત્ અસત્ય વહેમે સતીપણાને લાંછન લાગતું. સતી એ લગ્ન સમયે જે પવિત્ર ગાંઠથી દંપતિ જોડાયાં હતાં–કે આ આત્મા અન્ય આત્મા સાથે ઐક્ય કરશે–તે કદી પાયરીએ કનિષ્ટ થશે નહિં–અન્ય અભિલાષા અંતર ધરશે નહિં–અને ત્રિકાળે જૂદા પડશે નહિં–તેની એક ઘણી સારી અનુપમ કસોટી છે. જેમ સુનાને કસોટીપર ઘસતાં કેટલા ટચનું છે તે સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે, તેમ સતીસ્વરૂપદર્શનથી સર્વ જગતને સ્પષ્ટ થાય છે કે બાહ્યાંતર એક સ્વરૂપ હતાં, એક સ્વરૂપે સંસારવિલાસ ભોગવ્યો ને એક સ્વરૂપમાંથી છૂટાં પડવાના મોટામાં મોટા ભયે અખંડાનંદ ભોગવવા, ને કોઈ કાળે છૂટા ન પડવા–પ્રભૂધામમમાં એકસ્વરૂપે પધાર્યાં! વિરક્ત હતાં નહિં, વિરક્ત થયા નહિં અને વિરક્ત થવાના મિથ્યાભયને દૂર નસાડી મુકયું! સતી સત્ય પ્રેમ ને સ્વચ્છ નિર્મળ ગુણ કર્મનું પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટાંત હતું. જેનાવિના ઘડી પળ ચાલે નહિં–જે પોતાનો પ્રાણ આત્મા–સૌભાગ્યનો શણગાર–અંતરનો સ્નેહી–લોહચુંબક સમાન મનહરણ કરનાર, સુખે-

સુખી, દુઃખેદુઃખી–જન્મજન્માંતરનો સાથી–એવા પૂજ્ય જીવનના સ્વર્ગારોહણથી, વિષયરંગમાં મચેલી, અસત્ય માયામાં મોહેલી દુઃખરૂપ દુનિયામાં કોણ સાધવી પ્રેમાળ સ્ત્રી નિરાધાર રહી અનિશ્ચિત કાળનું ક્ષણભંગુર સુખ ભોગવવું દુર્લભ સમજે? અને કીર્ત્તિસહિત પોતાના પ્રીતમ સાથે, વિશ્વલીલા નિરખ્યા પછી, મનુષ્યસૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી; દૈવીસૃષ્ટિમાં જગતપિતા પરમોદ્ધારક પરમ પ્રભૂ વિશ્વેશ્વર સમક્ષ જવામાં કેમ ન આનંદ માને? સીતા, અહલ્યા, દ્રૌપદી સતીઓએ પ્રેમે પ્રણમી પ્રીતમોને પ્રાણ સમર્પેલા, સુખ દુઃખમાં, જુદાં રૂપ છતે એક સ્વરૂપમાં શોભેલા તેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મસદનમાં નિવાસ કરવા જતાં પોતાના અર્ધાંગને દુર્લભ મરણ ટાંણે કેમ વિચરવા દે! અને પોતાની યોગ પ્રાપ્તથયલી સર્વજ્ઞતા સ્થિતિ, જે થોડા સમયનું આ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે, તેથી થોડા સમયનો પણ વિરહ કેમ વેઠે? સગુણ નિર્ગુણ એવાં પરમ પવિત્ર સ્વરૂપ પૂજવા યોગ્ય છે અને સતી સંસ્કાર આર્યાવર્ત્ત પૈઢી પ્રગટ કરનારૂ અને વિરતત્વ દર્શાવનારૂં કીર્ત્તિનીય મહદ્‌ભૂત કર્મ છે. એવા પવિત્ર એક સત્ય સ્વરૂપને નમન કરૂં છું! **રૂકાપડની** રાણી આગળ આ બધી વાત નિર્થક અને ટાહેલાંસમ ભાસશે એવું મને ભય છે! તેથી સતીસંબંધી બીજી વાતને માટે બિજે પ્રસંગ ખોળીશ, પણ હમણા આ અગત્યનો સમય હું રોકવા ઇચ્છતી નથી. તું નાણાં ને જમીન ને જીંદગીની સલામતીની વાત શી કરે છે! મારા રાજ્યસુખસમયમાં જ્યારે દરેક માણસનો હાથ તરવારની મૂઠપર હતો, ને જ્યારે દરેક માણસ પાસે દોલત, જેમ દરેકના માથામાં અક્કલ છે તેમ હતી, ત્યારે દોલત નિયમ પ્રમાણે એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં જતી હતી. હમણા તરવારપર હાથ નથી ને કોઇની પાસે દોલત નથી ત્યારે તેની સલામતી છે. ઉઘાડે બારણે ધાડ પડે નહિં ને વસ્તી વગરના રાજપર ચઢાઇ થાય નહિં. પણ હમણા એક મગજમાં સઘળી દોલત ભરાય છે તેને માટે તારૂં શું કહેવું છે*? દોલત ને જીંદગીની સલામતી છે તોપણ પ્રજાવર્ગ કયાં સુખી છે? તેઓ તો શું ખાઇશું, શું પીશું, શું ઓઢશું ને શું પેહેરીશું તેની નિરંતરની ફરિયાદ ઉઠાવ્યા કરેછે. મોગલ અને મરાઠાના

---

* "Eager to enrich the country and yet to derive advantage from it, our proceedings for the last three-and twenty years have been *harmful* and *ruinous* in the highest degree." H. M. Hyndman.

જુલમની પણ વાત ન કર ! તેઓની નાની નાની કતલ ને લુટફાટ શું ગણાવે છે? એવા જુલમમાં ૫૦ માઇલ દૂર ગયા કે જીંદગીની સલામતીની જામીનગીરી મળતાં વિલંબ લાગતો નો'તો પણ જગતના રાજકરનારના "શીતળ છત્ર" હેઠે કેવો જુલમ છે? તે બદ્રીકેદાર અને રામનાથમાં જેવો છે તેવો જગન્નાથ અને જેકોબાબાદમાં સર્વવ્યાપક પ્રસરેલો છે! તેમ મરાઠા ને મોગલની તું શી વાત કરે છે? તેમનું દ્રવ્ય હરણ કરેલું કયાં બીજા પ્રાંતમાં જતું હતું? હમણા જ્યારે તેવી લૂંટફાટ નથી, તેટલું દુઃખ નથી, ત્યારે આડકતરા રસ્તાઓથી કેટલો પૈસો વિદેશ જાય છે? † કર કયાં ઓછા છે? અસંખ્ય માર્ગે અનરગળ દોલત જાય છે! મારા પૂર્વકાળનું સ્મરણ કરી તેને સ્તુતિપાત્ર નથી ગણુતી, પણ તારા સમયમાં તેથી ઓછું કેટલું છે ને છેક પ્રાચીન કાળમાં કેવું સુખ ભોગવતા હતા ને તારા પુત્રો કરતાં મારા પુત્રો કેટલી અધમ સ્થિતિમાં છે- ને બીજા તેં કેવા કેવા આશિર્વાદ યોગ્ય ઉપકાર કીધા છે તેને સ્મરણમાં લાવતાં મને અનુકમ્પા ફૂટે છે! તે કાળમાં નાણાનો ઉપભોગ યથાસ્થિત થતો નોહતો, અને આ કાળમાં મન માને તેમ મોજ ભોગવીએ છિયે, પણ આ કાળમાં કેટલા ધનાઢ્ય પુરૂષ છે? તમાચા મારીને બાપડા મોં રાતાં રાખે તેપરજ તારી નજર છેની? પણ અંતર સ્થિતિમાં કેમ વર્તે છે તે કોણ જાણે છે? આગલા રાજાઓ ને બાદશાહો જુલમથી નાણું ઓકાવતા હતા, અને હાલ જુલમ નથી થતો એ કેહેવું વારૂ બહુ ઠીકજ છે; તને બોલતાં કોણ અટકાવી શકશે? બળિયાને મોંઢે કોણ બોલે? પણ કાયદાને મધ્યસ્થ રાખી સખતાઈથી કર વિગેરે અનેક પ્રકારે દ્રવ્ય હરણ કરવામાં આવે છે એ વાત કંઇ થોડી નથી."!

"મહમદ ગીજની ને શાહાબુદીન ઘોરીને યાદ કર",–મહાદેવીના લગાર અટકતાં **બ્રિટાનિયા** એકદમજોરસાભેર બોલી ઊઠી:-"તેમણે અને નાદીરશાહે જે અનરગળ દોલત હરણ કીધી ને ઘોર સંહાર કીધો તે સંબધી વિચાર કરીને બોલ! પ્રસંગે પ્રસંગે તારાપર જે મોહન સમર્થ યોદ્ધા તુટી પડયા હતા ને કોટી નહિં પણ અબજની સંખ્યાબંધ દ્રવ્ય હરી ગયા હતા તે તું

† "In 1856, a year before the mutiny, the sum of 23,000,000*l*, was taken from the people of India for the purposes of Government; in 1880, twenty-four years after, no less a sum than 68,000,000*l*. was taken from them for the same purpose." H. M. Hyndman.

કેમ ભુલી જાય છે? સમસ્ત પ્રજાના લાભને અર્થે મેં શક્તિ પ્રવરતાવી નિર્ભય નથી કીધા ને સત્તાપ્રતાપ વિશેષ નથી દાખવ્યા? નિત્ય યુદ્ધદાન ને નિત્ય સંહાર; નિત્ય દેશ દોલતનું તણાઈ જવું ને નિત્ય પરદેશીથી સંકોચાઈ રહેવું, તેવી સ્થિતિ જઇ મારા રાજ્યમાં શું અધિક સુખ નથી ભોગવતા? આનંદસ્થિતિમાં વિના પ્રયાસે જે મળે તેપર તારે તૃપ્ત થઈ રાચવું જોઈએ, તેના બદલામાં દુઃખ હોરી સ્વહસ્તે અતૃપ્ત રહે તેમાં કોના દોષ સમજવા? તારી વડીલવાર્તા ને પ્રાચીન સમય યાદ કરી મને દોષિત કર! તારા આગલા પ્રતાપી રાજ્યો સાથે મુકાબલો કરતાં મારૂં રાજ્ય ને તેનું વ્યવસ્થાબંધારણ "રામ રાજ્ય" સમ સર્વોત્તમ દર્શનીય છે."—

"ચૂપ, મુંગી રેહે, એવી ખોટી ડંફાસ ન માર"—મહાદેવીએ મોહોડાનો રંગ પલટાવી ક્રોધ કરી કહ્યું:—"તું તારી ભૂલ હમણા નથી સ્વીકારતી? ખરી વાત છે, તને હમણાં તારા દોષ સુઝવાના નથી, પણ જ્યારે નિરંતરનું દુઃખ ભોગવશે ત્યારે મને સંભારશે કે હિન્દ આમ કેહેતી હતી! પણ તેવી મારી ઇચ્છા નથી! ગીજની, ઘોરી ને નાદિરની લુટ ને ઘોરસંહાર માટે શી બકવા કરે છે અને શિવાજીના રમખાણ માટે મિથ્યાં ભાષણ કરી તારી પોતાની શૌર્યવાન શક્તિ ને દીર્ઘદર્શિપણાને ભૂંડું ચરચાતી શા માટે કરે છે? તેમના જુલમ ને સંહાર દર્શાવવા એ તારો બચાવ નથી! તેમના સમ્બન્ધે તું સ્થિતિભૃષ્ટ થઈ અધમ ઠરશે! (તને હું તો ઉંચકુળની ને મહત્કર્મની સદ્‌ગુણી ગણું છું!) તું ગીઝની, ઘોરીના ગુણકર્મ સ્થિતિદર્શન કરાવી એવું સ્થાપિત કરવા માંગેછ કે તેના કરતાં 'હું ઓછી જુલમગાર છું, માટે મજના દોષ ન ઉચારવા?' એવો તારો વિચાર શુદ્ધઅંતરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ હું માનતી નથી. તારા એક લોર્ડ ચાન્સેલર સમક્ષ એક બલવાન પણ તેજહીણ ફાંસીઆ ખુની લુટારાને સુલેહના ભંગ કરનાર તરીકે ઉભો કરવામાં આવે અને તે પોતાના સ્વરક્ષણમાં એમ બતાવે કે "હેન્સલો-હિથપર ઘણા લુટારા લુટ કરેછે, શાન્તિનો ભંગ કરે છે ને હજારો ખુન કરે છે અને મારા કરતાં દશગણા જુલમગાર છે, તેથી તેમને યોગ્ય શિક્ષા પ્રથમ થવી જોઇએ; અને હુંતો તેમના કરતાં ઘણે ઉતરતે દરજ્જે જુલમગાર તથા વટેમાર્ગુઓને દમનારો છું; માટે જ્યાંસુધી તેવાઓને શિક્ષા ન થાય ત્યાંસુધી આ કોર્ટ હજુર મને ઉભો કરવાનો ધારાને હક નથી!" આવા પ્રકારનું તેનું બોલવું વાજબી ગણાશે? અને આવા પ્રકારની હોંસાતોંસી માન્ય રખાશે?

ના! કદી નહી! તેવુંજ તારૂં બોલવું અપ્રમાણ જાણ. મોગલ તથા મરાઠા જુલમ કરતાં એ તેને માટે ધિક્કાર બતાવેછે અને તું ગેરવાજબી વર્ત્તે તો તારે માટે પણ તેમજ. જે જેવું હોય તે તેવું કહેવાય. બીજાનો દાખલો આપવો એતો હીચકારી વાત સમજવી. કોઇ જુલમગારના તાબામાંથી એક માણસને મુક્ત કરવો, પછી તેનાપર જુલમ પાડવો ને તે સામો થાય તો તેને દમીને કહેવું કે પૂર્વસ્થિતિ યાદ કર, તેના કરતાં તો અમે ઘણા રૂડા છિયે, માટે અમને આશિર્વાદ દે; તે શું વાજબી ગણાય? સહવાસથી કેળવાઇ પ્રૌઢત્વપણું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ રખે, પોતપોતાની વ્યવસ્થા સુધારવા કુદરતના નિયમોનું સર્વ કોઇ નિરંતર મથન કરે! ઘણાં રાજ્યો દુઃખથી નાસરણે આવેલાં તેથી તેઓ રાજ્ય સત્તામાં પ્રબલ થવાને ને મોટપ મેળવવા ને યોગ્ય નથી એવું તારા વગર બીજું કોણ કહેવડાવે? ઘણાં રાજ્યો ઊંધા વળ્યાં, ઉઠયાં, ધસ્યાં ને શોભ્યાંછે. ચીથરેહાલ થવું, વગુસાડે તોપણ ન બોલવું, હક-વાજબી હક ગુમાવી સેવકભાવમાં આનંદે રાચવું, એવો તારો નિશ્ચય હશે. વાહ! એમ હોય તો કેવી સોદાઇ! મારા વત્સોએ તુજ પ્રતિ પ્રેમભાવે શહનસીલતા જણાવી ઉદ્ધત મહેચ્છ છતાં, તારા અસહ્ય ઉદ્ધત પ્રપંચ સામા પણ સ્વચ્છ સુઘડતા દર્શાવી અને તારા દુશ્મન સામા ઘુમી-જો કે અંતરતો બળતા ને ધીકતા રહે તોપણ-જયનાદ પ્રવર્તાવ્યા તોપણ તેં તેમના વાજબી હક લેશ આપ્યા નહીં તોપણ તને નમ્યા; તેવા નિર્મળ મનના, કુળમોટપમાં રાચનારા, ઉચ્ચેચ્છ વૃત્તિના મહત પુરૂષને મોઢેજ હલકાં વેણ બોલતાં મર્યાદા રાખ! લામ્બા કાળપર નિત્યે દુઃખ હતું પણ હવે શું છે? અંધાધુનીનો સમય ગયો ને પ્રકાશમય આવ્યો, ત્યારે પણ અંધકારમાં પડયા રેહેવું? મુસલમાન અને મરાઠા નાણું ઉલેચી ગયા અને તારા સમયમાં નથી ગયા? કલૈવ અને વારન હેસ્ટિંગ્સે શાં પરાક્રમો કીધાં છે? હાલના જમાનામાં તે કેવા તેજહીણ જણાયછે. કલૈવની રાજનીતિએ કેટલાં રાજકુટુંબો પાયમાલીએ પહોચ્યાં અને કેટલાં મર્ણાવસ્થામાં પડયાં? ઇસ્ટ ઇંડિયા કમ્પનીને નિભાવવા હેસ્ટિંગ્સે કેવાં કેવાં કાળાંધોળાં કીધાં તે યાદ નથી? ચેતસિંગને ચોકઠામાં લાવવામાં તેના કૃત્રિમ કર્મોથી, ને અયોધ્યાની બેગમપર જુઠા આરોપ મુકી થોડાં નાણાં મેળવ્યાં નથી. તારા ને તેમના પરાક્રમો સર્વે સરખાંજ છે-એકના વિવેકવિનાના કાળાં નર્ક સમાન કર્મો વિશેષ ને બીજામાં પ્રપંચ વિવેકના છળ ચતુરાઇનાં કર્મો વિશેષ; તેમનામાં ઉદ્ધતાઇ ઉમેરાઇ અને તમે

બળવાન થઇ પ્રપંચે વિજય મેળવ્યો, વ્યવસ્થા રાખી ને દીપ્યા;અંનો સ્વરૂપના અંતર મળમય, પણ વર્તવાની રીતિમાં ફેર તેથીજ તું સતેજ શોભેછે. તથાપિ "રામરાજ્ય"નું શું ગાન કરે છે? તેના એક અંશ જેટલું તારૂં રાજ શોભતું નથી. 'રામ રાજા'નો સદ્‌ગુણ અને તે કાળની પ્રજાનો સંતોષ એવાં અદ્‌ભુત હતાં કે આજ પણ ચોખંડ પૃથ્વિમાં સબળ પ્રતાપી રામને પ્રેમથી પ્રણમી, સ્તવી, ગુણનું ગાન, સકળ પ્રજા કરે છે. 'રામરાજ્ય'માં પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી; સ્વતંત્રતાના લાહવા લેનારી; રાજાના દોષ રાજાને મુખે બોલતાં નિર્ભય; રાજભક્તિ ખરા પ્રેમથી કરનારી; રાજ્ય અર્થે પ્રાણદાન દેનારી; પોતાના સ્વતંત્ર હક બહાદુરીથી જાચનારી અને લેશ પણ દુઃખ વગર "જય જય મહારાજા રામ ઘણું જીવો" એવા આનંદમય સ્વરની ગર્જના કરતી વિરાજતી હતી! તેની બલિહારી અલૌકિક હતી! રાજારામ, તે પણ તેવોજ પ્રતાપી! પ્રજાને સુખેસુખી, પ્રજાને દુઃખેદુઃખી; જનમત શુદ્ધ રાખવે તત્પર (દુષ્ટ ધોબીનાં વેણ માટે સાધ્વી સીતા–પ્રાણવલ્લભાનો ત્યાગ કર્યો, તેના અક્ષય પ્રેમ તરફ ન જોતાં પ્રજાનું હિત તપાસ્યું કે મારો દાખલો લઇ પ્રજા દુર્ગુણી ને લમ્પટ ન થાય!); કરભાર મુકવે વિચક્ષણ; પ્રજા પ્રત્યે કોમળ ને પ્રેમાળ, પોતાના લાભાર્થે પ્રજાની સ્વતંત્રતાપર આલાપ ન લેતાં સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરનાર; પ્રજાની સમ્મતિથી રાજ્યવ્યવસ્થા કરનાર; મંત્રીમંડળ સર્વોત્તમ, પોતે ધીર ને ચતૂર, સ્વપ્રજાપર પિતાતુલ્ય ને છતાયલી પ્રજાપર પિતામહતુલ્ય પ્યાર રાખનાર; નિર્બળ ને સબળ સર્વને એક સરખો ન્યાય આપનાર, દુષ્ટને દંડનાર, દયાળુ ને ઉદાર, પુર્ણકળાએ તેજસ્વિ સર્વમાન્ય મહાપુરૂષ દિવ્ય શોભ્યો હતો તેની તુલા કરવી દુર્લભ નથી. તેવી થાય તો પછી એકેચક્રે પૃથ્વિમાં મહારાજપદ ભોગવવા યોગ્ય થાય. રામ રાજ્યનું ગુમાન ભુલી જા અને સાંપ્રત કાળના સર્વ રાજ્યમાંજ માન યોગ્ય થા એટલે બસ! તારા અંધેર તરફ જો ને પછી રામ રાજ્ય સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કર. સૌ જણથી મોટો સમ વિસમભાવ તુજમાં અધીક છે. આ તો કાળા ને આ તો ગોરા એ ભેદ ટળશે ને તેઓ પરસ્પર ઐકયતાથી વર્તશે ત્યારેજ તારો પ્રથમનો વિજય દર્શન દેશે. પાટ્રિશિયન અને પ્લીબિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી. તારા પૂત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કરનારા અને પરદેશીથી અતડાને અતડા રહેનારા તેવા રામરાજ્યનો સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનું અજ્ઞાનપણું પ્રગટ કરે છે."

"ચલ, બહુ લાંબી લવરી ના કર";–બ્રિટાનિયાએ ફીકા ચેહેરાથી કહ્યું, કેમકે હિન્દે પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાંખ્યો હતો તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદનાબુંદ આવ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઇ ધુસ્સે થઇ ગઇ હતી. "રામ રાજ્યના ન્યાય ને વિજય ને સ્વતંત્રતા સંબંધી મને સર્વ માલમ છે. મારા કહેવાનો હેતુ એવો હતો કે જો નાની વસ્તુનો મુકાબલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમાં મારૂં રાજ્ય રામ સમ છે. રામરાજ્ય અદલ, સત્ય ને પ્રમાણિક હતું પણ તે કાળનો યુગ સમય સ્મરણ રાખ. આ સુવર્ણયુગ નથી, આ લોહોયુગ છે; તે સમયમાં રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવું એ દુર્લભછે; પણ જે રાજ્યમાં ગુલામગિરી ભોગવવી પડતી, વિના પ્રયોજને ઝબ્બે થતા, ધર્મભૃષ્ટ કરતા, અને શ્રીમંત જાણે કે લૂંટતા, જેથી બરાબર દ્રવ્યનો ઉપભોગ થતો નો'તો, તેવા રાજ્યમાં આ રાજ્ય મહાન્‌રાજ્ય રૂપે શોભેછે. સ્વાધીનતા, સમાનતા ને સ્વતંત્રતા સોવસા સર્વ સુખના પૂરા પાડનારાંછે. માણસને સહવાસથી અધમ અને ઊત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાવાય છે; પણ આગલાં રાજ્ય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાબીત કરવા માંગતી નથી, કે 'હું સર્વોત્તમ છું' એમ માન્ય થવું જોઇએ, પરંતુ લોકહિતનેઅર્થે સુખકર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણ કરૂંછું, તે સમય સમયના રંગ દર્શાવી સિદ્ધ કરી આપીશ કે લોહયુગને યુક્ત રામરાજની સ્વાધિનતા ને સ્વતંત્રતા તું ભોગવે છે, નિર્મલ પ્રાણીને શક્તિ કરતાં અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. જુના રાજતંત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતંત્રના નિયમાધારે વર્તવું જોઇએ. તે વગર યથાસ્થિત સંપૂર્ણ સુખ ભોગવવાં દોહેલાં છે. વળી સમૈ વિષમભાવની વાત તું શી કરે છે ? સમ વિષમભાવ કહાડી નાખવો મુશકેલ નથી; પણ મારા પુત્રો સાથ તારા પુત્રો સમ્બંધમાં આવવા યોગ્યજ કયાં છે ? તારા ગર્વિષ્ટ, વિષ દષ્ટિના અને બુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી બડાઇ મારી, ઘણી વેળા શૂરવીરોનું અપમાન કરે છે તે કેમ સાંખી શકાય ? વળી જ્યારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઊત્તમ મનના અધિકારીની હોય છે ત્યારે તારા પુત્રો બોલશે કે "નસીબમાં હશે તો સૌ મળશે !" "સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાંપડશે" ત્યારે પછી બીજાનો દોષ બોલતાં શરમાતી નથી ? તથાપિ તું પ્લીબિયન ને પ્રાટ્રી-

શિયન શાઆધારે ઠેરવેછે ? મારે મા તો બંનો તુલ્ય છે. બંનોને યોગ્ય બક્ષિસ આપુંછું ને રાજી રાખવા બનતો શ્રમ લઊંછું. તારા ઐકય કરે તો પછી મારે જોઇએજ શું ? પણ ઊછળતા લોહીના સમોવડિયા સાથે કેમ વિવેકે વર્તવું તેજ તારા પુત્રો જાણતા નથી, તો પછી બનેજ કેમ ? વ્યવહાર ઐકયતાનું દર્શન કરાવવા મારૂં મથન જારી છે અને તેને માટે તારા ને મારા બંનોને સદા સદુપદેશ આપવાને હું ચુકતી નથી; પણ જયારે તારા પુત્રો બુબકના બુબકજ રહ્યા ત્યારે મારા પુત્રો જે નીતિના જાણ અને સંસારવ્યવહાર વિવેકમાં કુશળ તેઓ મલીન અંતઃકરણ જોડે કયમે સમ્મત નજ થાય ને ન થયા. તારા પુત્રો મારા પુત્રો સાથે રંગમેલાવડામાં ભેગા થાય કે મારી પુત્રીઓની સ્વરૂપ સૌંદર્યતાપર મોહિત થઇ તેમની સન્મુખ અવિવેકે ઊભા રહે; સંસાર વ્યવહારમંડળમાં પ્રવેશ કરાવે ને કુટુંબસુખ નિરખાવે તો પછી પોતાની ધાનત સાફ રાખે નહિં; જનસમૂહમાં ભેળાતાં સ્ત્રીઓનું અપમાન કરે; હોય તે કરતા દશગણો ભભકો મારી તોછડાઈ ને તુંડાઈ પ્રગટ દર્શાવે; અમે આર્યો સુઘડ અને સુધરેલી પ્રજા છિયે એવું ગુમાન રાખી તિરસ્કાર કરે; પોતાના સ્વકુટુંબમાં ભેળા કરવાને ના મરજી દેખડાવે; (કેમકે કુટુંબો અમારા કરતાં ઘણા હલકા પાણીના તે બતાવે તો પછી ભોપાળા જણાઈ જાય.!) અને અમારામાં સામેલ થઈ છચોક બેહાઈ કરે; વખતે ફુવડવેણ ઊચ્ચારી મારા પુત્રોપર અંકુશ રાખવાની છટેલાઇ કરે તો એવા જોડે મારા પુત્રો સંબંધમાં આવતાં ખરેખર શરમાયા વગર રહે નહિં ને ઐકય થવું મુશકેલ થઇ પડે. તારા પુત્રો વિવેકાચરણે વર્ત્તે ને મર્યાદા રાખતાં શીખે તો પછી સુઘડંસુઘટ્ઐકયસ્વરૂપ સુંદરદર્શન દેજ; કેમકે મારા પુત્રો ઐકયતાનું પ્રદર્શન કરાવવા સદા ઉમંગી છે, પણ તેઓ એવા નમ્ર ને વિનયતા વાળા નથી કે ગુલામગીરી કરે અને પોતાના કુટુંબમાં પ્રવેશ કરાવી તારા પુત્રો બેહા થઇ નિરંકુશિત મદોન્મત્તપણે વર્તે તે જોયાં કરે ! વળી સર્વ કોઇને સન્માન તે કેવા પ્રકારે આપે ? શું તેઓના દાસાનુદાસ માફક વર્તે અને જે પોતાના સન્મુખ આવે તેમને નીચા નમીને નમ્રતા બતાવે ? તેઓ અંહકારી, ઊદ્ધત ને પતરાજબાજ નથીજ, તોપણ એવા પ્રકારનું માન કોઈ કાળે આપી શકે નહિં. તે વળી તોછડા, લજ્જાનીતિમાં નિઃસંશયી ને મિથ્યા ગર્વ ધરનારને ! હા,

તેઓમાંનો કોઇ ઇંગ્લંડ પધારે તો સમસ્ત પ્રજા મોહિત થઈ, ઠાઠમાઠથી આગતાસ્વાગતા કરી પ્રસન્ન રાખે, સકળ વિલાસસામગ્રીના દર્શન કરાવી ધાડાં ઐક્યથી એક સ્વરૂપે સોહી, મિત્ર બાંધવની હાણુ દેખી દાઝે ને સુખ દેખી રાચે એવા પ્રેમાળ ને કોમળ સ્વભાવના મારા પુત્રો છે. તેઓ કદાપિ પણ " પેનગો " ને ગ્રીકમાં જેમ સર્વે કોઇએ હસી કાહાડયો હતો તેમ કરે નહીં. તારા પુત્રો સાથે ઐક્ય કરવાના તેઓ સદા પ્રસંગો શોધે છે અને વિના પ્રયોજનના પણ મેળાવડાઓ, જેવા કે લેવી, ઇવનિંગ પાર્ટી વિગેરે ભરી એક આનંદે કલ્લોલ કરે છે, પણ ઉલટા તારા પુત્રો તેમના એ બાંધવો પ્રત્યે કડવાસ વાપરી તેમને તુચ્છાકારે છે અને તેનો લાભ લઇ ઘોર કર્મો કરે છે. મારો પ્રાણ આત્મા લોર્ડ મેઓ અને જસ્ટીસ નોર્મનના લોહી વહેવડાવ્યાં તે એમાંથી કેની ? જો તેઓનાથી છેટાના છેટા રેહેત તો એ પરિણામ નજ આવત એમ મારૂં સ્પષ્ટ બોલવું નથી, પણ એ એક કારણ કહીએ તો તે અસત્ય છે એમ તારાથી કહેવાશે નહિં. શુદ્ધ સ્વભાવવૃત્તિએ પ્રફુલ્લિતપણું, સમાનતા, મર્યાદાવિના દેખાડવી, એ સામ્પ્રત સ્થિતિને પ્રતિકૂળ છે. તોપણ રાજકાજમાં ઘણે દરજ્જે તારાપર વિશ્વાસ મુકી યોગ્ય સ્વાધિનતા આપુંછું ને સત્તા વર્ગમાં દાખલ કરૂંછું તે શાને માટે ? એ બધાં ઐક્યતાનાં કારણ છે, જેથી બંનો જુગલ સ્વરૂપ છતાં એક સ્વરૂપે સોહે ! સમ્પીલા થઇ બંનો સદા હેતથી વર્તે તો પછી કેવા સર્વોત્તમ સુખના દર્શન કરાવે ! રે ઘણું કરીને ઊંચા પ્રેમમાં સોહી અપૂર્વ દિવ્યાકૃતિએ દર્શન દે ! "

" તારૂં બોલવું સત્ય છે " વ્યાઘ્ર દેવીએ ગગળી જઇ દયામણે મોંએ જવાબ દીધો :—" તારૂં બોલવું હું અમાન્ય કરતી નથી. જેમ એ બોલવામાં સત્યતા છે તેમ જુઠાણાનો અંશ પણ છે; પણ તે, તે તારી હંમેશની ચપળતા ને કુશળતાથી નિસ્તેજ બનાવી દીધાં ! તું ખાતરનીશાથી કહી શકેછ કે એઓમાં તમામ ગફલતી મારાઓનીજ છે ! વર્ષોના વર્ષો થયાં તારાઓ મુજના રંક બાલકોપર જુલમ પાડતા આવ્યા છે ને પાડે છે ! અતિ તુચ્છ વચનથી બોલાવે છે, એઓને માટે કાયમ ઠસ્સાનો સદાનો આવો મત્ત અતિ પ્રૌઢતાથી પોતાના અન્તરમાં ઠસાવી મુકયો—કે ' હિન્દુઓ અચંચળ વૃત્તિના—ધ્યાની ને મનસ્વી—રણસંગ્રામવિષયના ઘણું કરીને કાયર—સ્વદેશાભિમાનરહિત—ન્યાતીજાતિભેદના બંધનથી

છુંદાઇ ગયલા–અડધા સુધરેલા–ધર્મ માટે સંશયી અને સ્ત્રીઓપર અ-સહ્ય અંકુશ રાખનારા છે'-એ સંધાને માટે તું શું સત્ય બોલે છે ? ખાતર નીશાથી જાણ કે એઓ ફુવડ વેણ ઉચ્ચારે એવા નથી. જ્યારે તેમને માટે સુધરેલા વર્ગમાં નિંદક વાક્યો ઉચ્ચરાય ને હલકા ગણાવવાની પ્રેરણા થાય ત્યારે રંગીલા ને મદમાતા નજ સહન કરે ! તારે માટે મારાઓ એવા હલકાં વાક્ય ઉચારે તો શું તારાઓ ખમી રહે ? ના ! ને તારા આવા કૃત્રિમ ઉપાયથી ભવ્ય શકિત જય દર્શાવવા એ તારી પ્રૌઢતાને લાંછન લગાડનારૂં છે. મોટા મોટાનાં લોહી વહ્યાં એ કર્મ અધમ બન્યાં એ વાત ખરી, તેમ તેને માટે સકળ પ્રજાએ શોકભર્યાં વદને મા-નસુકન પ્રગટ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને પોતાના બંધુપર આવેલી આફત ગણી ઇશ્વર પાસ યાચના કીધી છે એ થોડું કીધું નથી. પણ માનના તરસ્યા ને વેરીલા ખારીલા સત્તાધારીઓએ બળવા પછી વિના પ્રયોજને બાંધી માર્યા અને કુકાઓને ઝાડે લટકાવ્યા તથા તોપે ઉરાડયા તે ભુંડાં કર્મો અતિ અધમ છે. સાધનબળે ગરૂર અને પ્રબળ પ્રતાપી બ્રિટન પુ-ત્રોએ કેટલા જણને–હથિયારવિનાના હલકા જણને–સત્તાના દોરથી લાત મુક્કીથી ગત: પ્રાણ કીધા અને તેમનાં કારણમાં પેલી કમબખ્ત 'તલ્લી' ને અગાડી કરી; એવા અધમ નીચ કર્મને માટે કોણે સત્યન્યાયનું દર્શન દીધું ! સુંધીકરાર અને સુઘડ સુઘટ્ટ ઐકયતાનાં પ્રારંભ ચિન્હ અને ઉ-મંગ આવ્યા ! અને તેને માટે મારી તરફથી કશી પણ બેવફાઈની હીલ-ચાલ થઇછે ? પણ તુજ પ્રત્યે મારી અસાધારણ મમતા છતાં કયાં વેર-ભાવ તારામાંથી સદંતર નાશ પામ્યો ? પ્રેમના બદલામાં પ્રેમ જોઇએ ! અંતર ઉમળકાથી આનંદે હૈયાસરસા ચાંપતા હોય તો મારા પુત્રો પાછલું વિસરી જઇ પ્રેમનો બદલો અધિક આપે;–પણ એમ થતું નથી. મીજલ-સમાં એકવાર આમંત્રણ કરી મોટો ઉપકાર બતાવે–ગર્વમાં ફુલાઇ જાય, ઉલટા ડોળ ઘાલી તિરસ્કાર કરી સતાવે ને હલકા વર્ગમાં ખપાવે તે નજ સહન કરે ! ઉદ્યમ રહિત-ન્યાયે અગ્રમદાસ–જુલમે દટાયલા–પરસ્વાધિન –પરદેશી પરધરમીના તેજમાં અંજાયલા–સ્વતંત્રતા વિનાના મોળા પડી ગયલા; તોપણ ઊંચ્ચ તુકમ–ઉંચ્ચ સદ્ગુણ, , ને ઊંચ્ચ પાણીના વિવેક મર્યાદશીળ છે તે એવું માનભંગ પ્રત્યક્ષ–સ્પષ્ટ ન જોઇ શકે. રણરંગી મહેચ્છ કુલીન સ્વતંત્ર પુરૂષો જનસમૂહમાં માન પરાભવ દેખી અંતરવૃ

તિએ અતિશય દાઝે એ સત્ય ને કુદરતને અનુસરતું છે ! તું કહેછ તે રાજકાજમાં વિશ્વાસ, કયાં છે ? " ભવાં ચઢાવી હિન્દ બોલી–" કયાં છે સમાનતા ? એ સંધી છેતરપીંડીની વાત પડતી મુક ! હું બોલીશ તે તને જરાએ પસંદ પડવાનું નથી, ને તું કંટાળશે ને ઠેકડી કરી અંતરમાં તૂલના કરી સ્વસત્ય દર્શાવવાની અશકિતથી ક્રોધમય નેત્રે નિહાળશે; પણ મને તેની લેશ માત્ર દરકાર નથી. અણુવિશ્વાસ ઠામ ઠામ છે. વિશ્વાસ સમૂળગો નથી. સ્વાધિનતા ને સમાનતા ને સ્વતંત્રતાના દર્શન તો દુર્લભ સમજવાં. તેતો નથીજ. હોય તો પછી તારી સ્પૃહા કોણ કરે ? ભૃષ્ટ બુદ્ધિએ સ્વતંત્રતા રહિત કરી પગતળે ચગદી નાખ્યા છે તેનું સ્મરણ કરતાં શોકથી રક્ત ઉષ્ણ ને વદન નિસ્તેજ થાય છે ! બળવાના સમયે કંપની બહાદૂરના કાળથી તે આજ પર્યંત દેશી લશ્કરપર કરડાકીથી જોવું, હાકમાં ને હાકમાં દબાતું ને દબાતું રાખવું, અને પુરતો ભરોંસો ન રાખવો એ પ્રથમ અણુવિશ્વાસ–જો કે દેશી લશ્કરને જેર કરવા દેશી લશ્કર હતું, તોપણ. ધારા ઘડનારી મંડળીમાં યથેચ્છ નિડર સાહસિકપણે વરતી સ્વચ્છંદે ધારા ઘડવા અને પ્રજાની અરૂચી છતાં તે પળાવવા, તેવી મંડળીમાં, પ્રજામતના પ્રતિનિધિ ન દાખલ કરવા એ બીજો અણુવિશ્વાસ. દેશી રાજ્યમાં રેસીડંટ રાખવા; જેને માટે વાંધો નથી, પણ ત્યાંના રાજ ધારા સત્તાને પોતાના કાબુમાં, રાખી રાજાઓને પગતળે ચાંપતાને ચાંપતા રાખવા, અને પોતાનીજ ઇચ્છાનુસાર વર્તવા દેવા, તથા બાજીગરના પુતળાં માફક રમાડવા, તેમની પ્રજામાંજ તેમને હલકા પાડવા એ ત્રીજો અણુવિશ્વાસ. હથિયાર ન રાખવા દેવાનો ધારો–જે ધારો કોઇ પણ પુરૂષાર્થિ સરકાર–પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રોમ કે ગ્રીસ પણ અમલમાં લાવી નથી તેવો પુરૂષપણાને લજાવનારો ધારો એ ચોથો અણુવિશ્વાસ. દેશી વર્ત્તમાનપત્રને તોડી પાડવાં ને તેમના પર ફીતુરને ઉશ્કેરવાનું આળ મુકવું–જે સત્ય વિશ્વાસનું કામ નહિંજ ને તેમને નિરંકુશિતપણે અંકુશિત કરવા એ પાંચમો અણુવિશ્વાસ. હિન્દુસ્થાનની રૈયત અકારા કરથી બેદીલ થયલી અને ઉશ્કેરાયલી છે–(દુશ્મનાવટથી નહિ, પણ ધાડાં ધૈર્યથી) તેથી તેમનાપર સદાની કરડી નિધા રાખી ફીતુરખોર કહેવા તથા થોડાક અપાત્ર અમલદારોએ પોતાનાજ અપલક્ષણ તથા જુલમને લીધે ચમકતા રહેવું ને ચમકાવતા રાખવું એ છઠ્ઠો અણુવિશ્વાસ.

ન્યાયના દિવ્યાસને ન ચડાવી ઈશ્વરીપ્રસાદ આપતાં બાહાનાં કાહડી પાછા હઠવું એ સાતમો અણવિશ્વાસ. સૈન્યવર્ગમાં સૈન્યાધિપતિની શ્રેષ્ટ પદ્વીએ ન ચડાવવા અને માત્ર તારા પુત્રોએ એ વીરત્વ દર્શાવનારા અલૌકિક પ્રસાદનો લાભ લઇ ધૂંમ્યાજ કરવું એ આઠમો અણવિશ્વાસ. તારા ગેરવાજબી વિચાર અને પ્રજા સંરક્ષણના અવિવેકી કાયદાની સામા પ્રોટેસ્ટ ઉઠાવવા, સાર્વજનિક મંદિર વાપરવા ન આપવાં એ નવમો અણ-વશ્વાસ. દેશી રાજા—અને તે વળી અતિશ્રેષ્ટ પદવીના રાજાને એક સાધારણ માણસના ગુન્હાને બાહને અસત્યતાનો જય દર્શાવી ઢોળી પાડવા એ દશમો અણવિશ્વાસ. કેટલાક રાજકુંવરોએ યુરોપથી શસ્ત્રો મંગાવ્યાં તે ન રાખવા દિધાં અને પ્રસંગોપાત પરદેશી પ્રચંડ વીરપુરૂષોને સૈન્યમાં રાખવાની મના ને સખતાઇ કીધી એ અગિયારમો અણવિશ્વાસ. તારા સ્વાર્થી પુત્રો એકેસામટાં ગગડી પડીને દેશીઓને વોલનટીયર કોરના દરવાજાપરથી હડસેલી કહાડયા એ બારમો અણવિશ્વાસ. લગ્નાદિ સુભ પ્રસંગે દેશી રાજાઓ સ્વતુલ્યના બાંધવો સાથે સ્નેહભાવ રાખી ધાડા સમ્બન્ધથી બંધાય તે તને ગમે નહિ, તેમને પત્રવ્યવહારથી અંતરના ભાવ જણાવવા ન દેવા એ તેરમો અણવિશ્વાસ. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓને ઊંચા પ્રકારની કેળવણી ન આપવી ને હીણા રાખવા એ ચૌદમો અણવિશ્વાસ; કેમકે તારી અંતરવૃતિ શંકાશીલ થઇ છે કે એઓને રાજદ્વારી સંબંધના રસ્તા બતાવીશું તો સ્વતંત્રતાના હક જાચતા ને સ્વદેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિ રાખતા શીખશે તો તેથી તને ગેરલાભ છે. દેશી રાજાઓ પરદેશમાં પ્રવાસ કરવા માટે દેશ બાહાર જાયતો તેમની સાથે એજંટ કે રેસીડંટ હોયજ હોય—જાણે તેઓપર ચોકી પેહેરો—તેઓ એકલા સ્વચ્છંદે દેશ બહાર વિહાર કરે તો કોઇ તેમને તેમની સ્થિતિ કેવી દુખકર કે સુખકર છે તેનું ભાન કરાવે તો તેથી તને સમયે—રે કાળાંતરે ધોકો (?) પોહોંચે, માટે એકલવાયાતો એઓને રાખવાજ નહિં; તથા તેવા કોઇ વિદેશી રાજનીતિકુશળ પુરૂષની મુલાકાત પણ વગર પરવાનગીએ ન કરાવવી એ પંદરમો અણવિશ્વાસ. સ્વેચ્છિક સાહસ કર્મો હોરી પ્રજાને કરથી રૂંધવી—જેથી પ્રજા કોઇ કાળે સમૃદ્ધિએ બળવાન થાયજ નહિં ને રાજકારભારમાં માથું ખોસવાનું વિસરી જાય—અનનન્ તો તનનન્—પેટની સંભાળથી પરવારે ત્યારે દેશ રાજ સંભાળમાં માથું મારવા ઉશ્કેરાય

તેથી પેટનાજ ઉદ્યમમાં બારે પોહોર ને બત્રીસે ઘડી મચી રહે એવાં પ્રપંચી વિવેકી કામો કરવાં એ તારો સોળમો અણવિશ્વાસ. અણવિશ્વાસની પલટણે હિંદુસ્થાનની આસપાસચોગરદમ ફરીવળી સર્વને ઘેરી લીધા છે જેમાંથી નીકળતાં પણ નથી નીકળાતું. સઘળું ટુંકમાંજ કહું છું, બાકી દરેક અણવિશ્વાસને માટે બબે મોટાં વ્યાખ્યાનો કહી સંભળાવાય. પ્રસંગ આવશે ત્યારે એ સઘળાનું યથાસ્થિત વિવેચન થશે, પણ દુનિયા પૂછેછ કે આટલો અણવિશ્વાસ ને બેઆબરૂ છતાં હિન્દ કેમ સહન કરે છે? તેનું ખરૂં કારણ એજ કે સત્ય પ્રમાણિકતા ને નિમકહલાલી! જેને એક વાર સ્વબાંધવતુલ્ય યશ આપી સ્થાપ્યા તેને છેહ નજ દેવો. એ બે શિવાય એકે બીજૂં કારણ નથી. પોતાની હુરમત જાળવવા તેજદાર સમશેર મ્યાનમાંથી બાહર કાહાડી પટો કરવા ને પરાક્રમ દર્શાવવા હિન્દ સામર્થ્યવાન છે, પણ પ્રભુને યાદ કરી પ્રતાપી રાજમંડળમાં–લોકસમૂહમાં હલકી પડવાની ઈચ્છા રાખતી નથી. જે જે વિરલાઓને તેં માત્ર તારોજ લાભ સાચવવા રહેશી નાંખ્યા તેને માટે કહેવાનું બાકી રહ્યું નથી. જેમ અનાજના પાકેલા ખેતરપર પોતાનું પેટ પુષ્ટ કરવા તીડ તૂટી પડે તેમ તારા જુલમગારોએ આ દેશમાં આવતાંજ જૂલમનો વરસાદ વરસાવી કહેર વર્તાવી મુકયો. અને તેમ છતાં મુસલમાનના જૂલમ ને તેમની ત્રુટક ત્રુટક લૂંટને વગોવવી તો સાંભળ: જે કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી તે તારે સાંભળવું? સર્જિત! *વારન હેસ્ટિંગ્સે જે ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તે સંબંધી થોડુંક જણાવું જેથી તારાં કાન ને આંખ ઉઘડે–જેનું વાસ્તવિક વર્ણન સાંભળતાં નમ્ર ને માયાળુ સ્ત્રીઓ મુર્છાગત થઇ; તેવા જૂલમનું વર્ણન હું કહુંછું તે તું સાંભળ. જેના આગળ મુસલમાનના જૂલમ અને લૂંટની શી બીસાત? તારી કૃપાદૃષ્ટિ મારી તરફ થઇ કે તેં જેમ બને તેમ દ્રવ્ય સમેટવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. તારા ભુખડુબા-રસ પુત્રોએ એકદમ વરૂ માફક જુલમ કરવો જારી કીધો;

---

*This "harrowing discription of the cruelties perpetrated by Debi Sing, one of Hasting's official servants, is, perhaps without paralled in the language. It is said that several ladies fainted at this part of Burk's oration."

BURK'S SPEECHES.
Dublin Edition.

અને બીમહારી કંપનીએ નિસ્તેજી હેસ્ટિંગ્સને બોધ્યું કે અમને તૃપ્ત કરવા દ્રવ્યનો ભોગ આપ. અને પછી હેસ્ટિંગ્સ શું ન કરે! કોઇ કાળે ન સાંભળેલો ને કદી પણ ન સાંભળી શકાય એવો જુલમ જારી કીધો. તારા વીર વારન હેસ્ટિંગ્સે દેશમાં જે મોટા મોટા જાગીરદારો હતા, તે દુઃખી જાગીરદારના આંગળાંની આસપાસ દોરડાં વિંટળાવ્યાં—એટલે સુધી કે આંગળાઓ ઐક્ય કરી અરસપરસ ગંઠાઈ ગયા; અને કચડાઇ એકજ દેખાયાં. પછી તે આંગળાંઓની વચે લોહફાચર લોહડાના હથોડાવતી ઠોકી બેસાડી. આ દુઃખી માણસની બુમ પેલા જુલમગાર નર્કના અધિરાજ વારન હેસ્ટિંગ્સના દૂત દેવીસિંગે ન ગણકારતા આંગળાંના કટકેકકડા કરી નાંખ્યા. જે ગરીબ, પ્રમાણીક, નિરપરાધી અને ઉદ્યોગી હાથ, માત્ર પોતાની સ્વમહેનતનાં ફળ પોતાના મહોડાં આગળ લઇ જતાં નહોતા, અને પોતાના છોકરાંઓને પણ તેની ઉત્પત્તિનાં અમૂલ્ય ફળ, તંગીને વખતે આપવા પણ નારાજ હતા, અને તે હાથના બળ પંદર કરતા વધારે વર્ષ તુલીક ચીન તારા લાભાર્થે મોકલાવ્યા—અને તે વળી કોઇપણ પ્રકારના બદલા વગર—અને જે બળના ફળથી તે કાળના તારા પુત્રો વિલાસ કરતા હતા અને અંતર ચુંમીને આણંદ ભોગવતા હતા તે ઉદ્યોગી હાથને એ દુઃખ ભોગવાવ્યું. તેના બદલામાં તો તારા જુલમગારના દોરડા, લોહશાચર અને બિન જરૂરિયાતની મહેનત વિના તમે. બીજું ખોયું નથી. પણ એ શોકમય વાત સાંભળતાં ને વિચારતાં કોણ પથરછાતિનો નહિ કમ્પે? ઘણા વક્કરવાળા, માન મરતબાવાળા ને આગેવાન દેશાઇ, ઊદ્યાગી ખેડુત, ગણોતિયા, પરગણાના માજીસ્ત્રેટ અને ગામડાંઓના પટેલો વિગેરેની જોડ કરી બબે બબેને પગેથી એકઠા બાંધ્યા, અને પછી તેઓને તારા યમદૂતોએ લોહગજપર ઉંધે મસ્તકે લટકાવ્યા અને પછી નેતરે પગના આંગળાંના નખ ખરી પડયા ત્યાં સૂધી માર મારવો જારી રાખ્યો. વળી તેમના ઊંધાજ મસ્તકપર, ભયંકર લાકડીના ઝપાટા અને યમશસ્ત્રથી, માથું, નેત્ર ને નાકમાંથી લોહી વહ્યાં ત્યાં સૂધી સેતાનિયત રીતે માર્યા. પણ આ દુઃખની રીત તો તારા યમદૂતોને ઓછી પડી હશે તેથી તેમણે નવી કળા શોધી કહાડી. વાંસ ને નેતરને ઊંચાં મુકયાં અને બેલટ્રી ઝાડની ડાળી જેના અણિયાળા ને તીક્ષ્ણ કાંટા, જે ચામડીને ભયંકર રીતિએ ચિરી નાંખે છે અને માંસને ખેંચી કહાડી તેનો ખીમો કરે છે તેના ચાબકાવતે, હેરાન કીધા અને જે કેટલાક શરીરે મજબૂત અને મનના

૬૮ ધૈર્યવાન ને ગમે તેવો જુલમ થાય પણ અસત્ય કર્મનજ કરવું એવા હતા, તેમના પર શોધક વૈરથી ઉસ્કેરાઈને અતૃપ્ત લૂંટાલૂંટથી પ્રબળ થઇ જેમ વધારે હેરાન થાય એવા અનેક પ્રકારનાં યમાસ્ત્ર શોધી કાહડયાં—જેમાં 'એચેટા' નામનાં માંસદહનકારક ને ઝેરમય છોડવાની ડાંગો મુખ્ય હતી-તેણેવતી તેમના શરીર ચીરી નાંખ્યા!!! જે ક્રૂરમાં ક્રૂર કર્મ તે એ હતું. એ મારથી કેટલાંકના ઘા રૂઝાયા વગર સડબડયા કર્યા અને સદા કોહ્યા કર્યા, પણ કદી રૂઝ આણી નહિં. અને શરીરપર કહોડના ડાઘ પડી રેહે તેવા ચાઠા પડી શરીરને એબિયલ બનાવી મુકયું; ને કેટલાકની જીંદગીનો અંત પણ આવી ગયો. રે આ દુઃખ પણ થોડું હતું! એ કરતાં વધારે દીલ ધડકાવે તેવું દુઃખ તેમનેમાટે બાકી હતું. આવા રાક્ષસી દુઃખથી તૃપ્ત ન થતાં રાત્રે આ બિચારા નિરપરાધી પ્રાણીઓને—શોભ જૂલમનો અધિરાજ હોમશાંતિનાં બલિદાનને કારાગૃહમાં મોકલતો હતો. અને જ્યારે ચિન્તા વગર સર્વ કોઇ આરામ લેતાં હતાં, તેવે વખતે પણ સેતાનના પુત્રો તેમને ત્રણ ત્રણ વાર બાંધી મારતા અને કકડતી થંડીમાં ઉઘાડે શરિરે બકરાં કુકડાંને નાંખી મેલે તેમ મેદાનમાં નાંખી મેલતા હતા. સૂર્યોદય થવા પહેલાં આ હેસ્ટિંગ્સના ભોગને બહાર કાહડતા, અને રાતના યમદૂતના મારના ઘાથી શરિર સુણી ગયેલું, ને ચીરાડાથી અકડાઈ ગયેલું તેમને ઠરી ગયલાં થંડા પાણીમાં ઝબકોળતા અને એક કાંકરો પણ ખમવાને અશક્ત એવાં આળાં શરિરપર પાછો માર જારી થતો. ચાલવાને અશકત, ઉભા રહેવાને નાતવાન, ભુખે પેટમાં કોયલી પડેલી ને મારથી શરિર સુજી આવેલું તેવાઓને પૈસાનેમાટે તેમનાં ગામ ખેતરમાં જોવા મોકલતા કે 'જો કંઇ આપશો તો ઉગરશો.' પણ આ બાપડા પાસે હોયજ શું? આવે સમયે પણ કેટલાક ધર્માત્માઓ આશ્રય આપવા તત્પર હતા, પણ તેમને ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવવામાં આવતું હતું કે એ આશ્રય, તમારી પાસે દોલત છે તેની સાબિતીમાં ગણી તમારા પણ એવાજ હાલ થશે! આથી આ બિચારા ભોગો જેમના તેમ પાછા ફરતા. અને વળી તેમનાપર પૂર્વ પ્રમાણે જૂલમ જારી થતો. તેઓના વિલાપ અને દુઃખથી પડતી ફીફીયારી સાંભળી તારી તરફના દુષ્ટો હાર ખાઇ પાછા હઠયા નહિં. દિવસ અને રાત્રી દુઃખ અને જૂલમ સાથે જુદ્ધ કરવાનેજ હતી. શારીરિક દુઃખના ઉપાયો અર્થે લોહફ્રાચર-ભૂગોળ-બેડી-યમદંડના સપાટા તેમને અર્થેજ

હતા. અને સૃષ્ટિમાં જેટલાં જેટલાં દુઃખનો સંગ્રહ છે તે તે સઘળાં દુઃખો વિણીવિણીને વારા ફરતી એકજ રાત્રીમાં તેનાપર એકેસામટાં અજમાવવામાં આવતાં હતાં. આ દુઃખથી કેટલાઓ યમપુરીએ પોંહચી ગયા; અને એવા પણ કેટલાક હતા કે તેમની હિમ્મત તેમના દુઃખો સાથે બાથ ભીડે. એવા પણ કેટલાંક માણસો છે જે પોતાપર પડતાં દુઃખથી રીઢા થઈ જાય ને કશું ગણકારે નહિં; અને જેમ જેમ જૂલમ પડે તેમ તેમ સાવધ મનના-પ્રબળ-જોસ્સાવાળા અને જુગમગાર સામા નિશંકપણે દ્રઢતાથી જબરદસ્ત ટક્કર ઝીલી ઉભાં રહી શકે!! આવો જૂલમ માત્ર પુરૂષોપરજ નહિં પણ બાળકો અને સ્ત્રીઓપર પણ ગુજાર્યો ને બાપની સામા છોકરાંને બાંધી તેમનાપર ફટકા મારવા જારી કીધા, જેથી જો બાપપરનો ફટકો ચૂકે તો છોકરો ઘવાય ને છોકરાપરનો ચૂકે તો બાપની તેજ અવસ્થા થાય! તેવાજ પ્રકારે ને તેવાજ ઉદ્દેશે સદ્ગુણી કુંવારિકાઓ-જેઓને સૂર્યે પણ નિરખી શકયો ન હોતો તેઓને મંદિરના પવિત્ર સ્થળપરથી ઘસડી લાવ્યા-તેમના પ્રિતમના હસ્તકમળમાંથી વિખુટી પાડી અસહ્ય દુઃખના સાગરમાં ડુબાડી દીધી! એઓની કાળાગૃહના કાળા પાતાળમાં દુર્દશા કીધી! તેઓનાપર જે સખ્ત હુમલા થયા તેનું વર્ણન કોણ કરી શકે એવું છે? તેમની આબરૂ અને સ્વતંત્રતા અને મર્યાદશીલતા સર્વે એકેસામટી તે કાળાગૃહનાં કાળા પાતાળમાંજ દટાયલી રેહે તે ભલી. તેઓનું માન ગૌરવ સર્વનો સામટો નાશ થયો અને તેઓ ધર્મભૃષ્ટ અને નીતિભૃષ્ટ થઇ ગઇ; અને રઝળી રખડી યમપૂરીએ સિધારી! જોરબંધના મારથી આખો પ્રાન્ત નારાજ થઈ તારાજ થઇ ગયો. ખેતીકાર અને દેશાઇઓ લણ્યાવિનાનાં ખેતરો મૂકી ચાલી નિકળ્યા. ઘણા દેશો અરણ્ય થાત, પણ તેમના શેહેરના કોટની આસપાસ બગોનેટવાળા સિપાઇઓ ફરી વળ્યા, અને તેઓને ઘેરી લીધા! જેઓ દેશપાર થવામાં રાજી હતા તેમને સ્વભૂમીના કાળાગૃહમાં જોરબંધ અને રાજડંડનો માર સહેવા ગોંધી રાખ્યા. અફસોસ! બ્રિટાનિયા! વારન હેસ્ટિંગ્સના રાક્ષસી જૂલમથી બચવા માટે તેઓને વાઘવરૂની ગુફાનો આશ્રય લેવો યોગ્ય લાગ્યો! તે વાઘના મ્હોડાંમાં જવા પ્રસન્ન હતા, પણ વારન હેસ્ટિંગ્સનો જૂલમ ખમી શકયા નહિ! એવા જૂલમ આગળ કોણ ટકી શકે? મરાઠાનો ઘોર સંહાર અને મુસલમાનનો ભયંકર જૂલમ એ કરતાં અધિક હતો એમ કોણ કહી શકે? અને નાના સાહેબના અઘોર

અધમ પાપિષ્ટ કર્મો કરતાં એ કોણ ઉતરતાં કહેશે? અનુકૂળતાએ નાનાસાહેબે તે વૈરથી ઉશ્કેરાઇ પ્રપંચ વાપરી પોતાના સ્વાર્થ અંગે તારો સમૂળગો ખોડો કહાડવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તો તેમાં તેણે ખોટું શું કીધું? એ સઘળાંનો વિચાર થાય છે ત્યારે તારાં અતિ પ્રવૃત્ત સ્વાર્થી કર્મો અતિ અધમ ને પાપિષ્ટ લાગ્યા વિના રહેતાં નથી પણ એ સઘળાંને વિસારી દઇ તને. અસાધરણ માન આપે તે શા માટે? એટલા માટે કે તું તારૂં વેણુ પાળશે; અને એઓને સ્વપરાક્રમ ને સ્વસામર્થ્ય દર્શાવતાં અટકાવ્યાં છે તેમાંથી મુકત કરી આગળ વધવા દેશે. પણ માણસના લોભનો થોભ નથી. તે તો જેમ જેમ અધિક અધિક પ્રાપ્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રવૃત્ત થઈ સદ્ગુણને દાબી દઇ અધમ કર્મ સ્પષ્ટ દેખડાવે છે પરંતુ. એમ નજ થવું જોઇએ. એ વડે રાજસત્તા માન્ય-ઉમંગ સહિત માન્ય ન થાય! વાત સત્ય છે કે સમ્મીલા થઇ ઐકયતાનું પ્રદર્શન પ્રત્યક્ષ દર્શાવે તો ધરતી કમ્પાવે! પણ એવા અનુપમ કર્મજય સહજ શ્રમથી દર્શન દે નહિ. તારી રાજસત્તા સ્થપાયા પછી મહાભારત દુઃખમાંથી કેટલુંક ઓછું થયું ને વિચાર કરતાં શિખ્યા એજ સત્ય છે. પણ મદાંધ થઈ તું એમ બોલે છે કે મારા રાજ્યમાં 'વાઘ ને બકરી એક ઓવારે પાણી પિયે છે,' તેને કશો ભય નથી, એ યુકિતવાળું ઠાવકું બોલવું સર્વ માન્ય સકળ પ્રજામાં, આજે નથી. અને એવું બોલનારા કોણ છે? પેલા શ્રીમંત્! એઓએ પોતાનાજ લાભનો વિચાર કરી ડોઝરા ભરવાનોજ સ્વાર્થી હેતુ રાખી તને એ સર્વોત્તમ ઉપમા આપી; અને તે કદાપિ સત્ય પણ હશે! વાઘને બકરૂં એક ઓવારે કયમ ન પાણી પીયે? જ્યારે તેમનાં દાંત તૂટી ગયા ને પંઝા-ઝેરી ને વેરીલા પંજા કપાઇ ગયા ત્યારે બકરૂં તેની સાથે સ્પર્ધા કરેજ. જ્યારે એક મુડદાલ કુતરો વાઘના મ્હોડાં પર થુંકે તેવા વાઘના સમયમાં બકરૂં પણ પોતીકું પરાક્રમ દેખડાવે! બેહેન બ્રિટાનિયા, વાઘ તો કયારના જતા રહ્યા! હવે તો માત્ર બકરાજ રહ્યા છે તેવા સમયમાં એક આરે સર્વ પાણી પીયે તેમાં આશ્ચર્યતા પામવા જેવું શું છે? જ્યારે વાઘ હૈયાત હતા ત્યારે તારૂં સ્વપરાક્રમ દર્શાવવું હતું. કોઈ રહ્યું નથી ત્યારે તું સર્વ માન્ય મહારાજપદને યોગ્ય થઇ પ્રબળ સર્વોપરી રાજ્યરક્ષકનું પદ ધારણ કરી બેઠી! પણ પૂર્વના વાઘો સજીવન હોત તો મહારાજપદ ધારણ કરવાનું ટાણું દુર્લભ હતું. રહેલા સહેલા વાઘ નબળા પડયા (નખ-પંઝા ને દાંત

વગર શરીરે નિરગત બન્યા) ને કમજોર થયા અને તેથી તું સ્વચ્છંદે યથેચ્છ નિરંકુશિત વર્ત્તિ શકે છે."

હિન્દરાણી બોલતી બંધ પડી. તુરત વાઘે ભૃષ્ટ બુદ્ધિએ-પોતાનો વિજય સમજી-ધુરકીને ઉન્માદ ભરી અતિશય લાંબી ગર્જના કીધી **બ્રિટાનિયા**ના વાહન સિંહે સરખા જોમ અને વૈરથી ઉશ્કેરાઇ તેનો પ્રતિઊત્તર વાળ્યો; જેથી પર્વત ને વન ચોમેરથી ગાજી રહ્યું.

"વિચારની આ તારી ઘેલછા છે, **હિન્દ**!" **બ્રિટાનિયા** કોઇપણ સમય કરતાં, ઘણી નમ્રતાથી, ડાહાપણથી અને દલીલ સાથ-જેવી દલીલ તેણે અદ્યાપિ સુધીમાં કોઇપણ પ્રસંગે બતાવી નોહતી તેવી દલીલ સાથ, ઠરેલ માણસને પણ જોબવંતી કરે એવી સંભવિત દલીલ સાથ બોલી:-"તારા બોલવામાં સત્યાંશ અતિશય છે, એ હું સ્વીકારૂં છું; પણ એજ તમામ વિચાર અને મનસ્વી નહિં પરંતુ સાચા મતથી, તું તારી પોતાની પાયમાલી ઘણી સત્વર કરશે. તને ઘણા કારી જખમો ખવાડયા છે તે પણ એજ વિચારે! તારા સુંદર મુખડાંપર કરચલી વળી ને દુઃખમય ફાટ પડી તે પણ એજ વિચારે! એજ વિચારથી છાકી જઇ હજારો અન્યોઅન્યની લડાઇમાં તારા પુત્રોના લોહી વહ્યાં, પાયમાલ થયા અને રઝળી મૂવા! નજીવાં કારણસર મહાન યોદ્ધાઓ ને સુભટરાજોના પ્રાણ ગયા, પીડિત થયા ને અતિ અનર્થકારક હાની થઇ! તારી અસાધારણ કર્મશક્તિ અને અદ્દ્ભૂત વિચિત્ર પ્રતાપી મનશક્તિ સતેજ દિવ્ય છતાં તું પદભૃષ્ટ થઇ અધમ હાલતે પહોંચી એ સ્પષ્ટ જણાયું છે; અને જ્યારે મેં મહારી અદ્દ્ભૂત કાંતિ તને બતાવી સર્વને આંજી નાખ્યા અને મારા વિજયી અલૌકિક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ઘૂમ્યા અને તને તાબે કરવા જ્યારે હું મચી, ત્યારે દિવ્ય પરાક્રમી છતાં તું મારા સામા જોવાને લગાર પણ શક્તિમંત થઈ નહી એ તારા આવાજ વિચારથી. યુદ્ધકળા અને રાજ્યનીતિની પૂર્ણ કુશળતાથી અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલ કરી નાંખી, ઊંધું વળેલું-અવ્યવસ્થિત હાલતમાં આવી પડેલું એવાં રાજ્યનો નાશ થતો અટકાવી રૂડા પાયાપર રૂડી રાજ્ય વ્યવસ્થા સ્થાપી જગતમાં મારી સમૃદ્ધિમાન્ અને બળવાન શક્તિ દર્શાવી ભારતભૂમીમાટે નવી આણ વર્તાવી, એ તારા એજ વિચારને લીધે. તારા ધીટ મનની કર્મશક્તિનું નીતિવાક્ય એજ હતું અને તેવાજ પ્રકારની તારા સુભ-

દ્ધા-તરવારીયાઓને તું તરબીયત આપતી હતી કે "ટુંકું જીવતર પણ યશસ્વી કર્મો કરવાં." અથવા "માનભંગથી મરવું સારૂં." એ તું પ્રફુલ્લિત અને ઊંચા મનથી જ્યાં ત્યાં બોલતી હતી. એ નિરર્થકના જયથી તું રાજી થઇ ને તારો પોતાનો નાશ થયો, સંકટમાં આવી, લશ્કરી મહાન પ્રતાપી યોદ્ધાઓનો સંહાર કરાવ્યો. રાજ્યખટપટ અને સલાહશાંતિ કેમ રાખવી તેમાં જેવી તું બોલવે વાચાળ ને ચપળ છે તેવી કર્મે દર્શાવવે નથી. કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી જયિત થવું એમાં તારા રાજ્યનીતિવેત્તાઓ એક્કા થયા છે-માત્ર પુસ્તકદ્વારેદર્શાવવા-પણ કર્મજ-યશી કયમ અચળિત અક્ષય રાજ્યસત્તા ને સ્વતંત્રતા ભોગવવી તેને માટે તેઓ કંઇ કરી શકયા નથી. સોળમા સતરમ સૈકામા મારા વિચાર પણ તારા જેવાજ હતા:-જાણે મેં 'પણ' લીધું હોય કે તરવારની શક્તિ જણાવી મન-માન્યાં કર્મો આદરવાં અને અન્યોઅન્ય યુદ્ધનાદ ગજાવી મુકવો. તેમ જયાં ત્યાં હું કુદતી નાચતી ફરતી હતી ને આ બાગખેલ કરી બહુ ફુલાતી હતી. પણ **માર્સ્ટનમૂર** * અને **નેસબી** † અથવા **પ્રેસટનપન્સ** ‡ અને **કેલી-ડોન** § ની "શિવિલ વોર" ના સમયથી હું ઘણી ડાહાપણ પકડી બેઠી છું. જો મારા પૂર્વના વિચારજ અમલમાં લાવવાને મચી હોત તો કાળાંતરે પણ જે સ્થિતિમાં મને હાલ જગત નિહાળે છે તેવી સ્થિતિમાં કદી નિહાળત નહિ. અનેક પ્રકારે જ્યારે હું પાયમાલ થઇને પરાભવ પામી ત્યારે મારા તે કાળના અનર્થકારક વિચાર બદલાયા અને ત્યારપછી નિયમસર અનેજુગ્તિસર પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ પંડિતરાજનીતિવેત્તાઓના (philosopher-statesmen) નીતિના વિચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કીધો; જેથીજ હાલ ઘણી મજબૂત

---

* **માર્સ્ટનમૂરની** લડાઈમાં શાહનશાહી પક્ષ તરફથી **પ્રિન્સ રૂપર્ટ** તથા **મારક્વિસ ઓફ ન્યુકાસ્ટલ** અને પાર્લીમેંટરી સેના તરફથી **અર્લ ઓફ લીવન** ને **ક્રોમવેલ** હતા. એમાં **ચાર્લ્સ** પેહેલાની હાર થઈ. ૧૬૪૪ની જુલાઈ ૨ જી.

† **નેસબીનુ** યુદ્ધ **ચાર્લ્સ પેહેલો** ને **ક્રોમવેળ, ફેરફેક્ષ** ને **આયરીન** વચ્ચે થયું હતું, તેમાં **ચાર્લ્સ** પડયો ને એ સિવિલ વોરનો અંત આવ્યો. ૧૬૪૫, જુન ૧૪મી.

‡ **જેકોબેન** ટોલીવાળાઓએ ઝગડો ઉઠાવી યુદ્ધ શરૂ કીધું ને પેહેલી લડાઈ **પ્રેસ્ટનપન્સ** આગળ ૧૭૪૫ના સ્પટંબરની ૨૧ મીએ થઈ.

§ **કેલીડોનના** યુદ્ધ પછી ઈંગ્લંડમાં સિવિલ વોર થઈ નથી. એમાં રાજ્ય પક્ષ જીત્યો હતો-૧૭૪૬ના અપ્રેલની ૧૬મીએ.

રાજ્યવ્યવસ્થા રાખી સર્વનાપર સરદારી ભોગવું છું. જો તેમ થયું નહોત તો જે કીર્તિના સર્વોપરી શિખરની ટોંચપર હાલ હું પહોંચી છું ત્યાં કયમે પહોચી શકત નહિં. તારા ને મારા યુદ્ધરંગનાં કર્મો એક સરખાં છે; અને મારા કર્મે હવડાં તું વર્તે છે અને હું તારા વિચારે વર્તતી હતી, પણ મારાં પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ કર્મો પ્રમાણે વર્તવાથી ભવિષ્યકાળમાં તું વિશેષ કશું દેખવાની નથી, ઓર જે મેળવેલું છે તે ગુમાવી આત્મહત્યારી બનશે! તું કાળાંતરથીજ તારો હેતુ શામાં છે તેનો વિચાર કર્યા વગર અવ્યવસ્થિત હાલતમાં વર્તી છું. જયારે તારે પોતાની આબાદીને માટે ખરેખરા લાભની જરૂર હતી, ત્યારે મનસ્વી તરંગમાં તું મગ્ન રહી; જયારે દ્રવ્ય સંપત્તિના સંગ્રહની આવશ્યકતા હતી ત્યારે કીર્ત્તિની કલગી પહેરી આનંદમાં નાચી—જે કીર્ત્તિથી તને શું પ્રાપ્ત થયું? માત્ર પુરાણપ્રસિદ્ધ **વાતોથી** મનમાં બળવાનો વખત આવ્યો; જયારે **સમયોપયોગી** વસ્તુ જરૂરની હતી, ત્યારે **તાત્કાલિક ફળદાયક** વસ્તુ મેળવવાપર તેં લક્ષ આપ્યું!—પરદેશી પરધર્મી—ઝનુની—ક્રૂર—નિર્દય—બળિયા સામાં ખરા ભાવથી, ખરા શૌર્યથી, ને સ્વદેશના ખરા લાભને માટે વજ્રના કોટની માફક અચળતાથી ઊભા રહેવાની જરૂર હતી ત્યારે પ્રાન્ત પ્રાન્તના નિરર્થક સુખ અને માન અને મોટપ સાચવવા અને સ્વરૂપવાન કાન્તાઓને વરવા માટે તારા વિરો પરસ્પર લડી મૂવા. તારાપર જયારે શાહાબુદ્દીન ઘોરી ગાજી રહ્યો ત્યારે જે સંપની—ઐક્યતાની જરૂર હતી તે તેં કેમ ન કરાવ્યો તારી પ્રજામાં? અને એકલા ક્ષત્રીઓનેજ યુદ્ધમાં મોકલવાને તત્પર રહી, પણ દેશની પાયમાલીને અંતે પણ બીજા શૂરાઓને યુદ્ધમાં જવાને કેમ ન ઉશ્કેર્યા? પણ માંહોમાંહેના કુસંપથી તારા માથાપર હાલના દુઃખ પડે છે! તેં જો તે સમયે એકના સુખ કરતાં અનેકના સુખને ઇચ્છયું હોત તો હાલની અવદશા થાત નહિ! તેં તારે પોતાને હાથે પોતાનો નાશ કીધો—યુદ્ધના વિજયના ગર્વમાં મિથ્યા મદોન્મત્ત થઇ ગાજી—બિજી પ્રજા તરફથી જે માનનો વરસાદ વરસ્યો તે તારાથી સેહેવાયો નહિ—તેમાં છાકી છાકી ફરી—દેશની કળાકૌશલ્યતાપર ફીદા ફીદા થઇ ગઇ; પણ યુદ્ધના સમય કેવા પ્રબળ આવવાના છે ને કેવા શૂરવીરો—પ્રચંડ ભવ્ય મૂર્તિઓ સામા ટક્કર ઝીલવી છે તેનો વિચાર તને આવ્યો નહિં; માનનામદમાં વખતસર ચેતી નહિં; કેવી કળાકૌશલ્યતાની

આવશ્યકતા પડશે તેનો વિચાર કીધો નહિં! માત્ર નવનવા તરંગ-રામાયણું મહાભારતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ અને બિજી કલ્પિત કહાણીઓના રંગમાં, તારૂં ખરેખરૂં "સામર્થ્ય" શેમાં છે-જેનો વિચાર કરવો હતો તે-તું વીસરી ગઇ. લશ્કરી સામર્થ્ય ખરેખરૂં શેમાં છે તેનો જો તેં પ્રથમ વિચાર કીધો હોત તો તારી કીર્ત્તિહિન ભુંડી અવદશા નજ થાત! તારૂં લશ્કરી 'બળ' કલ્પિત હતું! જેની સામા-મારા ખરેખરા લશ્કરી 'બળ' સામા-તારાથી કેમ ટકાય? મારૂં લશ્કરી 'બળ' વિદ્યાવર્ધ્ધનમાં-કળાકૌશલ્ય શોધનમાં-વેપારના વધારામાં-નિયમ, નિશ્ચય અને નીતિમાં-સમય અને શકિતમાં અને રાજ્યના બંધારણમાં સમાયલું છે; જેની સામા તારૂં મનસ્વી 'બળ' કોઇ સમયે પણ ટક્કર લેવા સમર્થવાન નજ થાય એ તું ખરા દિલથી સ્વીકારશે. યુદ્ધનીતિ રીતિ, વ્યૂહરચના ને તરવારિયાપણું તારામાં કંઇક જુદાજ પ્રકારનું હતું, અને તારી રણસંગ્રામની નીતિનું વલણ ને યુક્તિ એવાં હતાં કે પશ્ચિમના નવા સુધરેલા શસ્ત્ર સામા ટકી શકે નહી. તેં, કંઇક લાખો વરસપર પડયલી યુદ્ધકર્મનીતિ-જેની સત્યતામાટે તો વર્ષોનાવર્ષો સુધી તકરારજ ચાલ્યાં કરશે, તેવી-સાચવવાનો ટેક રાખ્યો. પણ પશ્ચિમના ગુણ કર્મ કંઇ પૂર્વનાં નથી એ તારે પેહેલેથી જાણવું હતું. એ તેં જાણ્યું હોત તો અગ્ન્યાસ્ત્રનો મારો કેમ સહન કરવો, અને કેમ વરૂણાસ્ત્ર વાપરવું તેનો ખ્યાલ આવત. પણ મહાભારત રામાયણની કાલ્પનિક યુદ્ધનીતિ-(જો કે કદાચિત તે ખરી હશે, તોપણ આ કાળમાં તે નિરૂપયોગી થઇ પડી છે એ તો તારાથી ના પડાશે નહી)-ના ઉડતા રંગમાંજ નેં તારૂં ખરૂ તત્વબળ ને શૌર્યબળ માન્યું. પણ કાલ્પનિક વસ્તુ સત્ય કેમ હોય? અથવા ગતકાળમાં જે યુદ્ધનીતિ પૂર્ણ તેજસ્વી જણાઇ હોય તે સાંપ્રતકાળમાં પણ તેવીજ નીવડે એનું પ્રમાણ શું છે? એવા વિચારે પેલો **નેપોલિયન** (આ નામ હેતાં બ્રિટાનિયાનું અંગ કાંપ્યું!) ઘૂમ્યો હોત તો આજે સાધારણ મનુષ્ય પુત્રથી વધારે તે ગણાત નહી. પણ એ વિચાર તેણે કહાડી નાખ્યા, ને રોજરોજ નવી નવી વ્યૂહરચના, સાંભળી, જાણી, શિખી, અનુભવી, ને યશને પામ્યો. તારી મોટમોટી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા, જે માટે તું ગર્વિષ્ટ છે તે કયાં ગઈ હતી, જયારે સોમનાથનો નાશ કરનાર ક્રોધના આવેશમાં, ગાંડો ધર્માંધ મહમદ ગીઝની અચળ કોટ તોડી પેઠો ત્યારે? પેલાં સર્પાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, મોહાસ્ત્ર ને પાશુપતાસ્ત્ર તે વેળાએ કયાં ગયાં હતાં? એ બધાં ખ્યાલી નામોજ

માત્ર થઇ પડયાં હતાં, ને તેથીજ તું આવીને આવી રહી છે. જયારે મેં પ્રવેશ કીધો ત્યારે, પણ આવાજ કારણસર તું ભયમાં બાવરી થઇ ગાંડા માફક ઉડી ગઇ; નવું કંઈજ કીધું નહી. તારા બાંકેરાવો અને તરવારીયાઓનું જથરપથર વિખરાયલું સૈન્ય—ઝગઝગી રહેલા પોશાક અને શીરપેચ પહેરી અને શરીરપર કડિયાળાં બખતર ધારણ કરી, હાથમાં જડાવ મૂઠવા'ળી તરવારો ઝાલી, પાણીદાર ખોખારતા થણ થણ કરતાં ઘોડાપર સ્વાર થઈ, મારી પાયદળ ટુકડી–(Infantry)જેઓએ માત્ર ખાખી જેવો કાળો પોશાકજ સજેલો અને શણગાર રહિત, પણ પ્રાણઘાતક "સ્નાઇડર રાઇફલ" ઝાલેલી તેવાની સામા આવ્યા ત્યારે, રણક્ષેત્રમાં સો વાર અગાડી ધસે નહિં તે પહેલાં તો તેમને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા તે શાથી? લશ્કરી 'બળ' તારૂં "ખરૂં" પણ તે "ખરૂં" તો નાહિંજ! જે નિયમ ને યુક્તિની જરૂર ને કવાયદની નવી રૂઢી જાણવી જોઇએ તેથીજ તેઓ અણજાણ! તેઓ મારા હુમલા કેમ ખમી શકે? ઘણી વેળાએ આપણે બંનોએ ખરેખરી સરતમાં ઘોડા દોડાવ્યા હતા, જેમાં એકનો નિયમિત પાણીદાર અને એકનો અનિયમિત બળવાન! તેથીજ તું સરતમાં હારી ને મેં જીત મેળવી—તેં ખોયું અને મેં મેળવ્યું! જે સમય સામ–દામ ભેદની યુક્તિથી તારે ચાલવાની જરૂર હતી તે સમયે અવિચારથી તું ડંડનો માર્ગ ઝાલીને બેઠી-જે ગાંડપણથી તારો નાશ થયો ને પાંચ હજાર મૈલ દૂરના પરદેશી પરધર્માની તું તાબેદાર થઇ પડી."

"તારૂં બોલવું સત્ય છે!" મહાદેવી શોકમય સાદે બોલી; અને તુરત પોતાની ઢાલના ઓથામાં પોતાનું મુખાર્વિંદ ઢાંકયું. નેત્રમાંથી બાષ્પબિંદુનો ધોધ વહ્યો જેણે મહાદેવીના ચરણાર્વિંદનું પ્રક્ષાલન કીધું.

સર્વ જણ અબોલ રહ્યા. ચો બાજૂએ ક્ષણભર શાંતિ વ્યાપી રહી. **બ્રિટાનિયાને** પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની દિલગિરી માટે અતિશય લાગ્યું. પોતાની સમોવડિયણને છેક નાસિપાસ થયલી જોઈ તેના મનમાં લાગી આવ્યું આ સમય તે હિન્દપર વિજય મેળવી શકત, પણ તે કેવો? પડયાપર પાટુ માર્યા બરાબર ગણાત. પણ એ તેની સ્વભાવવૃત્તિ બહાર હતું કે એક વખતની જગતની જનુની–જેના નેત્રમાંથી હમણાં આંસુંનો ધોધ વહે છે અને જેનું ઉષ્ણરક્ત શોકની ઠંડકથી ઠરી ગયું છે એવી સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન એકજ મોહિની–જેને મેળવવાને દુનિયાના દરેક મહારાજ્યો ઇચ્છે છે તેના દુઃખમાં તેનાપર વિજય મેળવી પોતે તેનો લાભ ચાખવો. હિન્દ દેવીની

આ અવસ્થા નિરખી **બ્રિટાનિયા** મગ્ન થઇ નહિ! પણ જેમ કોઇ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન એક હિંદુને પોતાના સમક્ષ મરતો જોય અથવા એક રોમનકથાથોલિક ધર્મનો ધર્માંધ એક "રીફોરમર"ને લીલાં ઝાડ સાથે બળતો જોય ને તેને જેવી દીલગિરી થાય તેવી અથવા એક નદી તટપર ઉભેલો માણસ બિજાને ડુબતો જૂવે પણ તેને બચાવવાને શ્રમ ન લે પણ માત્ર દિલગિરજ થાય તેવી તેની દિલગિરી હતી. કદાચિત **બ્રિટાનિયા**ના દિલમાં એમ આવ્યું હશે કે અરે! રખેને મારી આવી સ્થિતિ કોઇ કાળે કેમ ન થાય! અને તેથીજ તેના નેત્રમાં મિઠાસ રહી હતી.

બ્રિટાનિયાના છેલ્લા શબ્દોએ **હિન્દ**ના મનમાં બહુ ગભરાટ ઉત્પન્ન કીધો. પોતાનું અતુલ્ય સામર્થ્ય ક્ષણમાં ક્ષીણ થયું, દેશોન્નતિની અમુલ્ય તક વ્યર્થ જતી રહી, થોડાના સુખ અને સ્વાર્થી કર્મો આદરી ખરૂં બળ જવા દીધું, માંહોમાંહેનો કુસુંપ થતો અટકાવ્યો નહિ, ધર્મના અનેક મતભેદથી શૌર્યહીણ પ્રજા બનવા દીધી, એ બધાં ચિત્રના દર્શન સાથે પોતે કોણ હતી, અને કોણ છે તેના વિચારથી તેના મનમાં અતિશય ઘોળમઘોળ થઇ રહી ને તેથી તેની સર્વ ઇંદ્રિઓ બેહેરમારી ગઇ અને તે તટસ્થ જડભરત માફક ચૂપકી પકડી ઉભી રહી.

પણ આખરે એ બોલી. ચોબાજૂએ દૃષ્ટિ ફેરવી, ધાડા ધૈર્યથી અને કંઇક નવિન આશાથી, પણ અશ્રાંત વૈરની ખુમારીમાં પોતાના મોહક પણ બેઠેલા ડાચાંના ચેહેરાથી—જેમ ગાંડીવધરના બાણમાંથી તીર છૂટતું ન હોય એવા જોસથી બોલી:

"ઘણું થયું—બસકર—**બ્રિટાનિયા**;" એટલું બોલી પોતાના હરીફ સામાની શાંતિ એકદમ ભાંગી નાંખી. "બસ કર, તને તારા લશ્કરી સામર્થ્યના પ્રતાપમાં હું છોડી જાઊંછું. રાજકર જે ભૂમી તેં તારા બાહુબળના પ્રતાપે સંપાદન કરીછે એવી પરભુમિપર! તું જે જે બોલી તે યથાસત્ય ને યથાન્યાય છે. મારી પાયમાલીનાં બીજ મારી છાતિમાંથી ફુટયાં હતાં અને તે હું મારી છાતીમાંજ સમાવું છું. પણ મને એકવાર કહેવા દે કે તારા પુત્રો અને અફગાન, તારતારના મોગલમાં કશો તફાવત નથી. તારા ને તેમનાં ગુણકર્મો માટે મેં અગાડી તને જણાવ્યું છેજ. માત્ર તફાવત એટલોજ છે કે આફગાન અને મોગલોએ જે દેશ પોતાના બાહુબળે મેળવ્યો તેજ દેશપર પોતે નિવાસ કર્યો. મારી ભૂમિ, મારા "નાશના ફળ" જોઇ. તેઓએ મેળવી; પરતું મારી

ભૂમિપર વસીને મારાજ કિલ્લાઓને શણગાર્યા ને પોતાના જયધ્વજ તેપર ઊરાડયા; અને હંમેશના નિવાસી થયા. પણ તને આનંદની વાતો છે કે તારા પુત્રો તને વફાદાર રહ્યા છે! તેઓ તને ચાહે છે ને તનેજ પૂજેછે! પણ એ ગર્વિષ્ટ મુગ્ધા! ખેદાન મેદાનનો અગ્નિ આ હિન્દના લોહીવર્ણું ઝભામાં ચીરંકાળ ધુંધવાતો પજળ્યા કરે છે. તે પજળતો અગ્નિ એક દિવસ—અને તે એકજ દિવસમાં—હિન્દની કુમળી પણ ચિરાયલી છાતિમાંથી ધુંધવાઇ ઉઠશે ત્યારે તું જોશે કે હિન્દના શોક ને દુઃખ અનિવાર ને અવર્ણીય હતાં. જેમ મનુષ્યજીંદગીની અવધી હોય છે તેમ શાહનશાતની પણ અવધી હોય છે. તેમ તું તે ક્યાં ચિરંકાળ અહિંયાં રહી શકવાની હતી! તારા પોતાના સંતાનો વખત આવશે ત્યારે ધીમે ધીમે આ ભૂમિમાં વસી તેને જન્મભૂમિનું માન આપશે;—તેઓની લાગણી મારી તરફ ઉશ્કેરાશેઃ જેમ અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના નવા ઇંગ્લાંડના રહીશોએ તારી સામા પોતાની સ્વભૂમિના રક્ષણમાટે શસ્ત્ર સજ્યાં તેમ તેઓ શસ્ત્ર સજી મારે માટે યુદ્ધમાં ઘૂમશે; મારા પુત્રોમાં તારા જે નીતિના સુધારા છે ને જે વડે તું મોટપ માને છે તે આવશે—અને તારા પુત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સર્વોત્તમ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પોતામાં લાવી અનુપમ્ કાર્યો કરશે —અને જ્યારે તેઓમાં દેહીક સામર્થ્ય આવશે અને પોતાનું રાજબંધન તારા લડાઇખોર—ગર્વિષ્ટ રાજબંધન જેવું કરશે, પશ્ચિમ અને ઊતરના ઉદય થતા સેતારાઓ દરિયાના ધણીપણામાટે પરસ્પર વઢશે ત્યારે હું તારી સામા અવીશ!! બ્રિટાનિયા, યાદ રાખ, એવો સમય આવશે, ત્યાં સુધિ મારાં ભયંકર શસ્ત્રો —જેને તારા અનિવાર શસ્ત્રોએ ખંડિત કીધાં છે; અને તારા પ્રાણઘાતક અગ્નાસ્ત્ર, મારી ભુશંડીનો નમુનો છે તેવાં શસ્ત્રો ધારણ કરૂં ત્યાં સૂધી મારા એ શસ્ત્રોને મારા પટામાં મ્યાન કરૂં છું,ને સમય ન આવે ત્યાંસૂધી તેનો ઉપયોગ કરીશ નહિં. જયારે મારા પૂર્વના મહાનઋષીરાજનીતિવેત્તાઓ જેવા ઉઠશે, જ્યારે મારા પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ જેવા ગાજશે, જ્યારે કાળાંતર થયાં ફેર ન પડેલો એવું તત્વજ્ઞાન તપશે, જ્યારે વિદ્યાના ભંડાર ને જ્ઞાનના પિતા પધારશે, જ્યારે યાંત્રિક કળાના નિપુણો દેશોન્નતિમાંટે કંઇ કરશે, જ્યારે વેપારના કારખાનાઓમાં ધમધોકાર કામ ચાલશે, જ્યારે રાજ્યના બંધારણના નિયમમાં પ્રજા પ્રવિણ થશે, અને તારા સદગુણો (!) જેથી તું હાલ મગરૂર છે તે મારા પુત્રોમાં આવશે ત્યારે હું તને સામી આવી આલીંગન કરીશ! ત્યાં સૂધી જયશ્રીરંગ!"

બ્રિટાનિયાને આ કટાક્ષના વચન અનુકૂળ પડયાં નહિં, તેથી તે ઘણુા ખીજવાટ અને કડવાટથી જવાબ આપવા જતી હતી; તેવામાં આકાશમાંથી ગંભીર સુંદર નાદ સંભળાયો. જેથી બંને વીરાત્મા તકરારી જણનું ધ્યાન તે દિશા તરફ દોરાયું.

*"વિજયરંગ ! વિજયરંગ !
વિજય રંગ! વિજય રંગ! વિજય, વિજય જાણી;
સાંભળો સ્વતંત્રતાની, સુખદ સરસ વાણી. વિજય.
જયાં જયાં મુજ વાસ ત્યહાં, સુખ વિલાસ માણે;
પંડિત, કવિ, ગ્રંથકાર, મૂજને વખાણે. વિજય.
દેવીદુખહરણિ એક, ભક્તજન પ્રમાણે;
સેવા શિરસાટે ફળે, મર્મ એ પીછાણે. વિજય.
નીજપુત્રરકતપાન, ભૂમિ જનની પીધાં;
મૂજ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રેમ–મમતા તજી દીધાં. વિજય.
તે સ્થળે પ્રસન્ન થઇ, દિવ્ય દેહ ધારી;
સુવરણમય મંદિરે હું, પ્રીતથી પધારી. વિજય.
સંકટ, દુખ સર્વ ટાળિ, કલેશને નિવારી;
સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરી, જનમાં સુખકારી. વિજય.
દાસપણું દેશતણું, સહજમાં મુકાવી;
વૈભવ સમૃદ્ધિ સકળ, થલમાં વરસાવી. વિજય.
અચલ એક ઠામ સદા, હું નથિ ઠરવાની;
ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જયાં, તે, પંથ વિચરવાની. વિજય.
સેવે સુવિવેક ધરી, સુફલ સરવ આપું;
જય જય સહુ ઠામ કરી, કષ્ટ, વિઘ્ન કાપું.
વિજય રંગ ! વિજય રંગ !

તુરત આ ગંભીર આનંદમય નાદ–જેથી કોઇ પણ દેશદાઝવા, દેશપ્રીતિ, અને દેશઅહંકાર રાખનાર વીરપુરૂષની રગેરગમાં આનંદનું લોહી ત્વરાથી દોડે–એવો અતિ સુંદર નાદ બંધ પડયો; તેની સાથે એક આકૃતિ અતિશય વેગવાળા–અગ્નિ જેવા ધગધગતા, મોટા અને

* રાગ પ્રભાત. "બાંસુરી બજાઇ આજ રંગસે મોરારી" એ રાગે ગવાશે.

લાંબા ગાળાપર બેઠેલી, નહિં મનાય એવા વેગથી દોડતી આવીને, નિકટના ખડકના કકડાની તલેટીને એકદમ મ્હોટી ગર્જના સાથ અથડાઇ ને ખડકના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. આવતાંની સાથ ખડકની આસપાસ વિજયીના દમામથી બંદુકના ચકચકિત છરા ફેંકતી અને વેરથી સામી આકૃતિની તરફ ધસી. ખડકને ઘણા જોરથી ને જોસથી અથડાવા છતાં આ આકૃતિ પોતાના વાહનપરથી ચલાયમાન થઇ નહિં. તે જરાપણ ડરી નહિં, પણ બેધડક નિડરતાથી ધસી આવી યુવાવસ્થાના નવિન તોરના દમામની સાથ તે ભયંકર વાહનપરથી ઉતરી આપણા બંનો ચાલુ જમાનાના સરસાસરસી કરનાર, અંતરના મિત્ર છતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાતા દુશ્મન સન્મુખ તેમના ઝગડાનું છેવટ લાવવા ધીમાં, પગલાં ઉપાડતી ચાલી.

આ નવા આવનાર સંબંધી મારા વાંચનારને મારે જણાવવું જોઇએ. મારી શક્તિ મુજબ તેનું ચિત્રદર્શન તેમની આંખ સમક્ષ ધરૂં છું.

આ નવી આકૃતિનો પોશાક વિચિત્ર હતો. જેવો આ ભુમિમાં કોઇ કાળે જણાયલો નોહતો. પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ગ્રીક લોકની ખૂબસૂરતિમાંથી જાણે નકલ થયલી હોય તેવી આ સુંદર વર્ણવાળી સુંદરી હતી. તેનો ચેહેરો હિન્દને આબેહૂબ મળતો હતો, પછે તેના કરતાં વિશેપ દઢ યુવાવસ્થાના તોરમાં દીપતો, ખુશાલીથી પ્રફુલ્લિત–સુખથી મસ્ત,–ઔદાર્યતા અને શૌર્યતાથી તોરમાં આવેલો અને અમિરી લોહી દરેક રગોમાં દોડતું તેથી સદાનો આનંદમય દેખાતો હતો. મોંપરની નસો લોહીને લીધે તગતગતી હતી. જેનો વેગ કોઇ કાળે પણ નરમ ન પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામાં શોહેલી, ઇચ્છિત ગતિ કરનારી, પ્રમાણ રહિત બળવાન, અનુપમ્ કાન્તાની છાતી વિજયથી ઊપસેલી હતી. તેના દરેક અવયવો કોમળ પણ મજબૂત ને ચંચળ- જે દરેક સમયે લાલનપાલનમાં સુખ આપતા હોય તેવા દેખાતા હતા તેના શિરપરના અતિશય દિવ્ય કાળા ભૂરાં જાંબળી રંગના કેશની રચના; બદલાતા રંગનું ઝગઝ[illegible]ત લુંગડું, જે અજીત દેવીના શરીર આગળ ધરેલું હતું તેની વ્યવસ્થા, કદી પરાભવ ન પામેલા હાથપરના સુશોભિત અનુપમ્ સર્પાકૃતિન કકણ અને તેના પગની ચંપા; કરમાતા ગુલાબના ફુલ જેવો મુખડાનો રંગ; લંકામાં નિપજેલાં દાંતની મૂઠવાળી ઝગઝગતા પાનાની અતિશય ધારદાર તીક્ષ્ણ કાતિલ તરવાર, મસ્તકના એક ભાગપર મુકેલો ફ્રિજિયાનો વિચિત્ર કિરમજી ટોપ જોઇ આપણા દિલમાં રામ

કે યુધિષ્ઠિર, ઝર્કસીસ* અને ફિડિયાસ†, હારમોડિયસ‡ અને પ્રેગઝીટીલસ§ તથા પેરિક્લિસ‖ અને ડિમોસ્થનિસના¶ સમયનું સ્મરણ થતું હતું. તે કાળની ગ્રીક લોકોની ખુબી-ને સ્વતંત્રતાનો તે આબેહૂબ નમૂનો હતી. તેનો પ્રતાપ સત્તા-ગૌરવ જોઇ જોનારનું મન શાન્ત થતું હતું; અને તેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાંતના દર્શન કરતાં મિનોહીજહાનનું સ્મરણ થતું હતું. ગાફલતાનો અંશ તેમાં કિન્ચિતપણ નહોતો; તેમ તે બ્રિટાનિયા ને હિન્દ કરતાં કદે અતિ ઊંચી અને વિશેષ કદાવર હતી.

તેનો લસ્કરી પોશાક જૂદોજ હતો. તેનો એક બાજૂનો કમરપટો રાઇફલકેનન, રિવોલવર, બેયોનેટ, તીક્ષ્ણ અણિદાર ભાલો, ખડ્ગ, ઓરસીની છીપો, અને નવા પ્રકારની બુલેટપમ્પનો અને બીજી બાજૂનો તરવાર-ત્રિશૂળ-ફરસી-ગદા-હળમૂસળ-પટ્ટિસ-શતઘ્ની અને ભુશંડીનો બનેલો હતો. તે જાણે તીક્ષ્ણ કાંટાની કટિમેખળા પહેરી હોયની તેવો દેખાતો હતો. તારપીડો-મેટ્રિલિયર ને નિડલગન પીઠપર હતાં અને તેની સાથ એક વજ્રની બનેલી ઢાલ-જેની એક (ડાબી) બાજૂનો ભાગ તુટેલો હતો તે હતી. આટલા બધા વિજયી અસ્ત્રોમાંથી કોઈ કોઇ, સમયે સમયે પોતાના મિત્રોને આપી તેમને જય અપાવતી હતી અને તેથી પોતે પોતાનો લહરી વાવટો મેદાનમાં ઉડાવી નાચતી હતી. વાવટો અતિશય મોટો લોહીવર્ણા રંગનો ત્રિકોણાકૃતિનો હતો. (ખરી રીતે તે જાણે ચાલતું શિલેખાનું હતું, જેનો બોજો એવી દિવ્ય દેવી વિના આ માનસિક સૃષ્ટિનું પ્રાણી તો શું પણ દૈવી ભૂમિનું પ્રાણી પણ ઉપાડવા કોઇ કાળે પણ સામર્થ્યવાન નજ થાય.) વાવટામાં મોટાં મોટાં-બંદુકની ગોળી અને ગરભછાંટના ગોળાથી ગાબડાં પડેલાં હતાં; પણ તે વાવટો જાણે નવો હોય તેવો દેખાતો હતો.

વિચિત્ર ઊમદા લિબાસમાં પધારતી આ મહાદેવીને નિરખી ત્રણે જણા ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા! તેની અંગસ્થિતિ, તેના ચહેરાની ગંભીરતા અને તેની આંખની ચપળતા જોઇ એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે પાકા અનુભવથી

---

* ઇરાનનો શાહ, ડરાયસ હેસ્ટેસીસનો પુત્ર. ૨૬૫૦૦૦૦ માણસનું સૈન લઇ ગ્રીસપર ચઢયો હતો. એને લિયોનિદાસે હઠાવ્યો હતો.

† એથેન્સનો શિલ્પશાસ્ત્રી, મિનરવાની દિવ્ય આકૃતિ ઘડવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

‡ એને એના મિત્ર એરીસટોજીટને પ્રોસીસટેટીડી લોકના જુલમથી પોતાના દેશને છોડાવ્યો હતો.

§ ગ્રીકનો શીલ્પશાસ્ત્રી.

‖ એથેન્સનો પ્રસિદ્ધ વક્તા, રાજપુરૂષ અને સેનાપતિ.

¶ ગ્રીસ લોકોનો સર્વથી મોટો વક્તા. એના જેવો કોઇ થયો પણ નથી ને થશે પણ નહીં.

ને પુખ્ત વિચારથી એક મહાભારત કામમાં યાહોમ ઝોકાવવાને તે આવેલી છે. તેના ધિમા ધિમા પણ કુદરતીજ જલદી ઊંચકાતાં પગલાં—કુદતાં પગલાં જોઇ એમ ખાત્રીથી કહેવાય કે તે કોઈ થનારી મોટી આશાની ફતેહમાટે ખુશાલ દેખાય છે!

સ્વદેશહિત આ લિબાસમાં બિરાજતી રાણી—દેવીને તુરત પિછાની ગયો અને ઉંરોઉમંગ લાવી એકદમ તેણીના ચર્ણ તરફ પોતાનું શિર નમાવ્યું. સ્વતંત્રતાના વિજયી શબ્દો—જે શબ્દોએ આકાશ ગજાવી મુકયું હતું, તે શબ્દો પાછો તે બોલી ગયો; અને આનંદથી પોતાનો નાનો વાવટો—સફેદ રંગનો લાલ છાંટવાળો ઊરાડવા માંડયો.

હિન્દ આશ્ચર્યતા ને અજાયબીમાં ગરકાવ થઇ રહી. તે આ દેવીને પિછાની શકી નહિ. અને તેથી તેની તરફ માનના કશાંપણ ચિન્હ બતાવ્યા વગર એકી નજરે ટગરટગર દિગ્ગમૂઢ થઇ જોવા લાગી. આથી આપણને માનવાને કારણ મળેછ કે આ દેવીના દર્શન તેને પ્રથમજ થયાં હોય અથવા ઘણા કાળની વિસ્મૃતિને લીધે તેના સ્મરણમાંથી ખસી ગઇ હોય. થોડીવાર નિહાળ્યા પછી પોતાની કુળમોટપ જણાવવા ખાતરજ—આ કોઇ કુળવંતી છે એવું માની પાયમાલીમાં પણ દમામ રાખી પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે આદરસત્કારથી નમન કીધું. જે ઘણા માન અને અતિ પ્રેમ સાથ હસતા મુંખડાંએ દેવી "સ્વતંત્રતા" એ સ્વીકાર્યું; અને નેત્રની સાનમાં જણાવ્યું કે તારા દર્શન અતિ દુર્લભ છે અને મારા પણ તમને તેવાજ નમસ્કાર છે.

બ્રિટાનિયાને આ નવા પ્રવેશક સાથે ઘણી મિત્રાચારી જણાતી હતી. પણ એને જોતાંજ તેના ટાંગા ઢીલા પડી ગયા. તે બાડી નજરે વહેમીલી ને શંકીલી આંખે વિચક્ષણતાથી તેની વર્તણુક તપાસવા લાગી કે એનું આવવાનું કારણ પૂર્વાપર જેમ શકમંદ હતું તેમજ છે ને મને કોઇ પ્રકારે ભય ઉપજાવવા આવી છે કે સાધારણ રીતેજ માત્ર આવી છે. **સ્વતંત્રતા**ની ચાલથી **બ્રિટાનિયા** પૂરેપુરી અનુભવી હતી અને તેના સમાગમથી તેણીને ઘણી વેળા અતિશય દુઃખ, નુકસાન ને ભય ઉત્પન્ન થયાં હતાં; તેથી તેના દર્શન થતાંજ પોતાના હથિયાર મ્યાનમાંથી કહાડી હવામાં ફેરકયાં--અને **હિન્દ** પાસે જતાં જેટલી સાવધ રહી હતી તેના કરતાં તે દશગણી ચપળતાથી તૈયાર થઇ અને મુકાબલમાં હાથ મેળવવાને વિલંબ નથી એવું જણાવ્યું. તે એકદમ વેગમાં ને જોમમાં આવી ગઇ. જેથી જો સ્વતંત્રતાએ મુખ

મચડયું ન હોત તો તેજ ક્ષણે બંનો મેદાનમાં ઉતરી પડત; કેમકે અદ્યાપિ સુધી તેની પતરાજી, શેખાઇ અને બડાઈ, જે એના અંતરના મિત્ર હતા તે એનો ત્યાગ કરી ગયા નહોતા!

"કેમ, પ્રિય **બ્રિટાનિયા!**" રંતુમડા ટોપની રાણીએ સ્વચ્છ પીતળ જેવા રણકાના સાદે બુમ મારી કહ્યું:—"તું અહિયાં શું કરે છે? આ ગરીબ બાપડીને વિના પ્રયોજનની સતાવે છે કે, જ્યારે તારે પોતાને ઇંગ્લંડમાં મચવું જોઇએ ત્યારે? જા, જા, નાદાન, ત્યાં ઘણી અજાયબ જેવી બાજી ખેલાય છે! સમય આવે તને વાકેફ કરીશ!"

"તું ત્યાં હશે તોપણ હું આશા રાખું છું કે મારી મોટી મોટી વખારો સલામત હશે!" અતિસે અધિરાઇથી **બ્રિટાનિયા** રડતે સાદે બોલી—"હું ધારૂં છ કે પેલા નાતરસ ઝનુની—તારા દોસ્ત અને મારા પુત્ર, પણ મારા દુશ્મન ગ——કે બ્રા——તને ઉતાવળે દાખલ કરી હશે. પાર્લામેન્ટમાં નવા ફેરફાર કરાવવાને લીધે ને પ્રધાનમંડળમાં શાહનશાહી વિચારને અંગે ને હાલની અફગાન લડાઈથી નારાજ થઇ તેઓએ કશું નવું રમખાણ ઉઠાવી તને મીજબાન તરીકે આમંત્રણ કીધું હોય–(બાકી, લિબરલ શિવાય સઘળા તારા પાપિષ્ટ વિચાર વિરૂદ્ધ છે અને તને સલામત રહેવા દે એવા નથી!) તેં શું ટાવરગઢમાં રમખાણ મચાવ્યું છે; કે વિન્ડસર કેસલમાં બળવો ઉઠાવ્યો છે; કે પવિત્ર ચારટર અને સોગનથી બંધાયા છતાં રાજસત્તાધારીએ તે તોડવાનો યત્ન કીધો ને પાર્લામેન્ટ વિના રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા જણાવી ને તેથી પ્રજાએ શસ્ત્ર સજી કાપાકાપી ચલાવી છે; કે રીજન્ટ સ્ટ્રીટમાં નાકાબંધી કરી ઉછકણ પિંડારા બિહગોએ રાજ્યને હાની પહોચાડી છે; કે વાહિટહાલના મ્હેલ નીચે ઢીમસાં ગોઠવાઇને ચંડાળ ઉભા રહ્યા છે; કે હાઈડપાર્કમાં ગેલોટાઇનેના માચડા ઉભા કીધા છે; કે આયરલંડમાં મારી સત્તાનો ઇનકાર કીધો છે;કે ભયંકર અવરોધ ચણાઈ ઇંગ્લંડમાં ઠામઠામ ફ્રાન્સની પ્રજા પેઠે તારો આદરસત્કાર થયો છે; કે પાર્લામેંન્ટમાં પરપસ્પર રાઢ લાગી છે; કે મારી પ્રિય દેવી રાણી—શાહનશાહ—બાનુપર પ્રજાનો ક્રોધ ઊઠયો છે; કે મારા રક્ષક સૈન્યે તને પરાભવ પમાડયો છે? મને જલદી કહે કે તારા જવાથી ત્યાં શું શું નવું બન્યું છે? સ્વતંત્રતા, તું તારી પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ચાલ મુકી દઇ સર્વને હવે સ્વસ્થતા ધરવા દે અને મારા માર્ગમાં અંતરાય ન કર!" **બ્રિટાનિયાએ** પોતાની

નાની આર્મસ્ટ્રોંગને હાથમાંથી પર્વતમાં દાબીને ઘણા ગુસ્સાસાથ પ્રશ્નો કીધા.

"હમણાં એ ટાહેલું પડતું મુક!" રતુંમડા ટોપધારી રાણીએ તીણા સાદે કહ્યું:—"હું કંઇ હિન્દ જેવી નથી—મને તું કેવી ધારે છે? હું તો ભયંકર તોપના મારા સામું—જેમ તારી ખુલ્લી આંખે તેં લોમ્બર્ડીના મેદાનમાં લોદીના પૂલપરથી પસાર થતો નેપોલિયનને જોયો હતો, તેના કરતાં પણ વિશેષ બળથી ધસી જાઉં એવી છું; અને ઘણી અચળતાથી ટકી શકું છું, હંફાવું છું, હાંફું છું પણ આખરે તો સામા હરીફને પાયમાલ કરૂં છું. છેલી વેળાએ તેં મારી અજમાયશ વાટરલૂના રણક્ષેત્રમાં કીધી હતી—એ સમયે જેવી હું પૂર તંદુરસ્તીમાં હતી તેવી હું શું કોઇજ વેળાએ દેખાતી હતી કે? ના. સદાજ. જ્યાં હું નિવાસ કરૂં છું ત્યાં એવી તંદુરસ્ત રહું છું; અને મારા શરણાગત પણ તેવીજ તંદુરસ્તી ભોગવે છે! જો યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના મારા દત્તક! મેં તારાં રૂ કાંતવાવણવાનાં કારખાનાંઓનો ભંગ નથી કીધો, ગભરાતી નહિં તેનેમાટે—તારેમાટે રૂ કાંતવું અને વણવુંજ છે; અને તેનો કાંટો સદાકાળ તારા હાથમાંજ રાખજે. એજ કામ માત્ર તારૂં છે! ટાવરગઢમાં કશું રમખાણ નથી થયું; અને વિન્ડસરના મેહેલને નથી ધ્રૂજાવ્યો; તેમ રિજન્ટ સ્ટ્રીટમાં નાકા બંધી નથી થઇ અને રાજસત્તાધારીએ પાર્લામેન્ટ વગર રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ નથી જણાવી, ને તેથી કાપાકાપી નથી ચાલી; નથી વ્હાઇટહાલની નીચે ઢીમચાં ગોઠવાયાં, કે નથી ગેલોટાઇનના માચડા હાઇડપાર્કમાં ઊભા થયા; તેમ નથી તારી શેહેનશાહાજાદીપર કોઇએ હુમલો કીધો કે નથી કોઈ એકલપેટા સ્વાર્થિ રાજનીતિવેત્તાઓનો કોઇએ પ્રાણ લીધો; ગ્લાડસ્ટન કે બ્રાઈટ તારા સપૂતો પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ગર્જના કરે છે, પણ આ હિન્દને છોડી દેવાનો નિશ્ચય તેઓએ નથી કીધો; આ દેશને સ્વતંત્ર કરવા તેમની ઇચ્છા હશે, પણ તે પ્રગટ પ્રસિદ્ધ જણાવી નથી; પાર્લામેંટમાં ખરી રાઢ લાગી નથી અને તારી સત્તામાંથી આયરલંડ છટકી ગયું નથી; અને મારો પરાભવ કરનાર કોણ છે હમણાં? એવાં નાનાં નાનાં રમખાણ મારી ગમત ખાતર થોડા વર્ષપર કરવા હું ચહાતી હતી; પણ હમણાં એ સર્વ હું મૂકી બેઠી છું; એ સઘળાંને માટે તું નિશ્ચિંત રહે, ગભરાતી નહિં—જ્યાં સૂધી ઘણી અવ્યવસ્થા થાય નહિં ત્યાં સૂધી! જ્યાં ઘણી અવ્યવસ્થા ત્યાં મારૂં પધારવું આમીન!—જ્યાં ઘણું અંધેર ને ઘણો જૂલમ થાય ત્યાં હું સર્વમાન્ય છું ને મહાપદ્ની ધારણ કરવાનો હક ધરાવું છું! પણ જ્યાં અંધાધૂની નહિં;

જ્યાં જૂલમ નહિં; જ્યાં લોક કંટાળેલા નહિં; જ્યાં અન્યાય નહિં ત્યાં મારો પ્રવેશ થવો અતિ મુશ્કેલ છે! * જ્યાં મારો પ્રવેશ થાય ત્યાં અસ્તાવ્યસ્તા હોય તોપણુ સ્વસ્થતા પકડી સકળ પ્રજા આનંદમાં કલ્લોલકરે! મારા અમેરિકાના પરાક્રમીઓના દર્શન કર! તેઓ મારા શીતળ છત્ર નીચે રહી કેવા દિવ્ય દીપે છે. જેવી સર્વોપરી સત્તા ઓલિમ્પસ પર્વતપરથી મારા પારવારની નિરખી હરખાતી હતી, તેવીજ હાલમાં અમિરિકનોને જોઇને હર્ષથી નાચુંછું! મારી સેવના જે કરે છે તેને જગતમાં ગવડાવી એકચક્રી સર્વમાન્ય પ્રતિષ્ટિત અધિપ બનાઉં છઉં!"

"ત્યારે, કૃપા કરી જણાવ, શી ખબર છે ત્યાંની?" બ્રિટાનિયાએ અધિરાઇથી પૂછયું.

"માત્ર તને એક મેહેરબાની દાખલ કહુંછું"–હથિયાર ફેરવતી રતુંમડા ટોપની રાણીએ ક્ષણભર વિચાર કરી જવાબ વાળ્યોઃ–"તું આમ બ્હાર રઝળ્યાં કરે છે, અને વિના આમંત્રણે ઘોલ્લામાં જ્યાં ત્યાં ઘુસ્યાં કરે છે તે સમયમાં તારા પુત્રોને મેં અતિશય ઉત્તમ બોધ આપી ચંચળ ને સાવધ બનાવ્યા છે? મેં બોધ દીધો કે 'સ્વતંત્રતા વિના શું પડી રહ્યા છો? ઉઠો! ઘૂમો! તમને પ્રસન્ન થઈ કીર્ત્તિમાન હું કરીશ! કાયર! મોળા પડેલા! બિજી પ્રજાની રાજય રૂઢી ને તેમનો આનંદ અને તેમના સુખ જોઈ કંઈ લાગણી થતી નથી!! નિરાંતે ઊંઘ્યા કરવામાં અને એકને એકજ ચક્રમાં ર્ફ્યાં કરવામાં શો માલ છે? શી શોભા છે? શો લાભ છે?! નામર્દ માફક ટગર ટગર જોયાં કરવું કેવું શરમ ભરેલું છે? પૂર્વજોના પરાક્રમ કેમ વિસરી ગયાછો? અને હિણા ભાગ્યના ઠરી મનકામના પૂર્ણ ન કરવી એ કેટલું સંતાપજનક છે?' એવી મારી પ્રેરણાથી તેઓ ઉસ્કેરાઇ ચંચળ અને ચપળ થયા છે અને વિશેષ થશે! મારી ચપળતાથી ઘણા વટલી ગયા છે અને ઘણાકોએ મારો પક્ષ સ્વિકારી મને સન્માન આપ્યું છે.! આથી થોડે કાળે વિક્રાળકલહ દેવીના સપાટામાંથી તું છટકવા પામવાની નથી! અને તે પ્રસંગે મારૂં અનિવાર બળ તું જોજે! ત્યારે

* એજ ખરૂં છે. "સેમ્યુલ ટેલર કોલરીજ" કેહે છે કે Revolution રાજદ્રોહ ત્યારે થાય કે જયારે જનમંડળમાં "ભિક્ષાવૃતિ, કાયદોજ કર, સમાજ રાજ્ય, કાર્યસંપાદિક સભા, સાહચર્ય, ગુણાગુણ વિચાર, અને સમાચાર પત્ર." એ સઘળું ન હોય ત્યાં સૂધી ને "જુલમ! જુલમ! જુલમ! સર્વત્ર ન હોય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા નહીં."

તને સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે સ્વતંત્રતાનો હાથ કેવો ભયંકર પ્રબળ અને અજિત્ય છે ! માત્ર મારી દયાથીજ આ પ્રસંગે તું સલામત રહી છે—બાકી મેં તને મારી યુદ્ધનિપૂણુતા અને સાહસચાતુરીથી પાયમાલ કરી હોત ! જે જે અતિ વિકટ કર્મો મેં માથે લીધાં છે તે પાર પાડયા છે ને પાર પડે છે ! તારા દેશમાંથી હંઈ આવતાં જે જે શૌર્યાત્મા મળ્યા તેમણે વાણીચાતુરીથી વશ કરી મેં મારી સહાયતામાં રાખ્યા છે; અને પછી તને પ્રેરણા કરવાને હંઇયાં આવી છું ! હું coup de mainની રીતિએ વરતું એવી નથી. તેં અત્યાર સૂધીમાં આ રાંકડી હિન્દને અતિશય શ્રમિત કરીને તપ્ત કરી છે તેને હવે શાન્ત પાડવી જોઇએ. જયારે મારી વારી આવશે ત્યારે તારૂં રૂફાંતવાતું રાજ્ય કયાંનું કયાં નાસી જશે તે તને માલમ પણ પડશે નહિં ! હું તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ. તું જોશે સત્વરે કે તારા ટાપુમાં ટુંક સમયમાં માનવીઅનુમતિરાજા રાજ્ય કરશે ! હવે થોડા સમયની વાર છે ! મારા ગરીબડા ટાપુને અંતે ન્યાય મળશે ! અને સકળ પ્રજાના મહાવીરસુભટો મારી સાથે સામેલ થઇ મને મોટું માન આપશે ત્યારે એક ઊંચા દિવ્યાસનપર મારા લોહીવર્ણે વાવટા સાથ બિરાજીશ, ને મારો "સ્વતંત્રતા, સમાનતા, મિત્રતા" વાળો સુન્નાના અક્ષરથી લખેલો જયધ્વજ આ પ્રમાણે ફડફડ હવામાં ઉરાડી, ઉમંગમાં હું નાંચીશ ! કયા.ફાંકડી બાત ! "

આમ બોલવાની સાથ તેણે પોતાનો વિજયધ્વજ હવામાં ખુલ્લો કીધો અને આનંદમાં નાચી. **સ્વદેશહિત** પણ આ પ્રસંગનો આનંદ નિહાળી વગર સમજવે નાંચવા મંડી પડયો.

બ્રિટાનિયાતો આ સાંભળતાં વાર મનમાં ને મનમાં બળીને ખાખ થઇ ગઇ. પોતાની આર્મસ્ટ્રોંગને નીચે નાંખી તે ગગળીને બેસી ગઇ અને ઊંડો નિસાસો નાંખ્યો. તેની બડાઇ વાર્તા સાંભળીને તે સૂનમૂઢ થઇ ગઇ અને પોતાનો આવતો નાશ અટકાવવાના વિચારમાં પડી. થોડી વાર તે અબોલ રહી.

"અને એટલા માટે," **બ્રિટાનિયા** ઘણા ઝેરીલા શબ્દે દુઃખી મુખડે બોલીઃ—"દુનિયાના દરેક ભાગમાં તારી સાથે હું રહી, **સ્વતંત્રતા** ? એટલામાટે જયારે તું મદોન્મત્ત થઇ ફ્રાન્સમાં અમલ ચલાવતી હતી, ત્યારે પણ મેં ઉડાઉપણે-ધોતાળપણે પચ્ચીસ વર્ષ તુલીક લોહી વેહેવડાવ્યું અને દ્રવ્ય ખર્ચ્યું ને તને બચાવી ? એટલામાટે તારા પક્કા દુશ્મન રશિયનની

સામા હજી હું ભીડયાં કરૂં છું ? એટલામાટે એકવારના તારા કટ્ટા દુશ્મન આસ્ટ્રિયાની સામા મેં તને આશ્રય આપ્યો અને એટલામાટે હંગરી અને પોલાંડથી મેં તારો બચાવ કીધો ? એક ક્ષણભરની મારી ગફલતીનો લાભ લઇ તું મારાપર વેર લે એ તને લાઝિમ છે ? મેં તારાથી સદાની સાવધતા પકડી તેનું ફળ મને એકદમ આપવા તું તૈયાર થઇ છે, ઠીક ! વિચાર કર, મેં તને કેટલો આશ્રય આપ્યો છે ? તારા કેવા કેવા શત્રુ સામા હું તને સહાયી થઇછું, અને થાઊંછું ! 'ઇમ્પિરિયલીઝમ એટ લીબરટા' એવું બોલનારની સામા હું કેવી ઉપડું છું તે તું ભૂલી જાય છે ? તારે માટે મેં અત્યાગ્રહ રાખ્યો તેનું આ ફળ કે ? તારેમાટે મેં મારા દેશના મહાત્માઓનો વધ નથી કરાવ્યો ? તારેમાટે મારો વિચાર ઊચ્ચ છે, પણ તું પૂરેપૂરી છૂટથી વર્તે તે મારા લાભને અર્થે તને શરમ ભરેલું છે ! સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે મેં જે જે કીધું છે તે તું ઓછું ન સમજતી ! એક રાજ્યકુળ મહાપુરૂષનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો ! બીજાને પદભ્રષ્ટ કરી દેશવટો દીધો; અનેક પ્રકારના ફેરફાર કીધા; પ્રદેશોને રાજા સ્થાપી તેને રાજમૂગટ ધારણ કરાવ્યો: સરદાર મંડળી અને લોક મંડળીથી ધારા ચલાવવાની રીત રાખી, તે શામાટે ? તારૂં માન જાળવવા શિવાય બિજો શો હેતુ છે ? નિશ્ચયપૂર્વક કંઈ પણ કર્મ આદરવા પહેલાં બહુ બહુ વિચાર કરવા જોઇએ ! ઊંછાછળાં પગલાં ભરવાનાં ફળ સારાં થતાં નથી ! સઘળે તારા ટાપુ જેવો વિજય મળવો દુર્લભ છે ! તું મારા કરતાં અતિ પ્રબળ પ્રતાપી છે ને મારા કરતાં હજારગણી બળવાન છે તથાપિ વિના પ્રયોજનનો પ્રયાસ વેહવો એ ઊચ્ચ સદ્ગૂણી કર્મથી નથી ! અને કદાચિત તારી સામાની મારી કિન્ચિત ગફલતીમાટે મારી સ્વભૂમિમાં મારા અંગ ઢાંકણ વસ્ત્રના ચીરા કરવા એ તને ઘટતું નથી ! "

"હા ! હા ! હા !" સ્વતંત્રતા ખડખડ હસી પડીઃ–"તને એને માટે એટલી બધી ચિન્તાતુર થવાનું કારણ નથી. **બ્રિટાનિયા,** તું સારી રીતે જાણે છે કે હું વેહેલી કે મોડી, હમણાં કે પછી વિજયી શોભીશ ! અને મારા શીતળછત્ર નીચે તને રાખી અતિશય હર્ષમાં રાચીશ ! હમણા જે તું મારે માટે હલકો વિચાર રાખે છે, તે, જયારે મારાથી લાભ અને મારો પાકો અનુભવ થશે ત્યારે તું વિસરીશ ! **બ્રાઈટ** ને **ગ્લાડસ્ટન** એ તારા એવા સદ્ગુણી ને ડાહ્યા પુત્ર છે કે તેના વિચાર તારો નાશ કરવાના

નથી, પણ સર્વોપરીપદે સ્થાપવાના છે! જેમ હાથીના પગલાંમાં બીજાના પગલાં ઢંકાઇ જાય તેમ એના વિચાર આગળ બિજા સર્વના વિચાર તુચ્છ છે! એજ કોઇ કાળે તારી સ્થિતિમાં અદ્દ્ભૂત ફેરફાર કરશે ત્યારે તને પથર ને રત્ન વચેનો તફાવત માલમ પડશે! પણ એ સર્વ કથન અગત્યનું નથી. હાલતો હિન્દ અને તારા વચેના ઝગડાની કેફિયત જાણવા ઇચ્છું છું!"

ઊપલી સર્વ હકીકત હિન્દને મન ફારસી હતી. તે એનો ભેદ કશો સમજી શકી નહિં. તેણી એમજ સમજી કે આ કોઇ વળી મારૂં નવું દુશ્મન છે, અને ખચીત વખતે એ મારી પુરાતન પાયમાલી હશે, જે મારા નાશમાં અગાડી પડી ટેકો આપનાર થઇ પડશે. એટલા માટે તે દીસતું કરે એવી એની ઈચ્છા હતી. તે સ્વતંત્રતાને સ્વદ્રોહી સમજતી હતી. પણ એ તેની ભૂલ હતી, કેમકે એને ખબર નહોતી કે એ મને કેવા પ્રકારે સહાય થનારી છે! થોડી વારે સ્વતંત્રતાએ હિન્દ સામું નિર્મળ પ્રેમી દૃષ્ટિ કીધી. જેથી હિન્દની ખાત્રી થઈ કે તે મારા તરફ ધટતી માયાળુ છે ને અમિરી લોહીની ઉંચ્ચ કુળની છે! આથી તે નાહિંમતવાન થઈ નહિં. સ્વતંત્રતાએ હર્ષ ને માયાળુપણે હિન્દને પોતાનું સ્વભાવિક અભિમાન બતાવ્યું!

"લોમશના *આયુષવાળી હિન્દ;" કિન્નરના ગાયણ સરખો આલાપ ચઢાવી સ્વતંત્રતા બોલી:—"મને તું ઓળખતી હશે નહિં; પણ હું તને ઘણી સારી રીતે પિછાનું છું. દગા કાવતરાંથી કોઇને હાનિ પહોંચાડવી એ મારો ધર્મ નથી. તારી સાથે મારો ઘણો નિકટનો સંબંધ હતો; અને ત્યારે હું ઘણા જૂદા પોશાકમાં જણાતી હતી. તારા પ્રતાપી કાળમાં મેં તને ઘણી આબાદીએ ચઢાવી હતી. મારી તુલના-બૂજ કરવાની તારામાં શક્તિ હોય તો તને જણાવુંછું કે દુનિયાના કોઇ પણ મહારાજ્યને મહારાજ્યમાં ગણાવનાર હુંજ તે દેવી સ્વતંત્રતા છું! જે પોતાના કોઇને, આ" એમ બોલી પોતાની કટીમેખળાપર આંખ ફેરવી:—"સજેલા શસ્ત્રમાંથી કોઇ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી સર્વોપરી પદે સ્થાપુંછું! મારા પર જો તને વિશ્વાસ આવતો હોય તો હું તને મારા શસ્ત્રથી દિવ્યાસને બેસાડીશ! વચન-ભરૂસો તોડી છળકપટ કરી બીજાને આંજવા એને હું ધિક્કારૂં છું!"

---

* લોમશ, એક રૂષી. એમની જીંદગી એટલી તો લાંબી હતી કે એમના શરીરપર જેટલા રૂવાટાં હતાં તેટલા રામકૃષ્ણાદિક અવતાર થયા હતા એમ પુરાણો કેહે છે. સ્વતંત્રતા હિંદને પણ તેવીજ આયુષમાન કેહે છે.

દેવી હિન્દે, દેશહિત તરફ જોયું, જેણે આંખના પલકારામાં પોતાની મરજી "હા"ની જણાવી.

"કુળમોટપને પિછાનનાર દેવી," હિન્દ ઘણા સંતોષ સાથ વિચારીને બોલી: "જેના જય જગતની સર્વ પ્રજા જાણે છે એવી મહાદેવીની સદ્બુદ્ધિની પ્રશંસાને બદલે ઉદ્ધતપણું લાવી હલકાં વેણ ઊચારવાં એનાથી વિશેષ કનિષ્ટ કર્મ કયું હશે? ! જેની જનદયા અને ઊદાર બુદ્ધિ દેવલોક સુધી પણ જણાઇ છે એવી દેવરૂપ મનાયલી મહાદેવી મારા શિર સાટે છે ! તું રણોત્સાહી છે પરંતુ મારો સંહાર કરાવવા કરતાં સત્યાસત્યનું શોધન કરી સત્યને ન્યાય આપશે !"

"જણાવ હિન્દદેવી મને તું, તારી શી ઇચ્છા છે ?" સ્વતંત્રતાએ ઘણા આનંદથી તીણો સાદ કહાડયો.

"છળકપટ અને જૂલમથી જે ભૂમિની એ (બ્રિટાનિયા) માલીક થઇ બેઠી છે તે ભુમિનો એને ત્યાગ કરીને જવા કેહે !" હિન્દ ઘણા જોસ્સાથી બોલી; કેમકે પોતાના અજિત વિરોધી સમક્ષ એક જગતના અપરાજિત મિત્રના હોવાથી તે ઉશકેરાઇ ગઈ હતી ને તેનાથી પોતાને ઉત્તેજન મળ્યું હતું:—" જે ભૂમિ દગાફટકાથી, છચોક બેહાઇથી એણે સંપાદન કરી છે તે ભૂમિ છોડી દેવા કેહે! મારી સંતતિ પાસેથી જે છૂટાપણું ઝુટવી લીધું છે તેમાંથી મુકત કરી પૂર્વપદે સ્થાપ ! મારા પુત્રોના હાથમાંથી બલાત્કારે જે શસ્ત્રો ખુંચવી લઇ અપ્રતિષ્ઠિત કીધા છે તેથી તેમનું રક્ષણ કર ! જે અનર્ગળ દ્રવ્ય એ હરણ કરી ગઇ છે; જે રકતપી એ તૃપ્ત થઈ છે; હજારો ઘરો એણે વેરાન હાલતમાં લાવી મુકયાં છે; મારા અંતઃકરણના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા છે; સ્વતંત્ર શૌર્યનો નાશ કીધો છે! જેમાંથી એ કદી કદીપણ સારૂં-રૂડું કરી શકી નથી, પણ રે એ તો ઘણું કહેવાનું છે; તથાપિ ટુંકમાં એટલુંજ કે એ એના ધુમસિયા ટાપુમાં—એની પુષ્ટ થતી મુફલેસી, જે એના શરીરને ચીરી નાંખે છે અને જે મુફલેસી માટે એ પરદેશ નિવાસી થઈ છે, તેની સાથે કુસ્તમબાજી રમવાનું કેહે ! પછી જે રાજ્યો એણે પોતાની સત્તાના દોરથી વિખેરી નાંખ્યા છે તે સ્થાપી આબાદ કરીશ; જે નગરો વેરાન બિયાબાન કીધાં છે તેને પુનઃસજીવન કરીશ, જે શૌર્ય-ઉત્સાહ ગૌરૂપ નિર્માલ્ય બન્યા છે તેને પૌષ્ટિક કરીશ ! અને પછી હું ખરા બહારમાં દીપી નિકળીશ !"

" તું બેવકુફ છે, હિન્દ ! " સ્વતંત્રતાએ ઘણી કુશળતા અને સમય

ચાતુરીથી ઊત્તર વાળ્યો:–"પંદરમી સોળમી સદીની માફક અને નિયમિત હાલતમાં તારે હજી આ ઓગણીસમી સદીનો પાછલો કાળ ગાળવો જોઇએ, આ સદીનો બાકીનો કાળ તારે શરણાગત સ્થિતિમાંજ ગુજારવો જોઈએ; તેમ વગર તારી બધી મિથ્યા લવારી છે! તું પણ **બ્રિટાનિયા**ના જેવી મમતી ને હઠીલી છે; અગરજો તમારા બંનેના માર્ગ તદન નિરાળા છે તોપણ! તારો મમત તદન ખોટો છે. જે ઈચ્છા, **સંપાદન** કરવા અર્થે તું રાખે છે, તે વિચિત્રતા પ્રગટ કરનારી છે, દુરદર્શી નથી! આ સત્ય છે કે તારા વિચાર તારી સંતતિને સાંપ્રત સ્થિતિને અનુકૂળ છે. તેઓના વિચાર–તેઓનું ધર્મબંધન–તેઓનું સંસારી બંધન–તેઓનું રાજ્ય વ્યવસ્થા બંધન ચારસો વરસ પૂર્વે યુરોપની પ્રજામાં હતાં તેવાંજ છે! અને તેવીજ સ્થિતિમાં હમણા તું છે! તથાપિ તેઓ–તારા પુત્રો-તેમની પેઠે કશું ઊકાળનાર નથી. સૃષ્ટિ દશ હજાર ઘોડાના બળવાળા વરાળયંત્ર માફક ધસારાબંધ અગાડી દોડી જાય છે! તે (સૃષ્ટિના દરેક રાજ્યો) વિદ્યા, કળા અનેબળમાં પોતાનું રૂપાંતર કરે છે ત્યારે તારી સ્થિતિ ચૈતન્યહીન જડરૂપ છે! જો તું સપાટાબંધ દોડ કરે તો તેમના કરતાં અગાડી દોડી જાય; પણ તારામાં તે શક્તિ કયાં છે? જ્યારે સર્વ કોઇ પોતાનું તત્વસામર્થ્ય જગતમાં જણાવી, સર્વોત્તમ દરશન દે, ત્યારે તું તટસ્થ જડભરત મૂર્તીસમ નિહાળ્યાં કરે–તો કેમ કીર્ત્તિમય કર્મ આદરી રાજસત્તામાં મહાપદ ધારણ કરી શકે? ધાર કે તું તારા હાલના વિચારને વળગી રહે અને તેથી **બ્રિટાનિયા** ભરતખંડ છોડી સ્વદેશગમન કરી, સ્વેચ્છાથી સ્વદેશનિવાસ કરે, તો તારી સ્થિતિ કેવી થાય; અને કેવાં કેવાં વિપરીત ભયંકર પરિણામો આંખ સમક્ષ રમતાં નજરે દેખાય? ત્રણ માસમાં મહા મોટું રમખાણ મચી રહે, અને ધમસાણ વળી જાય. દરેક હિંદુ, દરેક પારસી, દરેક મુસલમાન અને દરેક અન્યવર્ણી જે તને માતુશ્રી પ્રમાણે ગણે છે તેઓ અન્યોઅન્ય પરસ્પર કંઠનો શોધ કરી–અઘોર–ત્રાસદાયક સંહાર કરી મુકે! રાજ્યાસનના દાવા માટે–સઘળાં એક લોહીના છતાં–જુદે જુદે પ્રકારે, સામાન્ય રીતે લોહીનો વરસાદ વરસાવી તેમાં ડુબી મરે! યોદ્ધાઓ, ગુણ કર્મમાં એવો મહોટો ભેદ–અંતરાય બતાવે કે સ્વહસ્તે દેશ-રાજ–મનુષ્ય અને પોતાનો નાશ કરી અવ્યવસ્થ હાલતે પહોંચી છૂટાપણા વગર, અનાચાર વિધિએ વર્તિ વંશપરંપરાના હક ખોઇ બેસી, ચાલતી સત્તાનો પરિત્યાગ અને અભ્રચનાના ઘણાં–રે અતિશય ભુંડાં ફળ ભોગવે! શૌર્ય સદ્ગુણ વિના શોભે નહીં! અને દેશાભિમાન પ્રેમ

ઐકયવિના કોઈ કાળે ઉદય થાય નહીં! પણ હું ઘણી સારી રીતે જાણું છું કે તને મનુષ્ય પ્રાણીના પ્રાણમાટે ઘણી થોડી દરકાર છે! અને તું જેવો ભયંકર સંહાર કરાવી શકી છે, તેના કરતાં હું વધારે કરી શકતી નથી! એ બાબતમાં તું મારાથી જાય એમ નથીજ! જે પાઠશાળામાં આપણે બન્નો જણુ ઉછર્યાં છિયે તેના કરતાં આપણી આ સખી બ્રિટાનિયા જુદાજ પ્રકારે કેળવાયલી છે! એકઝીટર હોલની કેળવણી એવી છે કે દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં થોડાક પિસ્ટોલના અવાજો એની સામા જોસબંધ કરવામાં આવે તો એ ગભરાઇ થથરી જાય—અગર શાંતિકાળમાં, કોઇ કોઇ સમયે બિજાઓને ફાંસી દેવા, બાળી મુકવા અથવા ચાબુકના ઝપાટા લગાવવામાં એ કશો વાંધો લઈ શકતી નથી, અને તે કામ એ ધીટતા અને નીડરતાથી બજાવેછે. પણ તારે આ સમયે જાણવું અવશ્યનું છે કે, આ કાળમાં પ્રજાની અચળ આબાદી અને પૂર્ણ તેજસ્વીકળા, માત્ર શસ્ત્ર અને યુદ્ધના ઉત્સાહમાં નથી—પણ યુદ્ધમાં ભયંકર યોદ્ધા, તે વળી અજીત, સંખ્યામાં અત્યંત, વિદ્યાકળા અને શરીરબળ—તે પણ વળી સંયુકત સંગ્રામબળથી ઉભું થયલું ને સઘળા પ્રકારના ઘાડા ધૈર્યથી ઘડાયલું—પૂર્ણ સ્વદેશાભિમાનથી ઉસ્કેરાયલું અને સ્વદેશપ્રીતની ઝૂમમાં લોહીથી રગો ઉપસેલી હોય અને જેને યુદ્ધ નિપૂણ, ચતૂર,કળાવાન, બુદ્ધિમાન અને શકિતમંત પુરૂષો દોરવતા હોય, તેવી સૈન્યામાં છે! પણ તારૂં નસિબ તો ઊંધું છે અને તેનાપર વખતે પોતાનો પંજો દાબેલો છે, જે જ્યાંસુધી ઉઠાવશે નહી, ત્યાંસુધી તારો ઉદય થવાનો નથી! તારા મુર્તીપૂજકો અર્ધ જંગલી હેવાન જેવા છે! તેઓ ફક્ત ગ્નાતિબંધનથી અથવા નગરમંડળ રિવાજથી અથવા ધર્માંધપણાની ઘેલછાથી ઉલટે માર્ગે દોરવાય છે! તારા દેશરક્ષક—દેશમાન્ય મહાપુરૂષો અથવા રાજાઓ, આળસ વ્યસન વેશ્યાવિલાસમાં ચકચૂર અને નિર્દય છે અને કોઇ કોઇ સહાસ હોરી અદ્ભૂત કર્મ આદરે છે તેમાં દેશદાઝ કરતાં સ્વહિત વિશેષ જાળવે છે અને પ્રજાના હિત કરતાં પોતાના વંશહિતને આધિન, દેશ, રાજ્ય અને પોતાનું સાહસ પરાક્રમ અરપી દે છે! તેઓ જોરાવર થઈ બાહુબળથી લડાઇ ગજાવી દેશને આબાદીએ પહોચડવા કરતાં તેને પાયમાલીએ પોહોચાડવાના લક્ષપર ઘણા તત્પર જણાયલા છે! કેમકે વિચારે પણ રાજ વ્યવસ્થાવિધિના નિયમ તેઓ જાણવા શકિતમંત થયા નથી; તેથી તેઓ દમ બાંધી પ્રજાને દમવામાં મચ્યા રહે છે ને તેથી

સંપીલા વર્ગના અને સ્વદેશાભિમાની પ્રજાના વર્ગમાં અપ્રીતિવાન થાય છે. તેઓ હિત કરતા નથી; પ્રજાહક્ક ને રાજહક્કના રક્ષણ કરતા પણ નથી; ઉલટા સ્વસ્વાર્થની કેફમાં મસ્ત બની શરણાગતો પર જુલમ પાડનારા, છુટાપણાનો ઉચ્છેદ કરનારા અને વિના પ્રયોજનના માંહોમાંહે નિરંતર ઝગડા મચાવી પ્રાણ આપનારા છે. મારા નાનકડાં* ટાપુમાં જેમ ટેરંટો પ્રજાને પજવતા, તેવાજ એ જડ ટેરંટોછે. પણ એ અળખામણા ટેરંટોને સુધારવાને માટે જે અતિ શ્રમ મેં વેઠયો ને તેમનો ઉચ્છેદ વગસત્તા શક્તિથી કહાડયો તેમ તારામાંથી કોણ વીર પુરૂષે મેદાન પડી, દયામણી સ્થિતિના લોકના કલ્યાણમાટે રૂડો જોગ સાંધી તેમનો ભોગ લીધો છે? તારા તત્વવેત્તાઓ (જે સર્વમાન્ય મહાપુરૂષના શબ્દો, તારાપુત્રો ઘણા હુલ્લાસ અને ઘણાં ગર્વટેકથી વારંવાર ઊચ્ચારે છે; અને કાળાંતર થયા તોપણ તેજ માનથી તે મહાત્માઓ પૂજ્ય ગણાય છે, અને કેટલાકના, વિજયી કર્મો, જગતના પ્રત્યેક ભાગમાં સતેજ પ્રતાપી દર્શનીય છે, તે) ભ્રમિતકાળમાં ફાંફાં માર્યા કરે એવા શ્યામશોધક છે; અથવા તારા યોદ્ધાઓ (જો તેઓને યોદ્ધા કહીએ તો-બાકી તે નામને યોગ્ય નથી!) મિથ્યાગર્વી, પતરાજબાજ અને તુંડાઇખોર છે; અને જેમનો મુખ્ય આનંદ રાજાઓના દરબારમાં બેસી, હુક્કા ગગડાવી, કસુંબા પાણી પી, ઝગઝગાટ મારતો ખોટો પોશાક પેહેરી તડાકા મારવામાં છે; અને તેઓ મહાન યોદ્ધામાં ખપવા છતાં પાયદલ સૈન્ય (Infantry)ની વ્યૂહ રચના કેમ કરવી અને "બેટરી"-(Battery) અગ્ન્યાસ્ત્ર-તોપોને મોરચાપર કેમ ધસાવવી તે વચેના ભેદનો વિચાર પણ જાણતા નથી. સૈન્યમા "ઇનફન્ત્રી", "કેવલરી" અને "આરટીલરી"ને કેમ ઉપયોગમાં આણવી અને કેવા પ્રસંગમાં કેવી વ્યૂહ રચના કરવી તેને માટે તેમના સ્વપ્નામાં પણ વિચાર નથી;—તારા ભાટ ને કવિ, ગર્વના આવેશમાં મહાભારત રામાયણની પુરાણી કલ્પના મિશ્રિતસત્યાસત્ય કથા ને કવિઓના મનતરંગી તર્કબાજ ગપ્પાંઓને સત્ય માની મસ્ત રહેનારા; તારા સામ્પ્રતકાળના વિદ્વાનો મનસ્વી, લેભાગુ, દહોડ ચતુર અને તર્કશાસ્ત્રને આધારે મિથ્યા વાદવિવાદ કરી કાળગમન કરનારા અથવા નકામાં બિનજરૂરિયાતનાં પુસ્તકોપ્રગટ કરી કચરોવધારનારા; તારા સ્વદેશાભિમાનીઓ

* ગ્રીસદેશ માટે સુચના છે. પુરાણ પ્રસિદ્ધ ગ્રીસ ને રોમ પરતંત્ર થયા હતા; પણ આ ચાલુ સૈકામાં એ બંને રાજ્યો—પેહેલું તુરકીથી ને બીજું આસ્ત્રીયાથી સ્વતંત્ર થયું છે.

અકલશૂન્ય, રાજધારાનું બિનહાંસલે ઉલંઘન કરી અકારા થઇ, દેશને હાની પહોચાડનારા; દેશનો ઉદય કેમ થાય તે વિષે અજ્ઞાન, તે છતાં પૂર્વ પરંપરાનું ગુણગાન ગાઇ, (જે બોલવાથી કશું વિશેષ હાંસલ કાળાંતરે પણ થાય નહિં!) રાજકાજમાં તેવા વિચારથી આગળ વધતાં અટકાવનારા, કળાકુશળતાની વૃદ્ધિનું નિકંદન કરનારા, પાકા વિચાર અને પાકા પાયા વગર ઊઠાવેલા કામમાં રડી ઊઠનારા અથવા "અમારા બાપદાદા આટલા આટલા પ્રબળ પ્રતાપી હતાં અને શસ્ત્રધર તેમના જેવા કોઇ થયા નથી ને થશે પણ નહિં" એવા મદમાં આનંદ માની ગૌરવ રાખનારા છે. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઇ; રાજકાજમાં ખોયા છતાં પરતંત્રપણામાં પણ પૂર્વનું વખાણી વખાણી સુખ માની રહ્યા છે; દેશકાળ જનસ્થિતિ બદલાયા છતાં આગલી શેખી ગઈ નથી; ને મદમાં છાકી ફાટેલ પણે વર્ત્તે એ શું બતાવે છે?—અને એ સર્વે સાથે તારા ગર્વિષ્ટ ધર્મપ્રવર્ત્તકો અદ્યાપિ સુધી કેટલાંક અતિશ્રેષ્ટ સામાન્ય કર્મો અથવા સામ્પ્રતકાળની યુરોપિયન વિદ્યાના પ્રકાશથી ઘણી શકમંદ ગણાયલી વાતો–જે વાતો કેટલેક દરજ્જે જગતમાં હસી કાહડવામાં આવી છે અને જેપર તારી મોટી કીર્ત્તિનો ઘણોખરો પાયો હજી સુધી ટકી રહ્યો છે તેને માટે નકામો બકબકાટ કરવો જારી રાખનારા છે અને મૂળ પુરૂષ વગર બીજા સઘળા "ધર્મ શું" અને સત્ય ધર્મ શામાં છે તે વિશે અજ્ઞાન જણાયા છે. ધર્માધિકારી, આચાર્યો, સાધુ અને વિરાગીઓ ધર્મ કર્મના ભેદ સમજવાને અશક્તિમંત છે; પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળમાં કેમ વર્તવું તેથી બિનઅનુભવી છે અને ધર્મ સમજાવવામાં કેટલાં અને કેવા ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેથી અજ્ઞાન છે! બળિષ્ટ ધર્માધિકારીની સન્મુખ કેવા સબ્ભર જ્ઞાનથી વિજય મેળવી, પોતાના ધર્મને સતેજ પ્રકાશમાં લાવવામાં શાંતિકાળ પડે આળસુ અને નિસ્તેજ–"માત્ર આપણે જ્ઞાનીને વિવાદ ન જોઇએ" એમ બોલી બેસી રહેનારા છે; જો કે તેમના કોઇમાં ભાગ્યેજ ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરવાનો ઉત્સાહ–આગ્રહ–મૌન્ય–મર્યાદશીળતા–આહારમાં મિતપણું–પરસ્પર સ્નેહ બંધુભાવ–વ્યાપક–અવ્યાપક–આત્મા અનાત્મોનો ભેદ–અને પંચતત્વનું ખરૂ જ્ઞાન હશે, તેમ ભક્તિબોધ નિમિત્તે સદા પ્રપંચવૃત્તિમાં અને મોહપાશમાં બંધાયલા રહે છે તોપણ! બતાવ મને ઓ હિન્દ, કે બ્રિટાનિયા આ દેશ છોડી જાય પછી તેનું આસન પૂરનાર કોણ છે? ક્યાં છે તારા બુદ્ધિમંત અને શક્તિ-

મંત દેશાભિમાની શૂરવીર પુરૂષો? કયાં છે રાજનીતિવેત્તાઓ, જેઓ આ ભૂમિને સ્વતંત્ર પ્રતાપી રાજનીતિથી સંભાળે? કયાં છે રાજયવ્યવસ્થાવિધિ રાખનારાઓ, જેઓ મેહેસૂલ સંબંધી યથાસ્થિત વ્યવસ્થા રાખે? કયાં છે મહાન્ યોદ્ધાઓ, જેઓ યુદ્ધકાળે સૈન્યને રણસંગ્રામના મેદાનમાં દોરવી જાય? કયાં છે પ્રતાપી વીર પુરૂષો, જેઓ સામ્પ્રતકાળને યોગ્ય સૈનિક વ્યૂહરચના રચી પ્રદેશીના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ કરવા શકિતમંત હોય? કયાં છે દેશરક્ષક, જનસમૂહની સરદારી કરનારા યોગ્ય પુરૂષો? અને કયાં છે તેવા શાંતિ પ્રવર્તાવનારાઓ, જેઓ દેશસૈન્ય સંગ્રામમાં ચઢે ત્યારે દેશમાં અવ્યવસ્થા થતી અટકાવે?"

સ્વતંત્રતા દેવી જ્યારે, પોતાના પૂર્ણ ગર્વથી હિન્દને ધમકાવતી, ને તેના પ્રબળ વિચારને તોડતી બોલતી હતી, ત્યારે હિન્દની આંખમાં ઘણા ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગી ઉઠયો હતો. તે બહુ બગી ઉઠી, પણ પોતા સમીપ સર્વથી શ્રેષ્ટ અપરાજીત મહાદેવી છે, ને તેની સામા થવાથી કોઇ ફાવ્યું નથી ને ફાવનાર પણ નથી, તેથી રાંકડી હિન્દ કશીપણ ટંટે કર્યા વગર મનનો તાપ મનમાં સમાવી ગઇ. તેનો રોષ તો હતો, ને આગમાં તેલ હોમે તેવું **સ્વતંત્રતાએ** કીધું, ને તેના ગુસ્સામાં પોતાના હાથમાં બરછી હતી તે પર્વતમાં ઘોંચી તે સોંસરી નીકળે તેટલા જોરમાં પેસી ગઇ.

સ્વદેશહિતને પણ ઘણો ગુસ્સો ચઢયો હતો, ને તેપણ બોલું બોલું એવા તોરમાં આવી ગયો હતો, પણ વખતે નવનું સાડી તેર વેતરાય એવા વિચારથી તે મુંગો મુંગો મનમાં વિમાસણ કરવા લાગ્યો. હિન્દને બોલતાં અટકવવા ધાર્યું ને એમજ માન્યું કે આ દેવી **બ્રિટાનિયાની** મુખ્ય સહાયક સખી છે, તે આપણું દળદર શી રીતે ફેડશે? અને તેવા વિચારથી એમ કરવા ધાર્યું કે આ જગ્યાએથી ચાલ્યા જવું, ને તે માટે મોં મચડયું; હિન્દે આ થતો ફેરફાર જોયો, પણ તેણી એક ઊત્તમ શકિતની મહાતમણી હતી, ને ભૂત ભવિષ્ય ને વર્તમાન સારી રીતે પારખી જાણતી હતી, તેથી **સ્વદેશહિતને** ભુલ કરતો ધાર્યો.

એથી હિન્દે બોલવાનું મન કરી ઘણા જોરમાં પાસે પડેલો ભાલો ઊંચકી ફેરવ્યો ને પોતાનોજ જય છે એમ દર્શાવ્યું. પછી બહુજ તેજ બતાવતી તે બોલી ઉઠી:

"દેવી! એ સર્વ મહારાજને સાનકૂળ પણ મારાપર કોપિત, અને મારા શત્રૂઓને શ્રેષ્ટ આસને વિરાજમાન કરનારી, એ મહાદેવી! તું એમ જણાવે

છે કે મારી ભૂમિમાં, રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપ, ચક્રવર્ત્તિમહારાજા, કોશાધ્યક્ષ ને દેશ સંગ્રામ કાળે ઐક્યે વરતી સમાન બુદ્ધિએ વરતનારા નથી? રે! કાળ મહાપુરૂષોને પ્રકાશમાં લાવશે. સમય પોતાનો સમય કદી ચુકશે નહિ, ને કદી ચુક્યો પણ નથી. જે **વખતે**, પોતાની ખરી ઊપાડી અનેક વીરમહાત્મા અને રાજનીતિકુશળ અમૂલ્ય અમર પ્રતાપી પુરૂષોને પ્રકટ કીધા છે તે **વખત** શું મારી સામા રોષે ભરાશે? પૂર્વના ગયેલા કાળમાં જેઓના દૃષ્ટાંતો આપણને વારસામાં મળ્યા છે, અને જે ગુણકર્મથી સકળ પ્રજાવર્ગ જાણીતો છે, તે તું જોતી નથી દેવી? કયી પ્રજાને પોતાનું છૂટાપણું મેળવતી વખતે મહાપુરૂષોની તંગી પડી હતી? ભુખ્યાં માટે ભોજન ને તરસ્યાંમાટે પાણીની ખોટ પડી નથી; હાથ જો તૈયાર છે તો તરવાર દૂર નથી; તરવાર હાજર છે તો હાથની તંગી નથી. વખત આવે ત્યારે બખતરને સજનાર મળી આવેલા છેજ. સ્પેનિશ પ્રજાએ પોતાનો અનિવાર જૂલમ પ્રગટ કીધો ત્યારે મેકસિકોમાં **સ્રેમન** અને **બોલીવર**ને કંઇ તૈયાર રાખેલા હતા? વખત આવ્યો ને તેઓ નીકળી આવ્યા. **ચાર્લ્સ**નો મહાભિમાન ઘણો વધી જવાથી, તેની સામા થવાને કોણ તૈયાર હતું? કોણ એટલી મોટી સત્તાથી **બ્રિટાનિયાનું** રાજ ચલાવવા શક્તિમંત હતું? પણ આપોઆપ **ક્રામવેલ ને હેમ્પડન** નિકળી આવ્યા, ને પાયમાલ થતું રાજ્ય બચાવ્યું. જ્યારે નવા નવા કરોથી જ્યોર્જના પ્રધાનોએ પોતાની જીદ ન છોડી ને દેશ છોડી પ્રદેશે નિવાસી થયેલા નિર્મળ અતઃકરણના લોકોપર જુલમગાર ધારા ને જૂલમગાર કરો મુકવામાં આવ્યા તે વખતે **વોશિંગટન**ને કંઇ ઇશ્વરે ગેબી આપ્યો નોહતો; ને જેને તું ખરેખરી ધિક્કારે છે તે પેલા જંગલી ઝનુનીને તોડવા **કુશિઉસ્કો** પોલંડમાં છે એમ ક્યારે તેં ધાર્યું હતું? જયારે એસેમ્બ્લી મળી ને રાજાનો ઠરાવ ધિક્કારવાનો સમય હતો, ત્યારે ફ્રાન્સની રાજસભામાં **મીરાબો** છે, ને તેજ ધીટતાથી સામો થશે એમ કોઇએ ધાર્યું હતું કે? અને લોકોના ઉઠતાં ટોળે ટોળાંને દાબી નાંખવા, એકચક્રે રાજ કરવા અને આખા યુરોપને ધ્રુજાવવા, આ **બ્રિટાનિયા**નો ગર્વ નમ્ર કરવા **નેપોલિયન** છે; તેમ તેનુંજ તેજ હરણ કરનારો **વેલીંગટન**નો ઠાકોર થશે એવું કોણે ધાર્યું હતું, ને તે ક્યાં આગળથી તૈયાર હતાં? **હેપ્સબર્ગના** ઠગારા કુટુંબ સામા થવાને **ગારીબાલ્ડી**ની ધારણા થોડાઓએ રાખી હતી. એમજ જયારે સમય આવશે ત્યારે, મને જરૂર પડશે ત્યારે રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપો, કોશાધિકારી,

ચક્રવૃતિ કાજકરનારા વ્યૂહ રચના કરનારા ને દેશરક્ષકો આપોઆપ નીકળી આ વશે. જે પ્રભુએ આટઆટલી પ્રજાને છૂટાપણું મેળવવામાં મદદ કીધી છે, ને જે પ્રભુએ અનેક પ્રજાને સ્વચ્છ હવામાં મ્હાલવાને સર્જેલીછે તે પ્રભુ કાળને અનુકૂળ સમયે મને સાનકૂળ ન થશે? સમય આવે કંઇ ઓછું રેહેતુંજ નથી. ઇશ્વર સરખો દાતાર છે."

"લબાડી!" રાતા ટોપ ની રાણીએ શાંત શબ્દથી ટુંકાણમાં રસ્તો કાપવામાટે શબ્દોચ્ચાર કીધો—ને પછીથી થોડો સમય પોતાને શું બોલવું છે તેનું મનન કરી ગઇ, ને કટાક્ષમાં પોતાનું બોલવું અગાડી લંબાવ્યું ને ખૂબ મેહેણા મારી ડામડા દીધા: "એ બધીતારી મિથ્યા લવારી છે, ને તારી લબાડ વાતો હવે કોણ સાંભળશે? કાળ ક્યાંથી મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે? તેના કંઈ ચિન્હ પણ દેખાડશે કે આકાશમાંથી ગેબી આપશે? તારી અસાધારણ બુદ્ધિને ધન્ય છે કે તારી મોટી મોટી ઉત્કંઠિત ઇચ્છાઓને વેગમાં બહાર પાડે છે, પણ કંઇ સ્વભાવવૃત્તિનો વિચાર કીધો? પ્રાચિન અને અર્વાચિન કાળમાં બહુ મોટા મોટા બનાવો બનેલા છે, ને ઘણા બારીક પ્રસંગો આવ્યા છે, તોપણ તારા બોલવાનું કંઇજ સાર્થક તેં કીધું નથી, તો હવે તું બોલવાનું સાર્થક કરશે એવી મને લેશ માત્ર પણ આશા નથી. બીજી પ્રજામાં કાળે કાળે મહાપુરૂષો ઊત્પન્ન થયા છે, ને કાળે કાળે ઘણો મોટો અદ્દભૂત ફેરફાર થયો છે, પણ એક સહસ્ર વર્ષમાં હું તો તને જેવી ને તેવી ચૈતન્ય રહિત જડ નિહાળું છું. જ્યારે તું કેહે છે કે કાળ મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે, ને એ પ્રમાણે બને છે, ત્યારે તારા મહાપુરૂષો, મહાત્માઓ, શૂરવીર સૈન્યાધિપો અને સર્વોપરી રાજાધિરાજો ૫૭ ના બળવા વખતે કયાં ઊંઘી ગયા હતા? તે વખતે કેમ મેદાન પડયા નહી? તે વખતે જેણે આગેવાની કરી હોત તેને હું કીર્તિનો મુગટ પેહેરાવી અમર કરત અને ઐતિહાસમાં તે દેવસ્વરૂપે પૂજ્ય ગણાત. એ વખત—એ કાળ નોતો? એ સમયના જેવો સારો સમય બીજી કયી પ્રજાને હાથ લાગ્યો હતો? પણ બીજી પ્રજા કરતાં તારી પ્રજામાં કંઈ અદ્દભુત વિચિત્રતા હું તો હંમેશજ જોઊંછું, કે જ્યારે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરોમાં ઉથલપાથલમાં આગેવાની કરનારા ઓચ્છવો થાય છે ત્યારે તારા પુત્રો પોતે પોતાનેજ નિંદે છે. ૫૭ ના બળવામાં જેઓએ આગેવાની કરી મોટી ઉથલપાથલના ચિન્હ દર્શાવ્યાં તેને આજે સઘળાજ એકે અવાજે નિંદે છે; અને તેનાં

કારણો જોતાં તેઓ તેને પાત્ર પણ છે! જે ફેરફાર કરનારા હતા, તેઓએ વિજયમાળા પેહેરવાને બદલે, અને દેશમાં કંઇક સંગીન ફેરફાર કરવાની ઇચ્છાને બદલે પોતાની વર્તણુક એવી તો દર્શાવી કે તેમના ભવ્ય પ્રતાપી ને પ્રૌઢ કાંતિમાન્ કર્મ છતાં તે અપયશયુક્ત નાંમોશી ને કેહેણી રૂપ થઇ પડયા છે: તેઓનાં નામો તો તને શાપરૂપ છે. કયાં ગયું હતું તારૂં સ્વદેશાભિમાન કે જ્યારે પ્રત્યેક સુબેદાર લશ્કરનો સરદાર હતો, ને પ્રત્યેક સરદાર સૈન્યાધિપ હતો ને પ્રત્યેક સૈન્યાધિપ મહારથી હતો ને પ્રત્યેક સીલેદાર આર્ટીલરીનો કર્નલ હતો, ને જે સઘળા પોતાની આસપાસના મુલકમાં ત્રાસ ને જૂલમ જૂલમની બુમો પડાવતાં હતાં ત્યારે? જનદયા ને સત્ય પ્રમાણીકપણું કયાં સંતાયું હતું કે જ્યારે કાનપોરના મેદાનમાં ને લખનોરની નદીમાં પાણી સાથે લોહીને મેળવી દઇ રક્તનો પ્રવાહ વેહેવા દીધો ત્યારે? જ્યારે પુરબૈયા, બાંકેરાવ ને તુરકમીરઝાંઓએ બાહાદુરશાહ (કમબખ્ત)—જેને તેઓ દિલ્લીનો બાદશાહ કેહેતા હતા તેની છાતીપર તરવાર મુકી કહ્યું કે 'સસૂર! કુચ નહી સમજતા, જાનકી કસમ, જીસકા શીરપર જુતા રહેગા વો બાદસાહ બનેગા. અમેશા હુકમ સુન, અબ અમેરી સાથ ઉઠ, નહી તો શીર સલામત ન રેહેગા,' ત્યારે તારા વ્યવસ્થાનિયમ કયાં ઊંઘાઇ ગયાં હતાં? બ્રિટિશ તોપના મારા સામાં, બહુ બહુ મુશકેલિયતે માત્ર એકજ લઢાઇ લડી શકયા, ને તેમાં પણ જોઇએ તે કરતાં વધારે પાયમાલ થઇ શરમ ભરેલી હારે પાછા પગલાં ભર્યાં ત્યારે તારૂં લશકરી સામર્થ્ય કયાં ગયું હતું? મેદાનમાં પડીને જે સમયે દેશનું રક્ષણ કરવાનો સમય હતો, ને લોકોને રાજી રાખીને પોતાનો બચાવ કરી રક્ષણ કરવું હતું, અને પરદેશીઓને હાકી કાઢવાની સંધી હતી ત્યારે તારા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો કયાં હતા? લશ્કરી બળ ઘણું વધી પડયું હતું, ને જેને નિયમમાં રાખવાની સૌથી મોટી જરૂર હતી ત્યારે તારા કેહેવાતા મહારથી ને ભટરાજો કયાં ગયા હતા? અને પેલી મોટી મોટી વ્યૂહરચના કરનારા કેમ મેદાન ન પડયા? સીખ અને બેંગાળના તારા શૂરા પુત્રો, પોતાનાજ દેશના શત્રુને, ને પોતાના બાંધવોને કતલ કરનારાઓના વિજયધ્વજને શરણે જઇ પોતાના સ્વબાંધવોને પરાભવ પમાડવા, મોટો વિજય મેળવવા ગંગાનદી ઉતરી દોડી ગયા—કે જે વખત, પોતાના દેશને પરદેશીના હાથમાંથી છોડવી મારે સ્વાધિન કરવાનો હતો, ત્યારે તારા કીર્ત્તિવંત અને વિજયવંત પુત્રો પાંચ હજાર

મૈલના પરદેશી મ્લેચ્છ–જે તારી દેશોન્નતિના ભંગ કરનાર છે, ને **બ્રિટાનિયા**ના પુત્રો ખરેખરી બાદશાહી કરતા હતા, તેને શરણે જઇ તારી સામાં સમશેર ઘુમાવી તારા દિલમાં બેયોનેટ ઘોંચી આ તારાને ગોળીથી ઘાયલ કરી લોહથી તરબોળ કીધો, અને તારાજ સામર્થ્યથી **બ્રિટાનિયા**ને કીર્ત્તિવંત કીધી, ત્યારે તારૂં કેહેવાતુ ઐક્ય, વિશ્વાસ ને દેશ-દાઝ કયાં જતાં રહ્યાં હતાં ? કયાં જતુ રહ્યું હતું તારૂં સ્વાત્માર્પણભોગભક્તિ, જ્યારે માત્ર એક અમીરી ગુણથી સંપન્ન સ્ત્રી–"એમેઝોન" નું સ્વરૂપ ધારણ કરી સૈન્યને મોખરે ઉભી રહી, ને મોટું નામ રાખનારા ને ગર્વથી મૂછપર તાવ દેનારા સરદાર, ઠાકોર ઠકરાઓ નાસભાગ કરી રહ્યા હતા; અને જે સમય ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલન કરવાનો હતો, કે જેનેમાટે આજે સેંકડો વર્ષ થયાં તું બોલ્યાં કરે છે, તે બોલ પાળવાનો સમય હતો ત્યારે ? એક સુંદરીને ભોગમાટે હોમતી વખતે તેઓ શરમાયા નહી, ને તેઓના પરંપરાના ધર્મને ઝાંખ લાગી નહી ? હિન્દ ! તું જે બોલે છે તેનો સહજ પણ વિચાર કીધો છે ખરો ? આજે જો તારી પ્રજામાં "દેશોદ્ભવતા" Nationnality) હોત અને તારી પ્રજા, જે મહાન્ ગુણ, તું કેહે છે તે, ધરાવતી હોત તો, યાદ રાખ **હિન્દ**, કે આજે તારી આંખમાંથી અશ્રુપાત થાત નહી અને તારા ને **બ્રિટાનિયા** વચેનો ઝગડો જાણી હું આવત પણ નહી., તારી પ્રજા, ને તારા પુત્રોએ એવા ઉચ્ચ પ્રકૃતિના ગુણ ધારણ કીધા હોત તો મેં ને તેં કયારનો સહીપણાનો દાવો બાંધ્યો હોત–કેમકે જયાં તારી આવી ઇચ્છા થાત ત્યાં મારા વગર ચાલતજ નહી અ-ને આ **બ્રિટાનિયા** કયારની પોતાના દેશમાં નીરાંત જીવે ઊંઘ કહાડવા ગઇ હોત; એ તારૂં સ્વપ્ને પણ નામ દેવાને અચકાત, એટલાજમાટે કે એને કહાડવામાટે તારા લાખો ને કરોડો પુત્રો જમીનદોસ્ત થાત અને એને પણ તેટલોજ બદલો સામો આપવો પડત, જેના લોહીમાં ખરડાયલા એના હાથ એ સદાકાળ યાદ રાખી તારી તરફ કદીપણ નજર કરવાનો વિચાર કરત નહી. પણ એવી બાબતોમાટે તારામાં શકિતજ નથી, અને તું ગમે તેવી **કર્મભૂમિ**માં વસનારી ગણાય છે તોપણ એ ઊંચા પ્રકારના **કર્મજયસુખ** લેવાને તું યોગ્ય થઇ નથી. જ્યારે બીજી પ્રજાની ચઢતી ને ફેરફારના દૃષ્ટાંત આપવાના આવેશમાં તું આવી જાય છે ત્યારે તને તારૂં પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બરાબર સુઝતું નથી, તું એકદમ અંધત્વને પામે છે. જે જે અન્ય પ્રજાના

મહાપુરૂષોનું નામ તું હવણાં દઇ ગઇ તેમાંનો કોઇ, કોઇ કાળે પણ તારામાં હતો? આસ્ટ્રિયાની વાત જાણે છે કે તેની શી અવસ્થા હતી તે? એ **હેપ્સબર્ગ**, લુટારાનો સરદાર ને યમપતિથી શ્રેષ્ટ, ૬૦૦૦૦ બેયોનેટવાળા સીપાઈઓને રાખવા છતાં કેટલીવાર મેક્ષીકોને રાખી શકયો? અને પોતાનો આશ્રય નજીકમાં હતો, ૨૦૦૦૦૦ સૈન્ય તો જ્યાંથી ત્યાં તે ત્યાંથી જ્યાં ઘૂમતું હતું, મદદમાટે માત્ર આલ્પ્સ ઓળંગવાનો હતો તે છતાં આસ્ટ્રિયા ઇટલીને કેમ સાચવી શકયું નહી? તું કહે છે તેવી સ્થિતિ તારી નથી, તે છતાં માનીએ છિયે કે તારૂં કહેવું સાચું છે; તો પણ કોઇ અસાધારણ તીક્ષ્ણ તીવ્ર મહાન્ બુદ્ધિનો મહાપુરૂપ કોઈ **સીઝર, નેપોલિયન ક્રામવેલ** કે **શિવાજી** બાહાર નિકળી પડે, ને રણસ્થંભ રોપીને મેદાન પડે, પોતાનો વિજયધ્વજ ઉડાડીને સૌને આકર્ષે, તોપણ કયી રાજ્યશક્તિ તેને આશ્રય આપે, તેના વિચાર પ્રમાણે દોરાય અને આ **બ્રિટાનિયા**-જે તારા કેહેવા પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રગટ શત્રુ છે તેની સામા લડવા તૈયાર થાય? અને તારા પુત્રો, તું આશા રાખે છે કે તે મહાપુરૂપને પીછાની, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે અને તેનોવિશ્વાસ રાખી તેની પૂઠે દોરાય? રામરામ કર! એ બનેજ કેમ? સાંપ્રતકાળનું તારૂ રાજ્યબંધન એવું તો છે કે ગમે તેવી કોઇ રાજવીર પુરૂષ માટે ખાત્રી છતાં પણ તેને આશ્રય આપી શકેજ નહી. ને કોઈથી લેવાની હિમ્મત પણ થાય નહી; કેમકે તારા બહુ વિચારશીલ, નિપૂણ ને તત્વશાસ્ત્રગ્નો પ્રવિણ રાજનીતિવેત્તાઓએ તો એક મોટા દુર્ગુણથી **બ્રિટાનિયાને** ગુલામી ખત લખી આપેલું છે; જે દુર્ગુણ જયાંસુધી ચાલુ રહ્યો ત્યાંસુધી કોઈ કાળે પણ તારૂં બોલ્યું બજવાનું નથી. **બ્રિટાનિયાના** રાજબંધનના મૂળતત્વો એવાં તો સુદૃઢ છે કે તેથી ગમે તેવો વીરપુરૂષાર્થી હોય તોપણ તે અંધકારમાંજ પડી રેહે, ને કદી બહાર પાડવાનો વિચાર કરે, પણ આંખ સમક્ષ હજારો અડચણનો દુર્ઘટ કોટ આવીને ઉભો રેહે, જેથી તે ચેં કે ચું કરી શકેજ નહી; અને સ્પર્ધાસ્પર્ધાનો, શ્રેષ્ટતાનો આગ્રહ એવાં તો સજડ મૂળની પેઠે બાઝેલો છે કે જેનાં મૂળ આગળ કબીરવડનું મૂળ લેખામાંજ નથી, તેવા પક્ષકારો અલ્પ સ્વાર્થનેમાટે સામાં થઇ પડે, તેથી કવચિતજ કોઇ વિરલો બુદ્ધિબળથી સમજુતી કરી પરાક્રમ દર્શાવી દિવ્યાસન પામે પણ એથી ઉલટું સહજમાં બને. શંકીલાં રાજયો, ને માનના લોભીઓ મહારાજય આગળ જઇને માન મેળવવામાટે, પોતાના પેટમાં કંઈ દુઃખતું હોય તોપણ

કંઈ બતાવી, કાંતો પેલા સમર્થના પોતે કકડાકરી નાંખે અથવા મહારાજ્યને રાજદ્રોહી ગણી સોંપી દેતાં વિલંબ ન કરે ! કદાચિત, ઇશ્વરેચ્છા તને સાનકૂળ હોય (પ્રભુની ઇચ્છા ન્યારીજ છે) અને કોઇ પ્રાક્રમી વીર **ક્રોમવેલ, ઔરંગઝેબ, શિવાજી** કે **વોશિંગ્ટન** નિકળી આવે અને મહદ્‌ભૂત કર્મકરી દેશના સર્વે શત્રુઓનો પરભવ પમાડી આર્યધ્વજથી હસ્તિનાપુર કે ઉજ્જયિની શોભાવે તો તારી ઐતિહાસિક રેહેણીપરથી એટલું તો હું સ્પષ્ટ માનુંછું કે તે પોતાની જીંદગી સુધીજ તે કંઇ એવું સુદ્દઢ રાજ્યબંધન સ્થાપી તારા પુત્રોને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા સ્વતંત્ર રાજવીર કરે નહી—અને તેના મૂવા પછી તેનું રાજ્ય અને તારા પુત્રો, તરવાર અને બેયોનેટમાં રોળાઇ જાય ને પ્રાચિન કાળના જેવી અંધાધુની આવી પડે. એવું તો બનતું અશક્યજ છે કે બીજા દેશો પેઠે તે મહા પરાક્રમ કરી દેશમાં સ્વસ્થતા સ્થાપે. **શિવાજી** તારો મહાપુરૂષ નિકળી આવ્યો હતો ને તેણે **ઔરંગઝેબને** ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી, તેટલું છતાં તેના પછી તેના વંશજોએ શું ઉકાળ્યું? તેઓ કેમ પોતાનું મેળવેલું સાચવી શકયા નહી? **હંમેશના** આયુષ્યવાળી **હિન્દ**, હું તને સત્ય કહું છું કે **બ્રિટાનિયાને** સ્વદેશ મોકલવા વિષેનો તારો અવાજ, ખરી રીતે તને આત્મઘાતી–સ્વઘાતક બનાવવાનો અવાજ છે. કોઈ માઇનો પૂત **વોશિંગ્ટન** જેવો પરાક્રમી નિકળે અને પોતાના સ્વદેશ માટે નિઃસ્વાર્થે લડી, મોટું પરાક્રમ દર્શાવી, અજીત પરદેશી શત્રૂઓને ખડેદી કાઢી, દેશને મુકત કરી, પછી નિર્લોભતા દર્શાવી, ખરો રાગી છતે વિરાગવૃતિ ધારણ કરી જીવનમુક્ત સમાધિનિષ્ટ થઇ દેશનું કલ્યાણ કરે એવો સમય અતિદુર્લભ–રે માન કે દુર્ઘટ છે. તારે માનવું કે જ્યાંસુધી તેવો વીર ઉત્પન્ન થાય નહી અથવા તારા પુત્રો 'હું ને મારો હક' એ સમજતા થાય નહી ત્યાં સુધી **બ્રિટાનિયા** દેશ છોડી જશે નહી. તારી પ્રજા બરોબર સમજતી થાય નહી ત્યાંસુધી કદી પણ મહાસુભદ્રરાજ નિકળવાનો નથી, કોઈ નિકળે તો ઝલકી પાછો હંમેશને માટે [illegible]વાઇ જશે—ને ત્યારે જે દુઃખો હમણા તારાથી દૂર થયાં છે તે દુઃખો પાછાં જારી થશે; જ્યાં ત્યાં લડાઇ, લૂંટાલૂંટ, ચોર પિંડારાનો ભો અને રાત દિવસ અશ્રાંતતા ચાલુ થશે; તારા સીંગ અને ખાન રાવ અને ઉમરાવ સર્વે પરસ્પર અન્યોઅન્ય સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠામાં, કંઇ સાધન સમયને લીધે લશ્કરને સ્વાધીન લઈ; અતિલોભે અતિસ્વાર્થી કર્મ કરતાં રણજંગ મચાવી પોતાનો ને સાથો લાગો તારો નાશ કરશે. એ શિવાય બીજું તું શું ધારે છે?

"ઉભી રહે"! જેનો કદી પણ ઉત્તર ન અપાય એવી સુંદર વાણી સ્વતંત્રતાની સાંભળી, પોતાથી ખામોશ ન થયાથી એકદમ વચ્ચે હિન્દ મર્યાદા વેગળી મુકી બોલી લહીઃ–"તારૂં કેહેવાનું હવે પૂર્ણ થયું કે નહીં? તેં જે બ્રિટાનિયા તરફથી 'પ્લીડ' લઈ મારી તકરારને છેદન ભેદન કરી નાંખી છે એપરથી મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તું આ ચાલતા કજિયાનો નિવેડો આણવા આવી નથી; પણ તારી સહીનો બચાવ કરવા આવી છે. પણ તું એમ ગર્વથી ફુલાઇશમાં કે તારૂં બોલવું મેં માન્ય કીધું છે. કાળકાળની ગતિ અતિ વિલક્ષણ હોય છે; અને તેથી એક કાળમાં એક વર્તમાન ઉલટા જણાય તે બીજા કાળમાં વળી સુલટા પણ બનેલા તારા જાણવામાં કાં નથી? હાલમાં હું સ્થિતિભ્રષ્ટ, બુદ્ધિભ્રષ્ટ, નીતિભ્રષ્ટ, અને રાજભ્રષ્ટ છું તેવા વખતમાં તું જે વસ્તુ માંગે છે તે ક્યાંથી મળે તે તુંજ વિચાર. નેપોલિયન વરસેલીસના મેહેલમાં સ્રિયારાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે નોહતો એમ કોઇથી કેહેવાશે નહી, પણ સમય સાનકૂળ નોહતો એતો માન્ય કરવુંજ પડશે. એના હાથમાં લશ્કરી સત્તા આવી ને એ ફાવ્યો ને પછી બુદ્ધિબળ અજમાવવા માંડયું ને અંતે સર્વોપરી સત્તા સ્થાપિ યુરોપને ધ્રુજાવી મુક્યું. પણ એટલો સમય આવ્યો નહોત, તો પછી એ ગમે તેવો પરાક્રમી છતાં પણ શું કરત? તું કેહે છે તે ખરૂં છે કે તેવાં ચિન્હ દેખાતાં નથી કે મહાપુરૂષ હોય, પણ તું કેમ ભુલ કરે છે. યુનાઈટેડસ્ટેટ્સવાસીઓ ઘણા જૂલમથી ઘણા ગભરાતા હતા ને તેઓના હાથમાં કશી પણ સત્તા નોહતી, નહી કર મુકવાનો અખત્યાર, નહી લશ્કરી સામગ્રી, નહી અનુભવી સૈનાધિપતિયો, નહી કેળવાયલું લશ્કર, અને સામા શત્રુઓ તો સર્વ વાતે શ્રેષ્ટ હતા, તે છતાં પણ તેઓ સ્વતંત્ર થયા તો વખત આવે આ મારા પુત્રો કેમ ન થાય? ૫૭ ના બલવા વખતે જે ઊંચ્ચ શકિતના ગુણ ભેદ તેં બતાવ્યા મે તે માન્ય ન થયા ને તેથીજ પરાજય થયો એમ નોહતું, પણ લોકોની લાગણી બળવાખોર તરફ નોહતી ને બળવાખોરોએ ક્રોધના આવેશમાં રૂડી સંધીનો ભુંડો ઉપયોગ કીધો, બાકી તે વખત જો આજે હોત તો યાદ રાખવું કે આજના હાલ ભુંડા બનત. તે વેળાએ પીળું એટલું સોનું બતાવવામાં આવ્યું હતું. લોકોનો મોહ ઘણો વધી પડયો હતો ને ખરા લાભની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી મોહક વસ્તુથી લોભાઇ ગયા હતા એટલે તેઓએ ઈશ્વરોપાસના કરી બ્રિટન જય ઇચ્છયો. તેમજ જે બળવાખોર

હતા તેઓએ પણ બહુ બહુ વિપરીત કર્મ આદર્યાં. પણ હવેની પ્રજાના વિચાર તો તદન જુદાજ છે. તેઓ પોતાનો લાભ શામાં છે તે સારી રીતે જાણી ગયા છે ને બ્રિટાનિયા કેવી કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કામ કાઢી લે છે, કેવી ગોળાલડાઇ કરે છે ને કેવા કેવા પ્રપંચોથી છેતરી જાય છે તે પણ નાનાંમાં નાનાં બાલકથી તે મોટામાં મોટા રાજસુત્ર સુદ્ધાં સર્વે પામી ગયાં છે. લોકોમાં જરા પણ વિશ્વાસ રહ્યો નથી, ને તેથી ખરાં શૂરવીર નરોના દિલમાં બહુ લાગેછે, પણ તેઓ શું કરે ઓથ ન હોવાથી બળીજળીને બેસી રહે છે. પણ સમય આવે ત્યારે આટલી ૨૫ કોટી પ્રજામાંથી શું એક પણ વીરપુરૂષ નિકળશે નહી? દેશમાં જો તું જોશે તો રણોત્સાહી પુરૂષો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે, તો તેવામાંથી કોઇ પણ રત્ન નિકળીને સર્વથી અદ્ભૂતકર્મ દર્શાવી તને ને મને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડશે. કંઈ એવો નિયમજ નથી કે ખાણુમાંથીજ રત્ન નિકળવાં જોઇએ, તેતો કોઇ તેવી અવાવરી જગ્યામાંથી પણ મળી આવે છે. એમજ દેશને દોરવનાર ગમે તે એક સ્થળમાંથી સમય આવ્યો તો નિકળી આવ્યોજ. સંધી જોઇયે છે. હમણા આવા વિચાર બતાવી કોઇ મોટો પુરૂષ મેદાન પડે તો તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખે અને મહારાજ્યને સ્વાધીન કરે ને તેનો શિરચ્છેદ થાય, પણ જો એમ જણાવવામાં આવે કે આજે પૃથીરાજનો વિજય ભીમદેવપુર નક્કી થવાનો છે તો તત્ક્ષણ ભીમદેવનો ત્યાગ કરી પૃથીરાજના પક્ષમાં સઘળાં રાજ્ય ભરાઇ જાય. પણ તેવી ખાત્રી ન હોવાથીજ તેવા વીરનો અનાદર કરે છે. જેને હું સુવર્ણયુગ કહું છું તે કાળમાં શું નહોતા સૈન્યાધિપતિઓ ને કોશાધિકારીઓ ને દેશરક્ષક અને રાજનીતિજ્ઞો? ચીન અને ઇરાન સામા યુદ્ધ કરવા જે પ્રજા ગઇ હતી અને સેમીરામાસ રાણીને હંફાવી હતી ત્યારે દેશમાં શી અવ્યવસ્થા થઇ હતી? આતો માત્ર કેહેવાની વાતો છે, કે એકની જગ્યા બીજાથી પુરાય નહી; પણ કયા રાજ્યનું ગાડું તેના સર્વેથી શ્રેષ્ટ રાજનીતિવેત્તા કે શાહનશાહના જવાથી અટકી પડયું છે? એકાદ દાખલો આપી શકશે? નહીજ. તું ગમે તેવી કાબેલ અને સર્વમાન્ય માહાત્માદેવી છે તોપણ તારાથી એતો નાકબુલ કરાશેજ નહી કે ઓશિઆળા અવતારમાં કંઇપણ તરંગી કે ઉમંગી કામ કરાયજ નહી. અને તરંગી કામ આરંભ્યા વગર યશ પ્રાપ્ત થાય નહી. મહત્ કાર્ય કરવા માટે આવેશમાં ગાંડા થવુંજ જોઇયે, ને ગાંડાઇમાં જય મળ્યો તો પુરૂષાર્થ મા-

ન્ય થાય, નહીતો અપમાનને પામે. પણ ગાંડપણાનો જોસ્સો મનમાં લાવ્યા વગર મનના વિચાર મનમાંજ રાખવા પડે; કેમકે ઉત્તરોત્તર હવણાનું બંધન એવું છે કે–જે તારાથી પણ નાકબુલ કરાય તેમ પણ નથી, જો કે તું તારી સખીની વાહરે આવી છે તથાપિ–નવા વિચાર બહાર પડતાંજ તેને ચગદી નાખવામાં આવે છે, તો પછી તેનો પ્રયોગ કરવાની તો વાર્તાજ ફોકટ? માંગી વસ્તુ મળતી નથી, ને વસ્તુ મળે નહી ત્યાં સુધી થોભવું એ વળી મૂર્ખ માણસનું લક્ષણછે. જો ઈટલીએ ગારીબાલ્ડીને શોધવા અને ગ્રીકે પેલા ચમારના પુત્રને શોધવાને માટે વિલંબ કીધો હોત તો શું આજે તેઓ સ્વતંત્ર થઇ તને અર્ધત? અને એમજ, જ્યાં સુધી વોશિંગ્ટન હોય નહી ત્યાં સુધી આપણાથી યુદ્ધ થાયજ કેમ, સામા શત્રૂ પ્રબળ છે, તેઓ સર્વ વાતે પૂરા છે, ઘડીમાં કચડી નાખશે, તે પછી ગમે તેવા સુધરેલા છતાં પણ તોબાતોબા પોકરાવશે એમ વિચાર કરીને સૂનમૂઢ માફક અમેરીકનો બેસી રહ્યા હોત તો કાળાંતરે પણ તેઓ પ્રજારૂપે સોહત ખરા? ફ્રેડરિક* જ્યારે મેદાન પડયો ત્યારે તેને કોની સાહયતા હતી! પણ એકવાર મેદાન પડયો તો સમર્થ શત્રૂઓને પણ નમાવ્યા ને જર્મનીને મહારાજ્યમાં ગણાવ્યું બુદ્ધિ તથા ચાતુર્ય, અનકૂળતા તથા અનુભવ એ જો વીરમર્દને હાથ આવ્યા તો સંધીસમયે ગમે તેવો સમર્થ શત્રૂ હોય તોપણ તેઓનો પરાજય એવો કરે કે તે અસાધારણ બુદ્ધિના પુરૂષના ગૌરવ પ્રકાશે ને મહાન્ પુરૂષ પણ પોતાનું મોહોડું તેના સમક્ષ બતાવી શકે નહી.

"છટ! છટ!" અતિશય ખીજવાયલા વિચિત્ર ચેહેરાથી સ્વતંત્રતા, ધીર વીરમાનદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવીછે હિન્દ તેના પ્રત્યે, બહુજ તિરસ્કારથી બોલી: "એ ભીરૂ, તને તારી સ્થિતિની જરા પણ ખબર નથી એટલે આમ મનમુકીને બકી જાય છે, પણ યાદ રાખજે કે તારા બોલવામાં રતિભાર પણ વજન મુકવાનું મને કારણ મળતું નથી. તું દેવ જેવું માન આ પૃથ્વીપર પામી છે તેમાંજ તારાથી મોટો દેવ આજે પૃથ્વીપર જન્મ્યો છે તેને જોઇ શકાતો નથી, ને તેના તેજથી જે અંધત્વ તને પ્રાપ્ત થયું છે તે અંધત્વવડે તને કોઇ પણ વસ્તુની ખરી પીછાન નથી, હવે તું શું કેહે છે? બીજી બધી પ્રજાના પ્રતાપ પ્રભાવશ્રી ને ગુણશ્રીના તને

---

*જર્મનીને મહારાજ્યમાં આણનાર. એના શૌર્ય પરાક્રમ, જયવિજય લક્ષ યોગ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

હવણાજ દર્શન થયાં છે,તેટલામાંજ આમ વહી જઇને બોલી જાય છે, તો સાંભળ, હે સખી, એમ બકવામાં તારૂં જરાપણ તત્વબળ જણાતું નથી, પણ તું જાડી બુદ્ધિની સૌને જણાય છે. પ્રાચિનકાળથીજ તારૂં રાજ્યબંધન જે પ્રકારનું છે, તેમાં તેં જરાપણ વધારો કીધો નથી. તેં એમજ માન્યું કે જે છે તેજ સંપૂર્ણ છે. પણ એમ સંપૂર્ણતા આવે કેમ? જ્યારથી તારૂં રામરાજ્ય થયું ત્યારથીજ તને તેજ પ્રિય જણાયું છે, ને તારા મોં આગળ બીજો નમુનો નહોતો તેથી તેમ માનવાને તને કારણ પણ હતું; અને ખરેખરી રીતે એ સામ્રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ટ કોઇપણ કાળમાં ગણાયજ; કેમકે તારા રામની નીતિ સર્વોપરી અભિવંદન કરવા યોગ્ય છે. પણ તે કાળ કયો, આ કાળ કયો તેનો કંઇપણ વિચાર છે? આ કાળ કંઇ અજબ રીતનોજ છે. તે કાળમાં સંહાર થવો એ રાજાની મરજીપર હતો, પણ હવે પ્રજાજ પોતે રાજપદ ધારણ કરીને બેઠી છે, તો તેઓનેમાટે નવી વ્યવસ્થા ને નવું રાજ્યબંધન, ધર્મબંધન જોઇએજ. તેમાંનું તેં કશું કીધું નથી. અને એ પણ રહ્યું, પણ તેં એકજ વસ્તુમાં તારૂં હિત માન્યું કે "યુદ્ધજ કરવું." પણ તેમાટે કોઈપણ જાતના નિયમ સ્થાપ્યા નહી. તારા મહાભારતના યુદ્ધને માટેજ વિચાર કરની, કે ભીષ્મ બલંવંતે જ્યારે પ્રતિજ્ઞા, પિતાની ઇચ્છાને અનુસરવા લીધી ત્યારે જે તારૂં પ્રાચિન બંધારણ હતું તે તુટી ગયું હતું, ને તેજ વેળાથી તારે જાણવું હતું કે હવે આર્યસત્વ ગયું, પણ રીતી રાખી પ્રાચિન, ભીતીને આવતી તપાસી નહી ને નીતિનો વિચાર કીધો નહી. એ મહાભારતના યુદ્ધ વખતથીજ તું પડતીમાં છે, ને તારાં ડાચાં બેઠેલાં હું જોઉંછું. લાંબો કાળ વીત્યો ને લાંબા કાળમાં તું ઘણાનો માર ખાતી આવી, ને તેમાં તારૂં સઘળું શૌર્યત્વ નાશ પામ્યું. ઇરાની, દુરાની ને મોગલોએ ચઢાઇઓ કીધી તે વેળાએ કોઇપણ રીતે તેં બચાવ કરવો ધાર્યોજ નહી. શાહબુદ્દીન ઘોરી, બાબર, ને છેલ્લે છેલ્લે અફગાન દુરાની ને નાદિરશાહ આવ્યા ત્યારે પણ તને વખત મળ્યો નહી કેમ? એ વેળાએ તારે માટે સમય સાનકૂળ નહોતો, કે જ્યારે તારાંજ રાજ્યો હતાં, તારો અંકુશ તારા પુત્રોપર વિશેષ હતો, તને પૂજ્ય ગણતા હતા, સૈન્યાધિપો ને કોશાધિકારીઓ પણ હતા ને થોડા કે ઘણા ગામનો ધણી પણ સરદારી લેવાને સામર્થ્યવાન હતો ત્યારે? તને શું એ સમય અનુકૂળ ન આવ્યો, વખતે યારી ન દીધી, તો હવે જ્યારે નથી તારૂં રાજ્ય, નથી સૈન્યાધિપો

નથી વ્યવસ્થાધિકારી ને તારા પ્રત્યેની પ્રીતિનું છેદનભેદન થઇ ગયું છે, કેટલાક તારાજ પુત્રો આ તારી કેહેવાતી શત્રૂને માનથી મૂકટ પેહેરાવે છે, તેની આપેલી દાનદક્ષણાથી પોતાને મહા મોટું માન ગણે છે–જે લુખ્ખાં માનથી તેઓનો કશો પણ મકર રંધાય નહી ને જેથી માન લેનારના છોકરા સુખી પણ થાય નહી તેવા ઠાલા માનથી ફુલાઈને તને નિંદે છે; શુદ્રત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, ને સેવા કરવી જારી કીધી છે; મોટાં મોટાં કામ ઊપાડવામાં બિકણપણું, દીનતા ને ભયને અગ્રે ધરે છે; માતૃદ્રોહી, દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, ને આત્મદ્રોહી બની પરદેશી રાજ્યનો આદર કરી તેના તરફ ભક્તિભાવ બતાવી રાજી થાય છે, સૈન્યાધિપ તો રહ્યા પણ સાધારણ તરવારિયાના કામને પણ લાયક રાજકુળમાં કોઈ નથી, અને કેળવણીના પ્રતાપથી પેલા કેળવાયલા તારા "સેનટીનલો" સ્વાર્થિ ને આપમતલબીયા બન્યા છે, જે એક કુત્રાના ભસ્વાથી ત્રણ કોશ દૂર નાસે તેવા છે, તો કયો સમય આવે તું ઉકાળવાની છે? પણ જ્યારે સત્વ જાય છે, ધનધાન્ય પુરૂષાર્થ જાય છે, શરીરની શક્તિ જાય છે, મનનો ઉમંગ જાય છે, રાજ્યમાંથી સત્વ જાય છે, દીનહીન હાલત થાય છે ત્યારે તેની સાથે બુદ્ધિ પણ જાય છે, તેની અક્કલનું પણ ઠેકાણું રેહેતું નથી, તેમ તું શોકાકુળ થવાથી ખરેખરૂં તારૂં શું છે તે પણ તને માલમ પડતું નથી. હવણાંની તારી સ્થિતિજ કેવી અધમ હાલતની છે; કે આખા દેશમાંથી એક પણ પુરૂષ જણાતો નથી, એથી વધારે તે શી અધમતા હોય? ગ્રીક પડયું પણ તેનું સત્વ ગયું નો'તું. રોમનોમાં પણ પુરૂષો હતા, હજી પણ બીજા પરતંત્ર નગરોમાં, ત્યાંના હાકેમોના જુલમ છતાં સ્ત્રિયારાજ્ય થયું નથી, પણ તારી કુખે જન્મેલાઓ તો સાધન બળે પણ પુરૂષપણું તજી બેઠા છે, ને તેટલું છતાં પણ લજ્જા પામતા નથી એ પણ બલિહારી તારી ગાઊં છું! રે હિન્દ, તારામાં આટલી બધી પોકળપતરાજી આવી છે એ અતિશય ખેદ પામવા યોગ્ય છે. **વોશિંગ્ટન** જે પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયો ને **નેપોલિયને** જે ત્રાસ વર્તાવ્યો તે પ્રજા જૂદીજ છે ને **સૈમન બોલીવર**† પણ જૂદાજ હતા. **ક્રોમવેલ** ગમે તેવો હતો પણ આખી પ્રજા જો તેના પક્ષમાં નહોત તો

† બોલિવિઆમાં સ્પેનિશ લૂટારાઓએ જે લૂટ ચલાવી હતી તેઓની સામા થવામાં આ પુરૂષ બહાર નિકળી પડયો હતો. એણે પોતાના દેશીઓને ઉશકેરી ૧૮૨૧માં સ્પેનની પ્રજાથી દેશનો છુટકો કીધો. પીરૂ કોલમ્બિયાને પણ સ્વતંત્ર કીધા હતા. એ ૧૮૩૦માં મરણ પામ્યો હતો.

પછી તેને ચઢવાનો દાહાડો કયમ આવતે તે જણાતે. પણ તારી પ્રજામાં તો મૂળમાંજ મીઠું નથી. જનમંડળમાં હજી પણ તારી તરફ પ્રીતિ નથી જોઇયે તેટલી, તેમ ઘણો ભાગ તો મિથ્યા માનનેમાટે તલ્પે છે; એ ભાગ પ્રજામતમાં પડેલા છે, એક તો તને તદન ધિક્કારે છે ને બીજો કંઇક સહજ ચાહે છે, પણ તારા છત્ર નીચે રેહેવાને નારાજ છે. જ્યાં આવી ભિન્નતા હોય ત્યાં સારી રીતે રાજ્ય વ્યવસ્થા રેહેજ નહી. લોકોમાંજ આજે એમ બોલાય છે કે **બ્રિટાનિયા** સ્વદેશગમન કરે તો કોઇપણ બેંગાળી, સીક, ગુરખા, નેપોલીશ, પુરભૈયો, રજપૂત, ગુજરાતી, મરેઠો કે મદ્રાસી કોઈપણ દેશ સંભાળવાનેમાટે લાયક નથી. આ ધ્વનિ સાધારણ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકૂમારી સુધી સંભળાય છે, તો પછી સમય આવે તોપણ શા ઉ-જેશકાર થશે? પેહેલેથીજ લોકો એમ બોલ્યાં કરે કે "દેશીઓ રાજકાજમાટે નાલાયક છે" તો પછી પછાડીથી કેવું કરશે તેનું અનુમાન કરવું ખોટું નથી. કદાપિ હમણા તું જેવી હઠીલી થઇ છે તેવી હઠીલી થઇને બેસે, ને તારાથી આ **બ્રિટાનિયા** ને એના પુત્રો કાયર થાય ને એકવાર વેગમાં આવી તારો ત્યાગ કરે, તો તુરતજ તારા સીંગખાન ને રાવબાહાદૂરો મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢે. નિઝામસામા મૈસોર, મૈસોર સામા ગાયકવાડ, ગાયકવાડ સામા રજ-પૂત, રજપૂત સામા હોલ્કર, હોલ્કર સામા સિંધિયા ને સિંધિયા સામા કોઈ નેપાલિશ, નાગા કે ગુરખા તૈયાર થઇને ઊભા રેહે ને એ બધાની સામા થવા દૂરાનીના પૂત્રોને હિંદુકુશથી અટકાવ મળ્યો નથી: અને આમ સુંઠનો સ્વાદ જ્યાં ચાખ્યો, કાપાકાપી, મારામારી, તોપના ગોળા, ને તરવારના ઝબૂકા ઝબૂક્યા કે હયાં પરદેશી યુરોપીઅજીતનારા તને જવા ન દે. મહાસાગરના ઊછળતા મોજા તોફાની થયાં કે રૂશ, ફ્રેંચ કે ઇરાની દૂરાની ચાંચિયા, વાહાણપર તૂટી પડી, લૂટી લઇ, ઠેઠ તલીયામાં વાહાણને બેસાડે; ને થોડી પણ ફૂટ હમણા તું ભોગવે છે તે ભોગવતી બંધ પાડી સૈબીરીયાના ખાણ ખોદનારાને જેટલી ફૂટ મળે છે તેવી હાલતે પોંહોચે. માટે રે સખી! તારા હિત માટેજ હું તને કહુંછું કે **બ્રિટાનિયાના** જવાની તો વાતજ છોડી દે—જ્યાં સુધી તારા સર્વ પુત્રના મનમાં **બ્રિટાનિયાનો** અભાવ ન આવે ત્યાં સુધી: અથવા દેશ રક્ષક પ્રપંચવિર પુરૂષ ન ઉત્પન્ન થાય—જેવો કોઈ સહસ્રાર્જુનને મારી નક્ષત્રી કરનારો ફરસરામ, રાવણ મદાભિમાનીને મારનારો રામ કે કંસાદિક બળવિરોને મારનાર પ્રપંચ વીર પ્રેમી ક્ષત્રી કૃષ્ણ—ત્યાં

સુધી. તારે કંઇ બીજું માંગવું હોય તો માંગ, હું તેની વ્યવસ્થા કરી શકીશ. બાકી રૂશા ઈરાની કે ફ્રેન્ચોની ઝુસરી નીચે જવાના હવતિયાં છોડી દે."

"ભલું કીધુ પ્રિય સખી, તેં ઘણું રૂડું કીધું, અને આ ઘેલાં કાઢતી હિન્દને તેં સજ્જડ સપાટો લગાવ્યો."–**બ્રિટાનિયા** ગર્વથી ફુલાઇને પોતાની સાહેતાએ આ એક માહન્ શકિતની અજીત મોટી દેવીને આવેલી જોઈ બોલી. "દેવી! મારૂં કેહેવાનું પણ એજ છે, અને આટલો સમય થયો હું પણ એજ તકરાર એની સાથે ચલાવતી હતી, પણ એ મમતી, જીદ્દી, ગર્વના આવેશમાં આવેલી ઘેલી છોકરી, પોતાના સામર્થ્યનો કશોપણ વિચાર કર્યા વગર બકી જતી હતી તેને કોણ રોકી શકે? પણ પ્રિય ભગિની **સ્વતંત્રતા**! તું મારા વિચાર સાથે એકમત થઇ તેથી હું અત્યાનંદ પામી સહર્ષ તારો બહુ બહુ આભાર માનું છું. આ તોબરો ચઢાવેલી હિન્દને મનાવવા હું હંમેશ અતિશય આતુર રહું છું, કે એ ને એના પુત્રો કંઇ શાંતિ ઇચ્છી નકામી રાઢથી પાછા વળે તો ઠીક–કેમકે તું જોય છે તેમ એ એવી તો દીવાની, જંગલી, ધર્માવેશી અંધ, રાજ્ય કરવે અશક્ત, કાયર, બેપરવાહ, સહાયતાવિનાની અને મોળી પડેલી છે કે એ પોતાના પુત્ર સમેત વિચાર કરતાં શિખે અથવા બંનો શિખવાના દ્વાર નજીક વાસ કરે તો એની સ્થિતિ કેવી, ઉત્કૃર્ષતાને પાત્ર શિક્ષણીય થાય તેનો વિચાર હું હમણા બતાવી શકતી નથી. એ હંમેશ અંધેર રાજ્ય અને લોહી લોહીઆણુવાળી સ્થિતિ, ખુનરેજી અને લૂટફાટ, કાયરતા અને શકિતહીનત્વ દાસત્વપણામાં રાજી, * પશ્ચાત્તાપ રહિત અને પરતંત્રતામાં મોજીલી છતાં, તે સઘળું સામટું વિસરી જઈ કૃતજ્ઞ થવાને બદલે કૃતઘ્ન થાય છે. ભલાની આ દુનિયા નથી. દુઃખથી મોકળી થઇ સુખસાગરમાં રહી છે તે એને ગમતું નથી. એના મનમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કાંઇક રાસેલાસના જેવી તરંગી ભરાઈ છે, ને જ્યારે સમય હતો ત્યારે તો કંઇ સુઝયુંજ નહી–એને એવું રાજય કરવાનું મન છે કેઃ યુદ્ધ મચાવી રકતોત્સવ કરી હોમ કરવા, દંગો ઊઠાવી સ્વહસ્તે ઘોર સંહાર કરાવવો, સુખવિલાસસામગ્રી મેળવી તે નિમિત્તે અનાચાર વિધિયે અધર્મિષ્ટ કૃત્ય આચરવા. ખરે, સ્વતંત્ર થઇ દેશમાં

* "ધી ટાઇમ્સ" ના ૧૮૫૭–૫૮ ના બળવા સંબંધી પત્રોમાં આ સઘળી બાબતોપર બહુ લખવામાં આવ્યું છે. એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર, કે જેને દેશીઓનો ઘણો તિરસ્કાર હતો તે લખે છે કે "અપ્રમાણિક, કાયર, પાવૈ, ને પ્રપંચી દેશીઓ છે."

ભવાનીને સંતોખવાનું બી, સદાકાળ એના મળમય મનના ઊંડાણમાં રોપાયું છે તે બળી પણ જતું નથી-એથી શા લાભ મેળવ્યા છે ને શા મેળવશે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ કોણ જાણે એના મગજમાં કેટલો કચરો ભરેલો છે કે જેથી રૂસણા લઇ, વારંવાર કરેલા કોલકરાર તોડવા તત્પર થાય છે. વિચારની નીશામાં એ એટલી તો મસ્ત રેહે છે કે એટલો તો પેલો ભંગીચંગીનો ઉસ્તાદ શિવજી પણ પોતાની પત્નિ પાર્વતિ સહિત નહી રેહેતો હોય; ને એ ભાંગની લહર એટલી તો મદોન્મત્ત મસ્ત છે કે મારા સાંપીન ને બ્રાંડી એના મોં આગળ પાણી ભરે છે, ને એ કેફમાં ચકચૂર થએલાઓ પોતે પોતાનેજ ભૂલી જઈ, નવ ખરેખરાને આઠ ગણી ગભરાય છે, ને કોણ હતાં ને કોણ છે તેજ ઉતાવળમાં બાવરા બની ભૂલી જાય છે; એ શું શોકાતુર થઇ વિચાર કરવા યોગ્ય નથી? પ્રભુ જાણે કે એ સૌ અડિયલ થવામાંજ કયમ બાહાદૂરી સમજે છે? જુઠાણું, નપુંસકપણું, દગલબાજી, રકતતરસ્યાં, ક્રોધભર્યાવચની, ધનલોભી, માનલોભી, ક્ષણિક કીર્ત્તિલોભી, મૂર્ત્તિપૂજક, ધર્મનીતિરહિત, મનના મેલા, હૈયાના પોચા, કામ કરવે કાયર, અપ્રમાણિક ને અવિશ્વાસી, આબરૂરહિત ને અક્કલશૂન્યતા એનામાં હું એટલી બધી જોઊં છું કે, એમાં એ મોટાઇ માને છે તે જાણીને મારૂં મન ખાખ થઈ જાય છે. એ બધાં કારણસર મને એનો વિશ્વાસ નથી ને તેટલામાટેજ મને ૬૦૦૦૦ માણસનું ગોરૂં સૈન્ય ને ૧૨૦૦૦૦ માણસનું કાળું સૈન્ય રાખવું પડયું છે; * આખા મુલકને હથિયારરહિત કરવો પડયો છે, પોલીસથી સૌને સેહે આપવી પડે છે; લશ્કરી કાંપ રાખવી પડે છે, સ્વસ્થાનિક ને સાર્વજનિક કાયદા ને ધારાથી સૌને અંકુશમાં રાખવા પડયા છે, ને છૂપા દૂતો ને હેરકોથી સૌને ચમકાવવા પડે છે.—સાચે, એ શિવાય મને ઘણું વેઠવું પડે છે ને કેટલું વેઠીશ તે તો ઈશ્વર જાણે, પણ તું નથી જાણતી બેહેન, કે મને એનાથી કંઈ પણ લાભ નથી. દેવી! મેં ઘણી ખામોશી ધરી એના હિતાર્થે આટલું સંકટ વેઠવાનું સ્વીકાર્યું છે, એ એના રક્ષાર્થ અને લાભાર્થેજ છે એમ કોણ નહી કેહે? હવણાંજ તું કહી ગઇ તેમ આ ધુમરાયલી ને બડબડીયણપરથી મારૂં શીતળ છત્ર કાઢી લઉં, એને સ્વૈચ્છિક વર્તવા

* "બોમ્બે ગેઝીટ"નો એક ચરચાપત્રી લખે છે કે:—"હિંદુસ્થાનની પ્રજા વ્યવસ્થા રાખવા માટે જેટલું સૈન બ્રિટીશ સરકારે રાખ્યું છે તેટલા બકરાને એટલા ભરવાડપણ ન સાચવી શકે; તો બ્રિટનનો જય કેટલો મોટો છે, ને હિંદુઓ કેવા કાયર ને હિજડા જેવા થયા છે તે એજ સ્પષ્ટ કહી શકશે. ***શામાટે મરાઠાઓ રાજ્ય કરવે લાયક ગણે છે પોતાને?"

દર્શી;' એના મનમાં ઉઠતી નવિન નવિન સ્વપ્નવત્ આશાઓની લહરોમાં રમવા દર્શી અને જે લાભ મેળવવા એ દૃઢીભૂત ઇચ્છા દર્શાવે છે તે મેળવવા એક બાળક પેઠે એને સ્વચ્છંદી બનાવું તો એ "પાયમાલી" શિવાય બીજું કશુંએ મેળવે નહી એ તો જગતજાણીતી વાર્તા છે. મારા મુલકથી દૂર રહી આ મુલકમાં રાજ્ય કરવાથી મને શો લાભ છે,† તે જરા તો બતાવ ? એની હવા એવી તો દુઃખકર છે કે મારા પુત્રપુત્રી નિરંતર માંદગીની ફરીઆદ ઊઠાવતાં પરવારતાં નથી, ને એક ક્ષણમાં "બેન ફીવર" આવે છે કે બીજે ક્ષણે સાફ થઇ જાય છે. એના પુત્રો એવા તો કૃતઘ્ની અને નિરૂપકારી છે કે મને સકળ સ્થળમાં નિંદી "હીંગતોળુ, હીંગતોળુ," પેલા નેપોલિયન પેઠે બકે છે. એ એના મર્મવાક્યથીજ યૂરોપમાં મારી પ્રતિષ્ટાને હાનીપહોંચે તો પહોંચે! આખા યૂરોપમાં એને લીધેજ એમ મનાયું છે કે હું યુદ્ધમાં ખરેખરી આસક્ત નથી પણ અશકત છું: હું રણસંગ્રામમાં ઝઝુમનારી નથી પણ ધ્રુજનારી છું. આ મારી કેટલી ને કેવી અપકીર્તિ? કોણ એ ખમે? થોડું અપમાન? થોડી અપ્રતિષ્ઠા? એનેમાટે તો મારા **વેલીંગ્ટન** ને **નેલ્સન** જેવા પરાક્રમી પુત્રોના પ્રાણ ગયા, ઘણાક આ દેશમાં મરાયા, ને ઘણો કાળ શ્રમ વેઠયો, એ કંઇ થોડું કીધું છે? બેહેન તું પણ કહીશ કે એ તો હુંજ ખમું, બીજાથી ન ખમાય! મારી જગ્યાએ કોઇ બીજી હત તો તેણે કર્યારનીએ એને છોડી દીધી હત, પણ માત્ર એક દયાને ખાતર મેં એને મારા શીતળ છત્ર નીચે રાખી છે; અને તે એ ખરા ભકતરૂપે ને વગર આનાકાનીએ પવિત્ર પ્રભુ સમક્ષ પણ સ્વીકારવા ના પાડતી નથી. જે જે પ્રગટ મનપ્રતિજ ખાત્રીઓ એની તરફથીજ મને મળી છે તે સઘળાથી ભાસે છે કે સચરાચર પ્રભુની ઇચ્છા પણ, આ અધમગારમાં પડેલી રાણીને મારા છત્ર નીચે લાવવાની હતી ને તેણે ઘણા ડાહપણથી મારા ચરણ નીચે એને મુકી છે. એ કર્મ અતિ ઉત્તમ તો શું પણ અનૂપમ છે, ને તે સત્યકર્મ સ્તુત્ય વિજયવંત છે."

આ છળભેદની પ્રપચવાણી સાંભળી દેવી **સ્વતંત્રતાએ** ઘણા ગુસ્સથી ઉછળી પગ પછાડી **બ્રિટાનિયાની** સામા ખૂબ ડોળા ઘૂરકાવ્યા. તેણે પોતાના હોઠપર દાંત દાબેલા હતા તે ખસેડતાં, હોઠમાંથી રક્તસ્રાવ થયો, એથીજ માલમ પડે છે કે તે કેટલા ગુસ્સામાં હતી.

---

†"હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય કરવાથી બ્રિટિશ પ્રજાને કશો લાભ નથી, પણ ઉલટું નુકસાન છે." ધી ટાઇમ્સ"—લંડન ૧૮૮૦.

"એ તારો માર્મિક છળભેદ મારી સાથે ન ચલાવ!" દેવી દાંત કચકચાવીને બોલી:–"ભલી છોકરી! કેમ ઘણી ફાટી ગઇ છે કે? હું તને ઘણી સારી રીતે પીછાનું છું કે તું કેવા ખુનિયાત કુળની છે; અને દુનિયા પણ તને સારી પેઠે પીછાનેછ, સમજી કે? તું તો એમ જાણે છે કે આ તારા ફરેબની જાળ કોઇ પારખી શકતું નથી, પણ એમ મા જાણ. તારા પ્રપંચ, તારા કાવત્રાં, તારા કાવાદાવા, સોદાઇ, લુચ્ચાઇ, કળાકુશળતા એ સઘળી સૃષ્ટિના પ્રાણીમાત્ર બહુ સારી રીતે જાણે છે.–શિકાર કરનાર શિકારી એમ જાણે છે કે હુંજ માત્ર શિકાર કરવામાં બહાદૂર એકકો છું, અને તાકયો તીર સચોટ મારી શબ્દવેધી શિકાર કરૂં છું, તે કોઇનિ જોવા કે જાણવામાં આવતું નથી, પણ એ તેની ભુલભુલામણી છે–તેના જેવા સંકેતિક પુરૂષો તેની શિકારબાજી સારી રીતે પારખી શકે છે; માટે સર્વ ગુમાન તજી, છેતરપિંડી વેગળી મુકી, ગર્વ તજી નિરમાની થા. તારી સાથે ઘણા સમય થયાં બે પાંચડા વાત કરવાનું મને મન હતું, ને પ્રસંગ શોધતી હતી, પણ તે મળ્યો નહી ને મેં તને મારી ઈચ્છાશક્તિ દર્શાવી પણ નથી. આજે તેંજ જાણી જોઇને પ્રસંગ ખોળ્યો ને મારો ઉભરો કાઢવાનો સમય આવ્યો એ કંઇ સારા માટેજ હશે. તારી આ સમયની સઘળી કુશળ સોદાઇ ને સ્વૈચ્છિક સાહસકર્મોનો દોષ કાઢવા મને પુરતાં કારણ તેં આપ્યાં છે, પણ મારા કોમળ પ્રેમાલ હૃદયને લીધે માત્ર તારી ગયેલી સુધસાન ઠેકાણે આણવાજ તને મારો ચમત્કાર બતાવીશ. તેં ઊછળતાં લોહીથી સાધારણ તનમનસામર્થ્ય વાપરી ઉરના ઊત્સાહના આવેશમાં, બીજી * પ્રજાએ બીજા સ્થળોમાં વિજયકર્મ રૂપ કૃત્યો કીધાં ત્યારે તારે પણ નામના તો કરવીજ જોઇયે, તેથી આ બાપડી કંઈ વર્ષો થતાં પિડાતી હિન્દ તરફ તું આવી, વિપત્તિ પાડી જે રીતે વિતાડયું છે તે મને સર્વ રીતે ખબર છેજ–તો તારો બચાવ તું મારી આગળ શી રીતે કરી શકશે? મારી સાથે તારી લેબાસી પરેઝગારી, ક્રિસ્તાઇ–ધાર્મિકનિષ્ઠા અથવા આ ચાલુ જમાનાની "પુરાણપ્રસિદ્ધ ઓગણીસમી સદીની ફીલસૂફી," વેપારના કાળાંધોળાં, તારા અન્યાય અને ક્રૂરતાના બચાવ માટેની અસાધારણ કૃતિમ દલીલો લાવવાની કશી અગત્ય

* "સોળમા સતરમાં શેંકડામાં યુરોપમાં દરેક રાજ્યને બીજા પ્રદેશમાં ઘુમવાનો પવન ભરાયો હતો. સ્પેનિશ પ્રજા અમેરિકામાં, ડચ લોકો જાવા–મલાયામાં, પોરટુગીઝો અમેરિકા ને ઈંડિયામાં ગયાં ત્યારે અંગ્રેજોને પણ પ્રદેશમાં જવાનું મન થયું."

રેહેવાની નથી*-તારી રાજધર્મનીતિ એવી તો પ્રત્યક્ષ નામોશી લગાડનારી છે કે જેવું હીરામાં તેજ, ધ્રુવમાં અચળતા ને સૂર્યમાં પ્રકાશ-તેથી આ વેળા ગમેતેમ હશે તોપણ તારૂં ખરૂં શૌર્ય પરાક્રમ છુપાડી, ને આ તાલ પડેલા માથાપર ઢાંકણુ ઢાંકી, મને, ખુબસુરતીમાં તું એકકે છું એમ બતાવવાની જરૂર રેહેશે નહી. મને સર્વ ગૂણુ માલમ છે. તું નાની બાળકી હતી ત્યારથી હું તને પીછાનુંછું. કાળાંતર-યુગાંતર થયાં તું બ્રિટન રાણીનાં સર્વ કર્મ મારી દૃષ્ટિ સમીપ બને છે-બનેલાં છે ને બનશે તો પછી રૂપ પાલટી તું મને શી રીતે છેતરી શકશે? હવે કૃપા કરીને મને જણાવશે કે તને આ આર્યવંશની ભારતભૂમિમાં આવવાનું કોણે નિમંત્રણ કીધું હતું; અથવા તું કેહેવા શક્તિવાન્ છે કે ૧૬૧૨ પેહેલાં ને તે પછી એક સૈકા સુધી તને કોઇ આ દેશમાં ચાહતું પણ હતું; અથવા ભરતખંડના એક પણ ભાગ-પર ઉભા રેહેવાનો તને કશો હક પણ હતો; અથવા આ ભૂમિપર તને કોઇ પણ પ્રકારની સત્તા આપવામાં આવી હતી? તું ધોલ્લામાં ધુસી; ને તકલીદી વસ્તુઓથી સૌને મોહ ઉપજાવ્યો; એ શિવાય પેહેલ પ્રથમ તેં કંઇ પણ કીધું છે? ઊદારબુદ્ધિ ને જનદયા ને રણોત્સાહી ને વિવેકમર્યાદાનં કશાંપણ કર્મ તેં પ્રથમ કાળમાં કીધાં છે ખરાં? તું સ્વચ્છ અંતઃકરણથી સંકટ વેઠી ક્રૂર ક્રોધને વશ ન થતાં,-જેમ તું હમણા શાંતિની વાર્ત્તા કેહે છે તેમ વર્ત્તી-સાવધપણું સાચવી એશિયાની ભૂમિને લાલ રંગથી રંગી સંહાર કર્યો નથી? અને તે કર્મ તુજની ભુલ, અસાવધતા અથવા સમયોચિત ન હતું એમ જો તેં પછી માન્યું હોય તો રે, તેં કદિયે પશ્ચાત્તાપ કીધો છે ખરો? કાર્ય પરત્વે તેં જે જે અધર્મનાં કર્મ કીધાં છે અને અપમાન આપી સખત ધારા રીતિ સ્થાપિ હિન્દ ભૂમિ મેળવી છે, એ અતીસે ખિન્ન કરનારૂં વીરત્વનું નાશ કરનારૂં અને ઇતિહાસના પૃષ્ટપર એબ લગામણું (નહિ, સર્વથી શ્રેષ્ટમાં શ્રેષ્ઠ!) કર્મ તારૂં છે એમાં જરાપણ સંશય રાખવાનું કારણુ નથી. સ્વચ્છ, પણુ ખોટા-કૃત્રિમ, વેપાર ઉત્તેજન નિમિત્તે તેં પ્રવેશ કીધો-જ્યારે આ ભરતખંડ, તારી "સીવીલવોર" અને "વોર આફ રોઝીસ"

---

* મીo ફોસેટ, જે ભરતખંડના હિત માટે મથ ન કરનારો હતો, તેમ નિચલું વાકય લખે છે. એનું તાત્પર્ય એટલુંજ કે જો આમ નહિ હોય તો આમ કરો, પણ આમ છે તો એમ કેમ થાય? "If our empire is not to be founded on simple terror and brute forcc, some plan must be found of giving a larger share in the administra tion to qualified natives and enlisting their goodwill by providing them with a career."—Life of Fawcett p. 346.

ના જેવા સમયમાં હતું ત્યારે,—જયારે હિમાળયથી કન્યાકુમારી સુધીની પ્રજાનું વ્યવસ્થાબંધારણું કઢંગી હાલતમાં હતું ત્યારે, જયારે અપ્રમાણીકપણું, સ્પર્ધાસ્પર્ધાની ઝુમમાં દરેકે દરેક રાજ્યો વારંવાર બળ અજમાવી કીર્ત્તિ મેળવવાના શોખથી અન્યોઅન્ય રોકાતાં હતાં ત્યારે,—જયારે પાયમાલ થતાં રાજ્યોની સમીપ, ભયના ભડકા પસરી ગયા હતાં ને પરાભવ પમાડેલા પરદેશી ને સ્વદેશી અથવા વિજયી સરદારો પોતાના સ્વસામર્થ્ય બળને સુઘટ કરી સ્વરાજયની સરહદ વધારવામાં મોટાઇ માની ગર્વથી મચેલા હતા ને પરદેશી પરધર્મી રાજ્યોને હાંકી મૂકી, પોતાના રાજયની વૃદ્ધિ કરવા મંડેલા હતા ત્યારે—તેવા કવખતમાં તારૂં પગલું આ દેશમાં પડયું. જો એ બારીક રણસંગ્રામનો સમય ન હોત તો આ ભૂમિ, કે જે સર્વ પાસથી સુરક્ષિત થઇ છે તેમાં તારાથી અવાત એ તો દુર્લભજ ! દેશાભિમાન વેહેંચાઇ ગયું હતું, દેશજનતા હતી નહી, તારો હેતુ તેં જૂદોજ બતાવ્યો અને તું એવી તો રાંકડી તે કાળમાં દેખાઇ કે તને કોઇએ લેખામાં લીધી નહીં ને વરૂ કદી ઘેટાના લેબાસમાં આવી ઘેટાંને છેતરે તેમાં કંઇ વરૂની મોટાઇ મનાતી હશે? એ ખરા શૂરવીરનું કર્મ નથીજ. પણ તને કંઇ શૂરવીર, રાજબીજ કે અંશાવતારી થયાનું કોડ હતુંજ નહી.* માત્ર ગમે તે નિમિત્તે સ્વાર્થ સાચવી ધન મેળવવું તાકયું—કેમકે તેં એજ નિશ્ચય કીધો હતો કે ધનથી સૈન્ય ને સૈન્યથી વિજય ને વિજયથી દેશ ને દેશથી કીર્ત્તિ મળે છે. સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણું, ધર્માસ્થા તો તારામાં પ્રથમથીજ નહોતાં, એટલે એ વેળાની વાર્ત્તા શી કરવી? સુરતમાં મુકામ નાખ્યા પછી ધીમે ધીમે બીજે સ્થળે પ્રવેશ કીધો. સ્વાર્થે કુભાંડ રચવા માંડયાં ને અધર્મકર્મ કરવાથી તું જરાપે બીની નહી; અને મને નથી માલમ કે તેં કદી પણ રાજ્યપ્રાપ્તી અર્થે ઊજળા પ્રપંચ ખેલ્યા હોય. ઉંચ કુળને અને ઉંચ ગૂણને ન ઘટે તેવાં કર્મો કરવાં જારી કીધાં. તેં આ દેશમાં જે નવિન નવિન પ્રકારના ફેરફાર કીધા તે તારે સ્વાર્થ સાંધવા ને લાભ સાચવવાં—નહી કે દેશી પ્રજાની વાહાર કરવા; એ તો તારો હેતુ કોઈપણ કાળે હતોજ નહી ને હવે થશે એમ પણ હું માનતી નથી!! પ્રજાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તારાપર થાય, અને તેઓ સારા તો તને પણ સારૂં, એ

* જગત પ્રસિદ્ધ ડયૂક ઑફ વેલિંગટનના ભરતખંડના યુદ્ધ માટે કોબદન કહે છે કે, "Were a page in those bloody annals for which God will assuredly exact a retribution from us or our children." મુરલે લાઇફ ઑફ કોબદન, પુસ્તક ૨જું, પા. ૧૩૩.

માટે તેં મોહ ઉપજાવી નવા નવા ધતિંગોથી વશ કીધા. યૂરોપમાં ચાલતો ઉત્કૃષ્ટ સુધારો દાખલ કીધો. તેનું કારણ કે તને પોતાના વિશ્વાસમાં આર્યો આણે, ઐકયભાવે વર્તે. આ અતીસેં દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને તીવ્રબુદ્ધિનો હેતુ બહુશ્રુત રાજનીતિવેત્તા જાણતા ને જાણે છે, અને તું કેમ બાજી ખેલે છે તે સમજતા હતા, પણ તેઓ આડા ફાટે નહી ને તને વશ રેહે તેટલાજ માટે સામ દામ ભેદની યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી સૌને આંજ્યાં. જેથી તારો વધારો બેધડક કરી શકી. કેટલાક રાજકુમારોને સનદ આપી—જાણે એ સઘળાં તારા ચાકરો હોયની તેવા પ્રકારની.—જ્યાં સૂધી તું સમ્પૂર્ણ બળવાન થઇ અને આ દેશના કુળદીપકોને સપડાવવા, હરાવવા ને શિક્ષા કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યાં સૂધી સૌને રાજી રાજી રાખી વિલાયતી વસ્તુઓ ભેટ આપી ને નમ્ર રહી; પણ તેં જોયું કે હવે તો ગમે તેની સાથે લડવાને શક્તિવાન્ છું ત્યારે ધીમે ધીમે સપડાવવા લાગી. કોઇને "નાલાયક", "મૂર્ખ", "રાજ્ય ચલાવવે અશક્ત", "ગેરવર્ત્તણુકવાળા" વિગેરે વિશેષણો (જેનો તોટો તારી પાસે નથી) આપી પદભ્રષ્ટ કીધા, ને જે તને પૂજ્ય સ્વર્ગની દેવી તરીકે નીરખવા તત્પર થયા ને તેહેનાતમાં ખડા રહ્યા તેમની તું શાહાનશાહબાનુ થઇ—પણ પેલા બિચારાઓને નામના રાજા રેહેવા દીધા. પેહેલો દાવ તેં ખેલ્યો એજ કે "હું પુરૂષાર્થી છું" એ બતાવવા કેટલાંક રાજયોને લાંચ આપી વશ કીધાં, તેમના શત્રુઓ સાથે લડાવ્યા અને આ દેશના લશ્કરને, આ દેશનાજ ધનવડે સંતોષી, (તેરા ઘરમ તેરાહી દ્વાર) તેઓના શત્રૂ રાજાઓને નમાવ્યા ને તેમને શરણે લાવી આપ્યા. અથવા જેણે તને પત્ત ન કરી ત્યાં સામી થઈ માર્યાં કે માર ખાધો, પણ પેલાને તો બતાવ્યું કે હું ભલી છું. આ સઘળામાં તેં તો તારૂં ભક્ષ પકાવ્યું. જ્યારે જીતેલા રાજ્યના કકડા થઇ વેહેચણીનો વારો આવ્યો ત્યારે "નરદમ શભુ"*—જેમાં તત્વ હોય તેવો ચૂડામણીમાલ તેં પડાવ્યો;—પેલો નિર્લોભ આશ્રય—અતિ ઉત્તમ આશ્રયના પેટામાં-અને રાંક થયેલા ઉપકારથી

*મૌસેર જીત્યા પછી વેહેચણી થઈ તે બાબત એક ઇતિહાસ રચનાર લખે છે કે:—"The tripartite treaty had provided that the territories conquered by the joint exertions of the allies should be equally divided among them. . . . . Lord Cornwallis was determined to adhere to the original compact with scrupulous fidelity, and made over a third of the indemnity (=£1,500,000) as well as territory to each of the confederates, annexing another third, of the value of 40 lacs of rupees a year, to the dominions of the Company."—MARSHMAN's "History of India," vol. ii., p. 25.

દબાયલા નવાબે (કરનાટકના) બદલો વાળવા તેં જે માંગ્યું તે આપ્યું પણ મૂર્ખે આર્યે એમ ન જાણ્યું કે જે અધર્મનીતિ રાખે છે તેની સાથે ધર્મ નીતિનું યુદ્ધ શા કામનું? કારણ કે જે આશ્રય તેં આપ્યો છે તેમાં "ધણીને કેહેશે કે ધા, ચોરને કેહેશે કે નાહાસ." પેહેલો તારી પાસે આવ્યો તો તું કેહેશે કે આટલી મદદ મળશે પણ આટલો બદલો મળે તો, ને બીજાને લપન્નછપન્નની રીત બતાવી આંજી નાંખે–ને રોષમાં અંધ થયેલાને સુઝે પણ ક્યાંથી? ઢોલાઓ તારી માંગણી કબુલ રાખે ને આખરે તે ઢૈયા રાજા ને ઠાકોરો રોઇને રેહેતા હતા. તેમાં કામ માત્ર તારૂં થયું–બીજાઓ તો ફોકટમાં કપાઈ મૂવા. વેહેચણીમાં સારો માલ પડાવી લાછણલુછણ તેઓને આપ્યું, તે પણ વળી સરતથી: કે 'અમને વખત આવે ત્યારે આશ્રય આપવો, સામા શત્રૂને મળવું નહી.' આમ સ્વતંત્ર રાજાઓને પરતત્રં ઢૈયા કીધા; પણ તેઓ ભપકામાં અંજાયલા તેથી કેટલોક કાળ સમજી પણ શકયા નહી, ને સમજ્યા ત્યારે નો'તી અવસ્થા એવી કે સ્વતંત્ર થવાનો દાવો ઉઠાવે. આ કરારથી તાબે થયેલા રાજાઓને ત્યાં સલાહ આપવાને નિર્મળ નિમિતે રેસીડંટો મોકલ્યા–ખરૂં કહું તો હુકમ બજાવવા ને રાજાઓને તાબે રાખવા, અને કદી તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો એકદમ અચાનક સૈન્ય મોકલી તેઓને જેર કરવા અથવા તેમનો સમૂળો ખોડો કાઢવા. દેશી રાજ્યમાં શાંતિ સલાહ રેહે તે અર્થે, રાજ્યનેજ ખર્ચે લશ્કર રાખ્યાં, ને જગત્‌ને જણાવ્યું કે આ દેશી રાજ્યને આબાદ કરવા મારી કેટલી બધી કાળજી છે. પણ એમાં તારી મૂળ મતલબ એટલીજ કે લાગ આવે તેનાજ લશ્કરે તેમના મુલકમાં પ્રવેશ કરી એકદમ તેમના રાજ્યને હોઇયાં કરી જવું. તેં, બાપડા આશ્રય રહિત થયેલાં બાળક શાહજાદાઓના તંટામાં વચ્ચે પડવાની માંગણી કીધી, અને બળજોરીથી તારી લવાદીના ઈનામ તરીકે ઉત્તમ ફળદ્રુપ દેશો છીનવી લીધા.* જેમ જેમ તું શૌર્ય પરાક્રમમાં હિંદુસ્થાનમાં વધતી ગઇ તેમ તેમ તું છેકજ દાંડાઇ ને નિર્લજ્જપણામાં આગળ વધી, એ જોતાં તારા જેવી વિરલી, પ્રપંચી ને કાવત્રાંખોર કોણ? અને આટલું તેં તુર્તાતુર્ત દર્શાવ્યું તે છતાં તને ઠરીઠામ પડવા દીધી એ-

---

* મી૦ બ્રાઈટ લખે છે કે "વારન હેસ્ટિંગસથી તે અયોધ્યા જોડી દીધું ત્યાં સુધીમાં ઘણા ઘણા બહાનોથી આશારે ૨૩૨,૫૦૦,૦૦૦૦૦ કંપનીએ હરણ કીધા છે." બ્રાઇટના ભાષણનું ૭૦ મું પાનું જોવું.

નાથી વધારે મૂર્ખ રાજા કોણ? તારી પરવાનગી વગર કોઇપણ મહારાજ્ય બીજા સાથે પત્રવ્યવહાર રાખે નહી એ બીડું તેં ઝડપી લીધું; ને મૈત્રી-દાવે આ સંદેશો સંદેશહારક સાથે મોકલ્યો, પણ તે સંદેશપત્રની પછાડી યુદ્ધના વાજીત્ર વગાડતો પાણીના અક્ષરે લખેલો ઢંઢેરો હતો કે "આ હુકમનો ભંગ કરશો તો એકદમ રાજ્ય છીનવી લેવામાં આવશે; ને આ પત્રને અપમાન કરવું તેનો બદલો માત્ર તમારા રાજપાટ ને જીંદગીના સાટાંથી વળશે," તે કોણને માલમ નથી? રાજ્યવૃદ્ધિ થયા પછી દેશી રાજકુંવરોને તેઓની પ્રકૃતિનો-શરીરબાંધાનો વિચાર કર્યા વગર ચચાર સ્ત્રિયો પરણાવાની પરવાનગી આપી; ને જેમની ઇચ્છા નહી તેઓને ચચાર સ્ત્રિયો બળાત્કારે પરણાવી* અને જગત્‌ને જણાવ્યું કે પ્રાચિન આર્યરિવાજને હું માન આપું છું, ને તેની અવગણના કરતી નથી. પણ તેમ નથી. જનાનામાં રાજકુળ મશગુલ રેહે તો તું શું કરે છે તે જાણે પણ નહી, ને "હાજી હાજી" કર્યા કરે, ને તારા હુકમો કેવા ભેદભરેલા છે તે સમજવા અશક્તજ રેહે. જ્યાં સૂધી સમય ન આવ્યો ત્યાં સૂધી તું સર્વોપરી છે એમ બતાવ્યું નહી, પણ જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તારો પટો કીધો, ને એકદમ બેધડક તું સર્વોપરી ચક્રવર્તિ રાજરાજેશ્વરી થઈ બેઠી-જો કે એકપણ સંગ્રામ તેં આ દેશમાં, તારા પોતાના બળથી કીધો નથી કે જેવો **નેપોલિયને** ઇટલીમાં કીધો હતો. સર્વોપરી રાજરાજેશ્વરી થઇ કે ગુલામ કરતાં બેહેતર ગણ્યા નહી, ખણખોદ જારી થઇ ભાયાતો ને સરદારોના કજિયા, જેની સાથે તને કશી નિશબત નહી તેમાં તેં હાથ ઘાલ્યો. કોઇ રાજાને ઓછા માનને પાત્ર કે કોઇને ઓછી તોપના અધિકારી ગણી તેઓને નીચા પાડયા, ને તારે હાથેજ તું સર્વોપરી થઈ પડી. આમ કરી તેઓને તેમની પ્રજા હજૂરજ હલકા પાડયા. સર્વોપરી-ચક્રવર્તિ† થવામાં શાશા ગુણ જોઈયે છે તે તો તને માલમજ શાના હોય, પણ જેઓ સર્વોપરી થયા છે તેમનો ઈતિહાસ પણ તું ભુલી ગઇ. ચક્રવર્તિપદ ધારણ કર્યા પેહેલાં પ્રજાને સંતોષ આ-

* તાજોજ દાખલો છે. ગોંડળ ને ભાવનગરના ઠાકોરો પર તેમજ થયું છે.

† ચક્રવર્તિપદ માટે "માહાભારત" માં આમ છેઃ-દેશ દેશના રાજાઓને વિના પ્રપંચેજીતવા, તેઓની સઘળી સત્તા કાયમ રાખી, તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું રાજ્ય ચલાવે, તેમાં માહારાજ્ય વચ્ચે પડે નહી. તેઓ માહારાજ્યને સર્વ પ્રકારનું સ્વેચ્છાથી માન આપે ને અશ્વમેધ, રાજસુયજ્ઞાદિ ક્રિયા વખતે ચક્રવર્તિને માન આપવા જાય. ત્યાં તેમનું પૂજન થાય. રાજકોશ, ને રાજરચનામાં સર્વ પ્રકારનો ભાગ આપે. ખંડણી આપ્યા શિવાય બીજી કોઇપણ રીતે ચક્રવર્તિ રાજાનો કશો હુકમ માંડલીકપર ચાલે નહી.

પવો અવશ્યનો હતો પણ તેની તને દરકાર શી હોય ? તેં તો માત્ર તારો કુરપ બતાવી સૌને થથરાવ્યા. પ્રથમમાં સમાધાન આણવાને નિમિતે કેટલાંક રાજ્યોની લગામ તેં હાથમાં રાખી, અને તે દ્વારે તારૂં પેટ પુષ્ટ કીધું જેથી તને કોઇ વખત અજીરણ પણ થતું-અને જે રાજ્યો તેં હાથમાં રાખ્યાં તેના પાટવી અને યશસ્વિ પુત્રો કાર્ય કર્મ કરવે યોગ્ય થયા ત્યારે કંઇ કંઇ બહાને તેઓને પટકાવ્યા. 'હજી તમે, વયે યોગ્ય થયા, પણ રાજ્ય કરવે યોગ્ય નથી;' 'અંગ્રેજ અધિકારી પાસ તાલીમ લો, પછી વિચાર થશે;' 'તમે કાચા છો તેથી વિનાઅનુભવે પ્રજા કનડશે ને તમે ભયમાં જશો, માટે અમે આપિયે તે વરસુંદ ખાઇ પડયા રહો,' એમ જણાવી ઘણાક રાજ્યો તાબે કીધાં. કોઇના વારસ માટે વાંધા કાઢયા, કોઇને બે ગામ આપી પાંચ સારા પડાવ્યા, કોઈને કેમ તો કોઇને કેમ, એમ ચંચળતા વાપરી દેશમાં તેં જય મેળવ્યો-જે રજવાડી દરોડા કરતાં વિશેષ સારી રીતનો નહી. તું જેટલી ઢોંગી છે તેટલી ઢોંગી કોઈ નથી. અજીત બળવંત અને બેયોનેટપર ઘુમનારી છે, પણ એમાં સમયે તારૂં દાંભિકપણું પણ પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવે છે. બે રાજ્ય જો ઐકયતા કરનાર થાય તો તને ઉડાવતાં વિલંબ નહી, તેથી બંનોને દૂરના દૂર રાખવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. ગમે તે થાય તોપણ તને પુછ્યા વગર પાણી ન પિવાય; તો પછી બે જણ શી રીતે સંપીલા થાય ? પાણી પીવું કે પાન ખાવું તેમાં પણ તારો અમલ, એમ તેં તારો રોપજ ઓર બતાવ્યો છે. સ્ત્રિ કે સગાં સહોદરને ન મળાય, વિવાહ લગ્ન પણ તને પુછીને થાય, પુત્રીને રાજ્ય આપવું કે નહી તે પણ તારી મરજીપર અને એમ સઘળી રીતે નાહના કે મોટા, હજારની આવકવાળા કે કરોડની, સો માણુસના ધણી કે લાખના તે સઘળાં તારાં યંત્રમાં સંકડાયલા છે; તેની ચાંપ તારા હાથમાં છે, તું જોર કરે તો તેની પુરચીપુરચી ઉડીજાય. તને તારી નીતિજ પ્રિય છે, અને તુંજ સઘળે પોતાની હાંક મનમાને તેમ બોલાવે છે. બાકી ગમે તેટલી ખંડણી આપે પણ તેને રાખવો એ તારી મનમોજી મરજીપર છે. કોઈ રાજા આજે એમ જાણે કે તેનો અમુક (કલ્પેલો) શત્રુ છે ને તેનાથી બચવાં તે તારો આશ્રય માંગે તો તારી મરજી ચાહે તોજ તું તે આપી શકે; તેનો કશો જોરો નથી; ને કદી તું એમ પણ ચાહે કે આપણે એ રાજ્ય લઇ લેવું છે તો તને અટકાવનાર હજી પણ કોઇ

નથી. "નાલાયક" કે "ગેરવર્તણુકવાળો" ઠરાવી તેના રાજ્યને તું તરતજ તારા રક્ષણ નીચે મુકી દે. પણ કદાપિ કોઇ રાજ્ય બળિયું હોય ને તને પણ તેનો ડર લાગે તો "ઉગતા ડામવા" નો હુન્નર તને નથી માલમ એમ નથી. પેલા કીલ્લામાંથી ગર્જતો ઢંઢેરો નિકળશે ને તું જણાવશે કે "એ રાજ્ય દિન પ્રતિદિન બળસત્તામાં વધતું જાય છે અને પોતાના પડોસીને વિશેષ ભયંકર છે, તથા હવે પછી દુઃખકારક થઇ પડવાનો સંભવ છે; અને એમ ધારવામાં આવે છે કે તે બ્રિટિશ મહારાજ્યનો કટ્ટો શત્રુ નિવડશે, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે, માટે પેહેલાંથી ચાંપતા ઉપાય લેવા વાજબી ધારવામાં આવે છે. માહારાણીની સરકાર પોતાના નિયમ પ્રમાણે એ બ્રિટિશ રાજ્યના વેરીને નરમ પાડવા હમણા તેના સઘળા હક છીનવી લઇ તેના રાજ્યપરથી ઢોંગી પાડવામાં આવે છે." આજ તારા ખરેખરાં વાક્યો છે, ને આજ તારી નિરંતરની કરણી, રેહેણી ને તારા આચરણ છે. એમાં લેશ માત્ર પણ અસત્યતા નથી. દેશીઓનો—એમાં અલંકાર નથી ને એમ બોલવામાં વૈરભાવ પણ નથી. આવી બારૈયાતું બારેવાટ* કરવાથી નૈષ્ટિકતવાળી નોધારાઆધારરૂપ પુણ્યશ્લોક તું બની છે. ભરતખંડમાં તું પ્રપંચે ઘુસી હતી, ને પ્રપંચે કામ કીધું છે. જેમ જેમ તું પુરતી પાવરધી થઇ તેમ તેમ તેં ધારણ કરેલો 'બગવેશ' કાઢી નાખ્યો ને ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશી. જ્યારે તેં લાંબી, એકાંત, વિકટ ને ઉજડ મહાસાગરની મુસાફરી ખેડી ત્યારે તારો હેતુ માત્ર એટલોજ કે આ નવા વિશાળ રસાલ પ્રદેશ સાથે તારા સંબંધની સાંકળ જોડવી; ફ્રેન્ચ, વિલંદા ને પોર્તુગીસ સાથે નવિન નવિન શા શા વર્તમાનો બને છે તે જાણી અનુભવી થયું; અને વેપારમાટે તારા પુત્રો આ દેશમાં આવી વસે ને પોતાનું નસીબ અજમાવી જે દોલત મળે તે લાવી તને

---

* લાર્ડ મનરો લખે છે કે:—"The main evil of our system is the degraded state in which we hold the natives. . . . We exclude them from every situation of trust and emolument; we confine them to the lowest offices, with scarcely a bare subsistence; and even these are left in their hands from necessity, because Europeans are utterly incapable of filling them. We treat them as an inferior race of beings. Men who, under a native Government, might have held the highest offices of the state; who, but for us might have been governors of provinces; are regarded as little better than menial servants. . . . We reduce them to this abject state, and then look down upon them with disdain, as men unworthy of high station."

શણગારે. લોકોને ને મોગલ શાહનશાહોને એજ વિચાર બતાવ્યા. એ વેળા દે-શી રાજ્યો ઘણાં ને શક્તિમંત હતાં, તેઓએ નિખાલસ દિલથી તારી પ્રજાને પોતામાં ભેળી ને તેઓના દેખીતા સુંદર વિચાર ગ્રહણ કીધા, અને તેમના બોલવાને માન આપ્યું. તારા દેશમાંથી જે ઉમદા વસ્તુઓ તું લાવી હતી તે બક્ષિસ આપી સૌના મન આકર્ષ્યા. બીજા કરતાં તારૂં બોલવું સ્પષ્ટ, વેહેમરહિત, સુંદરવાણીવાળું, ને સભ્યતા ભરેલું હતું, પણ જો ફ્રેન્ચ કે ડચ જેવુંજ તારૂં વચન હોત તો તને કદી પણ દાખલ થવા દેત ? એ આશાજ શી કરવી ? પાટુ મારી કે પાખોટું પકડી આકાશમાં ઉરાડી શબવત્ કરીભુમિપર નાંખી તારી આનંદે ઉત્તરક્રિયા કરત ને બ્રાહ્મણને સંતોષ પમાડત ! પોર્ત્તુગીસની વગસત્તા તેં ઘટાડી ને તારો ઉત્કર્ષ કરવો પેહેલે ધાર્યો. હૈયાફુટેલાઓ સોનું જોઇને મોહી ગયા ને તને મદદ કરી કે એ તો સાધુ છે; પણ 'જર દેખી મુનિવર ચળે' એ બાપદાદાનું ભુલી ગયા. તું પ્રબળ થઇ દુરાની ને ઈરાનીઓ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાઇ. ડાહી વાતો ને વેહેવારીયાવટ દાખવી સર્વોપરી સત્તા શક્તિ સ્થાપી, દીર્ઘદર્શિ બની તેં સૌને મોહ પમાડયા; ને જ્યાં ગરજ પડે ત્યાં હાથ જોડયા ને તરણાં મ્હોડે ઉપાડયાં, ને સમય જોઈ બાપબેટાનો સંબંધ દાખવ્યો. આ બુદ્ધિચાતુર્ય બહુ ઉજળાં પ્રકાશ્યાં. વખતે નિડર ને વખતે ધીર બની ધીમે ધીમે રાજ્યો સાથે સમોવડિયાપણું મેળવ્યું ને જ્યાં સ્પર્ધા ચાલી ત્યાં વધતાં વારજ નહી. રાજાઓએ પરસ્પર રણસંગ્રામ આરંભ્યો ને દેશી પ્રજાને મોજશોખના સાહિત્યો પુરાં પાડી તારી તરફેણમાં ખેંચી લીધા, એટલે કોઇને તમા રહી નહી ને તેં બણીઠણી મુગ્ધા નવોઢા સુંદરી પેઠે નેણાના કટાક્ષ મારવા માંડયા તેથી સૌ મુર્છાંગત થઈ પડયા ! ઘણીક નવિન વસ્તુઓ દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિ વિચારી તું લેતી આવી હતી તેનો બોહોળે હાથે ઉપયોગ કીધો. નજરાણા નાહનામાં નાહના અધિકારીથી તે મોટા શાહનશાહ સુદ્ધાં લેતા હતા એટલે તને માર્ગ મોકળો મળ્યો. લાંચને વિસ્મૃતિ કરાવે તેવું 'નજરાણું' હતું. આ માર્ગે પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી. મોરના પીછામાં બગધ્યાની બની સુઘડ આદર કરી રાજકીય બંધન તોડવા પ્રપંચ વાવર્યો. દેશી સામા મુસલમાન, મુસલમાન સામા મોગલ, મોગલ ને રજપૂત, રજપૂત ને મરેઠા એમની વઢવાડને લીધે લોક નિરૂદ્યોગી હતા, તેમને તારા પુત્રોએ ચાકરીમાં રાખ્યા ! તારાઓ હતા તો થોડા, પણ હતા બાવન વિર ! ગત રમવી સારી રીતે જાણતા, ને તેથી હજી પણ એમ કેહેવાય

છે કે આગળના સાહેબો તો બહુ ભલા હતા. તેઓએ નિરઉદ્યમીને ધંધે લગાડી, પોતાની સાથે રાખ્યા. ઘણો માલ પોતાના મુલકનો તેઓને વેચ્યો, ને તે માલનો ભાવ રાજદરબારમાં સારો ઉપજ્યો. આથી ઘણી દોલત મળી ને તેઓ તારા તાબેદાર થયા. તને તો ઉદ્યોગ કરવાનો રસ્તો મળ્યો. તેં વળી આ નવા શ્રીમંતોને "કંપનીના સીતારા" એ ખીતાબથી રંજીત કીધા, ને તારા માનથી સ્વર્ગે પોંહચી જાન કંપનીના તારા એ નામથી મગરૂર થયા. યૂરોપની નવી યુદ્ધકળા દર્શાવા દેશી પ્રજાને કેળવી, ને ઘણાક લશ્કરી સીપાઇઓને તાબે કીધા. તારી ગણુના નહી તેથી કશોપણુ અટકાવ થયો નહી. આ સેના જોઈને કેટલાક રાજાઓ, કે જેમણે પોતાની સત્તા ખોએલી અથવા રણસંગ્રામમાં પડોસીથી હાર ખાઇને કલંકયુક્ત થયેલા તેમણે તારી મદદ માંગી ને તેં આપી ખુશી સાથે. તારો તો એજ ઉદ્દેશ હતો. નામર્દીથી અથવા ડાહાપણને વેગળે મુકવાથી જેઓ પાછળ પડી ગયા હતા તેઓને તેં બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ટ પદવીએ ચઢાવ્યા, ને જેઓ કશા લેખામાં નોહતા તેઓને શૂરવીર અને માહાસુભટરાજમાં ગણાવ્યા. આથી રાજ્યમાં અને પ્રજામાં તારા પુત્રો પ્રિય થઈ પડયા. જમીન બદલા તરીકે મળતી ગઇ અને ત્યાં અદલ ન્યાય, શાંતિ ને વિવેકનો વાસો કરાવ્યો જેથી પ્રજા સુખી થયેલી ગણાઇ. ખેડુતો રાજી થાય તેમ કર મુકવામાં આવ્યો, અને તારા સુપુત્રોએ દેશીઓને રાજી રાખવા તેમની ઘણી નકલ કીધી, ઘણા ઘણા રિવાજોને માન આપ્યું ને ધર્મની વાતથી દૂર રહ્યા. ખેડુતોને અદલ ઇનસાફ મળ્યો, ને તેં હિંદ રિવાજનું અનુકરણ કીધું. ગરીબપરવર નામ ધરાવી, સઘળાંને બચ્ચાં જેવાં ગણ્યાં.

"બ્રાહ્મણ જે પ્રજા વર્ગમાં પૂજ્ય ને શ્રેષ્ટ મનાતો તેણે પોતાની ધર્મ રક્ષામાટે તારા 'રાજ'ને આશિર્વાદ દીધા—ખરા પ્રેમને ખરા પ્રાણાયામથી, પણ તે એટલામાટેજ કે તેઓની વાજબી દક્ષણા આપવામાં તેં કૃપણુતા વાપરી નહી, ને જ્યારે વાપરી ત્યારે તને ભોગવવું પડ્યું.* નવા આવેલા અંગ્રેજો ધર્માન્ધ નોહતા, ધર્મપંથપર આસ્થા પણ નહી, ને તેથી કોઇપણ માણસને ધર્મમાટે શંકાશીલ થવું પડયું નહી. તાલમેલ રમી સૌને રાજી

*૧૮૫૭નો બળવો. "બ્રાહ્મણો, ફકીર, ને બીજા ઘણાના હકો ઝુંટવી લીધા ને તેઓને ભીખ માંગવાની હાલતે પોહોંચાડયા તેથી તેઓએ લશ્કરી સીપાઇઓને ઉશ્કેરયા હતા. તેમાં મુસલમાન પણ સામેલ થઇ ગયા હતા." John Malcolm Ludlow.

રાખવા કંપનીએ પોતાનો સીક્કો ચલાવ્યો, પણ તેની એક બાજુએ "શાહઆલ-મ બાદશાહ ગાઝી"ના નામની છાપ પાડી, ને તેથી પ્રજાને ઇર્ષાથી તારો અનાદર કરવાનું કારણ નોહતું. તેઓ માનતા હતા કે તું મળમય અંતઃકરણની નથી ને તને સર્વોપરી થવાનું કોડ નથી; અને તેથી "સરકાર કંપની બાહાદૂર" માટે ભારતવાસી હિંદુઓ કશો મર્મ સમજ્યા નહી, ને તેથી વારંવાર કંપની બાહાદૂરને "વાહવાહ"ના પોકારથી માન આપવા, ને વખતે વગર કારણે વાજીંત્ર વગાડવા લાગ્યા. કંપનીને અદલધારા માટે આશીશ દીધી, અને સહવાસવાળા પણ સ્વદેશી, પોતાની ભૂમિના જુલમગાર નવાબ રાજા રાણા ને શાહનશાહને અંતરથી ધિક્કાર્યા, ને પ્રત્યક્ષ અપ્રીતિ દર્શાવી. પ્રસિદ્ધપણે તેમને અપમાન આપવા લાગ્યા. પણ **બ્રિટાનિયા!** જાણુ કે આ તારા ઉપકાર ને આશિર્વાદી પરાક્રમ કરતાં તારી અપકૃતિ ને અપહર ગુનો ઇતિહાસ તદન ન્યારોજ છે.* પ્રથમના કાળમાંજ સોવસા સુખ પુરાં પાડનારા તારાં પરાક્રમ હતાં, પણ પછી ધીમે ધીમે રંગભૂમિનો પડદો ઉઘડયો ને સુંદર રંગમેહલનો દેખાવ બદલાઇ હવે વિકાળ રાન દેખાયું. સઘળોજ સમય બદલાયો ને તને તારી સલામતી માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇ. જેમજેમ ભરતખંડમાં તું પણ અચળ થતી ગઇ તેમ તેમ તે સ્વદેશી આર્યવાસી તરફ તારી કરંડી નીધા કીધી. ધીમે ધીમે સૌની વર્તણુક, ચાલ-ચલગત અને રીતભાત તરપ તેં પ્રથમ અરૂચી–નામરજી–કટાક્ષ–અનાદર ને પછી ધિક્કાર બતાવ્યો, ને તારા પોતાના અધિકારી, જેમને તેં સ્વતંત્ર સત્તા આપેલી તેની હદ બાંધી કરડાકી ને કટાક્ષ કડવાસ સાથે વધતાં ગયાં. નાના નાના જૂલમી કર્મો ઘટયાં, પણ ઘણો પ્રજવલિત પ્રબળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય ને ખીજવાઇ ખાવા ધાય તેવાં દબાણો ચાલુ થયાં; કારણ તેનો ઉદ્યોગ યથેચ્છ થતો હતો, ને તારી ઇચ્છાનો અમલ કરતાં વિલંબ થતો નહી. ન્યાય ધારા થયા, જે વિદેશી કરતાઓએ પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ કીધા ને જેમ બ્રાહ્મણોએ પોતાના હક સાચવી બીજાના લૂંટયા તેમ તેં લૂટ ચલાવી. પણ આ ધારા કોનાપરે ને કેમ અમલ થવાનો છે તેનો ખ્યાલ પણ કીધો નહી. પ્રજા સ્થિતિ ને વ્યવસ્થા બંધારણ તરપ લક્ષ ન દીધું ને નિરંકુશિત સત્તા સ્થાપિ. જેમ જેમ તારો પગ દ્રઢીભૂત થતો ગયો તેમ

* "The past history of India [under British rule] is a history of revenue wasted and domestic improvement obstructed by war."—SIR JOHN KAYE.

તેમ તેં આપેલી છૂટ છીનવી લેવા માંડી, ને દોલત લઇ સ્વદેશ જવાનો વિચાર કરવા લાગી. યૂરોપ સાથનો વ્યવહાર રોજ રોજ વધાર્યો, ને તારા નવા બંધનથી અમલદારો અનિશ્ચિત હાલતના થઇ પડયા. કયારે દેશ છોડવો પડશે તે જયાં અનિશ્ચિત ત્યાં દ્રવ્યહરણનો લોભ વધેજ. તેઓએ જુલમ વાપર્યો, ને પછી તે દ્વારે તારી સત્તા વધારી ને પોતાની દોલત પણ વધારી. તું સર્વોપરી થઇ, ને રાજાઓના કાન ઉઘડયા, પણ "ગરથ ગયા પછીનું જ્ઞાન ને રાંડયા પછીનું ડાહાપણ શું કામનું?" હવે તો ચૂપ બેસવાનો વારો હતો. હિંદુસ્થાનમાં સઘળા બળવાન મરી પરવાર્યા, ને તું શ્રેષ્ટ આસનને પામી. બીજા રાજયોપર શ્રેષ્ટતા સ્થાપવા તેં ઢોંગ આરંભ્યો, પણ મૂળનાજ મૂર્ખા તે હજી પણ ન સમજયા. નવા કોલકરાર મજબૂત કીધા; કીનારાની માલીક સ્વચ્છંદે થઇ, ને દેશી રાજયોનો અન્યોન્ય સાથ સંબંધ હતો તે તદ્દન તોડી નાંખ્યો. દેશી માત્રને તેં તારી દયાપર લટકતા રાખ્યા. સત્તા જામી તેમ તારૂં ચડસ વધતો ગયો ને દિનપ્રતિદિન રાજયસત્તા શક્તિનો ઉપયોગ નિશંકપણે કીધો-પૂર્ણ ગર્વાવેશના પ્રચંડ ક્રોધિષ્ટ બળથી પ્રથમ તેં તારા બળીદાનના અવયવો યજ્ઞકુંડમાં હોમવા ચાલુ કીધા. પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત ને પરગણાં પછી પરગણાં લેતી ગઇ. જયાં સૂધી તારા બળીદાનો અશક્ત, દુર્બળ, સત્વરહિત બન્યા, તારી સામા પ્રતિરોધ કરવા અશક્ત જણાયા, ને કોઇપણ કાળે તારા છિનવી લીધેલા પ્રાન્તો પાછા માગવાની ઇચ્છા સ્વપ્ને પણ ન કરે તેવી હાલતમાં રાંક, દૈન દૈન પોકારનારા થયા ત્યાં સૂધી તેઓને દબાવ્યા, અને છેલ્લી અવસ્થાએ તેમના રાજયો છિનવી લેવા તારી કૃપાદૃષ્ટિ દર્શાવી-આ તારી "નાની નાની ગમતો" ને તેં એમ ધીમા ધીમી લાંબી લંબાવી. નાગપોર,* લખનૌ,† પંજાબ ને

* આ સંબંધમાં મારા કરતા વધારે બળવાન સહાદત અત્રે રજુ કરૂં છું, જે પરથી આ બાબતનો યથર્થ ખ્યાલ આવશે. કર્નલ મેડોસ ટેલર, જે ઘણી મોટી સત્તા ગણાય છે તે લખે છે કે:—"The question, remained to be decided on grounds of EXPEDIENCY, not of RIGHT. In favour of continuing the state, by adoption or recognition of some claimant to the succession, Mr. Mansel, the Resident, pleaded strongly, and was supported in the Supreme Coũncil by Sir John Low in an able minute, which set forth the alarm already existing among native states consequent upon the annexations of Sinde and the Punjab, the necessity of maintaining ***public faith*** inviolate, and the advisability of allowing the widows of the raja and the chief men of Nagpore to make their own arrangements in regard to a successor. . . . These views were, however, diametrically opposite to that of the Governor-General."—ભરતખંડના ઇતિહાસનું પાનું ૭૦૦–૭૦૧ મું જોવું.

† લખનૌના રાજયને સંયોજવાનું કારણ કંઇજ નહોતુ. હિબર જનરલમાં લખ્યું છે કે સંબસી-

સતારાને ‡ બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની રાજનીતિ એ તારા અતિ લોભનું બ્યુગલ છે!§ આર્ય ધર્મિષ્ઠ વીર પુરૂષો–આંધળાની માફક –પોતાના સ્વદેશીનો વિનાશ કરવા તારા વાવટા નીચે દોરવાતા હતા–તારા સિક્કાથી મોહ પામેલા, ખુશામતિયા, જેમણે તેં તેમના દેશનીજ લૂંટથી

કરી રાજનીતિ ખેડુતોના સંબંધમાં ચલાવી, જે રાજનીતિ બ્રિટિશોની ખાસ્ત હતી, તેથી ખેડુતો ને ગણોતિયા નારાજ થયા ને તોફાન થયું, પણ તેમાં ન ફાવ્યા. એ રાજની આબાદી માટે મીત શોર આ પ્રમાણે લખે છે. "In the number of cattle, horses, and goods which they possess, and in the appearance of their houses and clothes, the people [of Oude] are in no points worse (in many, better off)than our own subjects. The wealth of Lucknow–not merely of those in authority, but the prosperity of the bankers and shopkeepers–is far superior to that of any city (Calcutta perhaps excepted) in the British dominions. How can all this be the case if the government is notorious for *tyranny and oppression*?"—"Notes on Indian Affairs." (vol i., p. 156), by Hon. F. I. SHORE.

‡ સતારાના સંબંધમાં સર ઈ. કોલબ્રુક લખે છે કે :—"I don't remember ever to have seen Mr. Elphinstone so shocked as he was at this proceeding [annexation of Sattarah]. The treatment of Sattarah sovereignty as a jageer over which we had claims of feudal superiority, he regarded as a monstrous one."

§ લાર્ડ ડેલહાઉસીની રાજ્ય–સંયોજન નીતિએ આખા દેશને ભડકાવી મુકયો હતો પણ એ નીતિ તેમના પેહેલાજ અમલમાં આવી હતી. પ્રથમ ૨૪મી માર્ચ ૧૮૪૯માં પંજાબ સંયોજન કીધું–દીલીપસીંગ બાળકના રક્ષક થઈને. ૧૮ મી નવેંબર ૧૮૪૮ એ અંગ્રેજો પંજાબ ગયા ને ઢંઢેરો કાઢયો કે We come to punish insurgents, and to put down "all armed opposition to constituted authority". પણ છ માસમાંજ આ વચનનો ભંગ કીધો ! શરણાગત બાળકને પેનસન આપ્યું ને જે આજે વટલીને ઇંગ્લંડમાં પડયો છે, ને તેનો કોહિનુર હીરો મહારાણીને શિર શોભે છે. જયારે લોર્ડ લારેન્સને પુછયું કે "The spirit of the whole Sikh people was inflamed by the bitterst animosity against us?" ત્યારે તેણે No કરી જવાબ દીધો. (જુઓ લોરડ લોરેન્સની લાઈફ). બેલ Retrospect and prospect of Indian Policy માં જણાવે છે કે "The Sikhs as a people never rose against British power. આના કરતા વધારે અધર્મની સહાદત શી જોઈએ છે ?

પછી સતારાની વારી આવી. પ્રતાબસેન ૧૮૪૭ માં મરણ પામ્યો, ને તેનો ભાઈ ૧૮૪૮ માં મુવો. ૫ મી સપટંબર ૧૮૩૯ ના કોલકરાર પ્રમાણે એ રાજ્યને દત્તક લેવાનો હક હતો, સઘળા અધિકારીઓએ તે હક વાજબી ગણ્યો હતો, દાવા ઘણા મજબુત હતા તથાપિ ગવરનર જનરલે તે રદ કરી ૩૦ મી આગષ્ટ ૧૮૪૮ એ એક મીનીટ લખી *heirs & successors* એ બે શબ્દપર વાદ ચલાવી એ રાજયસંયોજન કીધું. સતારાની રાણી ઘણી રડી, તેણીએ છેલ્લી ૧૮૭૫ માં પારલામેંટમાં અરજી મોકલી, જે વાંચતાં છાતી ફાટી જાય છે. શિવાજીની ગાદીનો આમ અંત આવ્યો,

૧૮૫૩ માં નાગપોર સંયોજી દીધું. એ સંબંધી તા૦ ૨૭ અપરેલ ૧૮૫૫ નું "ઈંડયન ડેલી ન્યુસ" કહે છે કે નાગપોરના રાજાનું ખાનગી જવાહીર, આસરે ૭૫૦૦૦૦૦ લાખનું હતું તેને રાજની મીલકત ગણી જપત કીધું, ને જાહેર બજારમાં વેચી નાખ્યું. તેના વ્યાજમાંથી રાજાની ચાર રાણીને વરસ દહાડે રૂ ૩૦૦૦૦૦ પેનસનના આપવા ઠરાવ્યા ! ધન્ય છે.

છેલ્લું પ્રતાપી રાજ્ય–સંયોજન કર્મ અયોધ્યાનું છે. સારા રાજ્યને જોડી દેવા લોર્ડ ડેલહાઉસ તૈયાર હતો તો નામના છિદ્રવાળાને મુકે કેમ ? અયોધ્યાનો નવાબ મોગલશાઈ હતો તેથી તેને પદભ્રષ્ટ કીધો, (તા૦ ૭ મી ફેબ્રરવારી ૧૮૫૬). તેની તોપ, માણસ ને હથિયાર છિનવી લીધાં. તીજોરીમાં પંદર કરોડનો વધારો, રાજ્યમાં દશ કરોડની આવક ને ૨૪૦૦૦ સ્કવેર મૈલ જમીન આવી. તુરત લોર્ડ ડેલહાઉસી "The Idol of the Indian community" સ્વદેશ ગયા, જ્યારે એક ઘણી સારી, દેશની દાઝ જાણનારી મીનીટ લખી ગયો છે. પણ તે શા કામની ?

તૃપ્ત કરી સંતોષેલા, તેઓ તારા અનિયમિત લોભી સ્વાર્થિપણાને અને તું બેવચની વિશ્વાસઘાતી છતાં પણ તને સાહ્ય થયા હતા તેઓ હવે ફાટ્યા.* જે રાજપુરૂષોને તેં અભયવચન આપેલાં કે "તમારા રાજ્યોને જ્યાં સૂધી સૂર્ય ચંદ્ર ઉદય થાય છે ત્યાં સૂધી કશું નુકસાન થશે નહી" તેમની સામા તેં વારંવાર મતિ ફેરવી. આ શૂરા સિપાહોને તેં તેમનાજ બળે રાજપતિને પદભૃષ્ટ કરવા અને તેમના રાજ્યોને તારી સાથે જોડી દેવા કામે લગાડેલા, તેઓ આ પોતાના કાર્યથી પરવાર્યા, અને એઓએ તારૂં પાખંડીપણું સ્પષ્ટ જોયું; ને જાણ્યું કે હવે કશું કામ બાકી નથી રહ્યું. તેં ધીમે ધીમે ટુંકડીઓને ટુંકડીઓને શસ્ત્રરહિત કરવા માંડી ત્યારે તેઓએ 'નવરો બેઠો નખોદ વાળે' તેવાં કર્મ આદર્યાં.† ઘણા દેશી સિપાઇઓને પોતાના દેશ માટે ચટપટી થવા માંડી, ને દુભાયલા, પણ દુર્ભાગ્યવાન સિપાઇઓ તારા પ્રસંગને લીધે પોતાનો ધર્મ વિસરી ગયા હતા તેઓ 'દેખ દેખે ને શીખ શીખે' તેમ મૂર્ખ બન્યા. તું ધિમે ધિમે પૂર્ણ વિશ્વાસી બની તેથી આંધળી થઇ તીક્ષ્ણ ધારદાર કાતિલ અસ્ત્ર શસ્ત્ર, ('વાંદરાના હાથમાં શસ્ત્ર') ધીર્યાં, જો કે તે ધીરવાં તને જરાપણ ગમ્યાં નોહતાં. પણ લાચારીએ પરાયા પુત્રોને સ્વપુત્ર ગણી કામ લીધું તેઓ ફાટયા, ને તારાજ શસ્ત્રો તારી સામા વાપરવાનો નિશ્ચય કીધો. તારી ધૂર્ત પાખંડી મતલબ તેઓ જાણી ગયા હતા એટલે પછી કશો બાધ નડયો નહી. પ્યાલું ભરાઇ ચુકયું હતું, ને એક ટીપું વધવું બાકી હતું. કારટુજ તેં પ્રથમ વાપરવા આપ્યા.‡ ધર્માંધ પણ મૂર્ખોએ ગપ ચલાવી કે ડુકર

---

* ફાટવનું મુખ્ય કારણ રાજસંયોજન (વધિ) છે. એ માટે એડવીન આરનલ્ડ લખે છે કે, "The narrative of annextions will have seemed sometimes, doubtless, more like counting out the spoils of *brigands* in a wood, than detailing the acts of English statesmanship in the light of history."

† કૉબ્દન કરતા સારી સત્તા મને જડતી નથી આ બાબતમાં:—"To confess the truth, I have no heart for discussing any of the *details* of Indian management. For I look on our rule there as a whole with an eye of despair. Whether you put a screen before your eyes and call it a local army, or whether you bring the management face to face in London, the fact is still the same. The English people in Parliament have undertaken to be responsible for governing 150 millions of people despotically, in India. They have adopted the principle of a military despotism, and I have no faith in such an undertaking being anything but a calamity and a curse to the people of England.—MORLEY's "Life of Cobden, vol. ii. pp. 360–1.

‡ "That the sepoys believed that the greased cartridges were des-

અને ગૌમાંસના કારટુજ બનેલા છે. આથી પ્યાલું ઉભરાઇ ગયું અને પૂર્ણ જોસ્સાથી અગ્નિ ફાટી નિકળ્યો. કાનપોર, દિલ્હી, લખનૌમાં બળવાની ચનગી ઝળકી, ને ત્યાં સ્વભાવગુણથી કેળ-વાયલા નહી તેવાએ પ્રકાશ્યા. સુરંગ ઉરાડવામાં માત્ર એક રંજકની જરૂર હોય છે, ને તે મુકનાર કોઇ સાહસિક પુરૂષ હોવો જોઇયે એટલે બસ! જેમના રાજ્યો તેં અધર્મિષ્ટ થઇ પડાવી લીધાં હતાં, તેમના વંશ વારસો; જે રાજકુંવરો‡ આ ભારતીની છાતીપર બાળપણથી ગેલ કરી આનંદે સુખરૂપ રાજકરવા માટેનીજ ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેમને તેં ઢાળી પાડી પ્રચંડ પ્રહાર કરેલો અને સાધારણ જમીનપર સાધારણ માલીક કરત પણ જેઓની અવસ્થા સારી નહી તેઓ; §જેઓ રાજા ટળી જાગીરદાર થયેલા તેઓ; જેઓ જાગીરદાર મટી ગામડાના ખેડુઓ થયેલા તેઓ; શૂરવિર સાહસિક બળિષ્ઠ પ્રતાપી પુરૂષો, જેઓને તેં ભય, અપમાન, દાબ ને બળથી તરવાર મ્યાન કરવાની ફરજ પાડેલી તેઓ; ધર્મગુરૂ ને ધર્માચાર્યો, સાધુ ને સંતો જેઓનું સનાતન ધર્મરાજ્ય તારા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોના પ્રકાશવાથી અસ્ત–જેમ ચંદ્રના તેજમાં તારા અસ્ત થયા જણાય તેમ (તોપણ આર્યસૂર્યના તેજ સમીપ તારો ચંદ્ર પ્રકાશ શા લેખામાં છે તેની તને જાણ ન હોવાથી તું ભ્રમમાં ભુલાઈ હતી!) થયા હતા તેઓ; સૈનિકોએ જોયું કે હવે આપણી સ્પૃહા લેશ માત્ર પણ રહી નથી, જેઓ બળી જળી તો રહ્યા હતાં તેઓ; આર્ય પ્રજા, જેઓને તારા વિજય ગર્વાવેશી પ્રપંચી પુત્રો સુધારાના

---

tined to deprive them of their caste is, I think not to be questioned. *But they believed that calumny because the action of the British with respect to their own province (i.e., Oude) had so shattered their faith in the professions of their ruling power, that they were ready to credit anything against it.* . . In a greater degree, the annexation of Oude and the measures which followed that annexation; in a lesser degree, the actual employment of animal fat. . . . constituted ample grounds for the distrust evinced by the Sepoys."-Col. Malleson's continuation of Kaye's "Sepoy war," vol.i.,pp.351-2

‡ જાન બ્રાઇટે ૧૮૫૯ માં કહ્યું હતું:—"Princely families, once the rulers of India, are now either houseless wanderers in the land they once called their own, or are pensioners on the bounty of those strangers by whom their fortunes have been overthrown. They who were noble and gentle for ages are now merged in the common mass of the people."

§ "No Indian prince should exist." સર ચાર્લ્સ નેપિયરનું જીવન ચરિત્ર. પુ. ૪ પા. ૧૮૮.
"The two hundred and fifty Kingling must incritablajand speedily disapear." The Friend of India.

ગર્વના મદમાં છાકી જઇને રાજસત્તાના દોરમાં પ્રમાદી થઇ ધિક્કારતા હતા તેઓ; યુદ્ધાસક્ત ભટરાજો, જેઓ પોતાની પુત્રવત્ ગણેલી ધાર્મિક પ્રજાને પતિત થતી જોઈને કાળજાં બાળતા હતા તેઓ; સ્વમતાભિમાની–જેઓ તારા પુત્રને "નાસ્તિક, કાફર, યવન, મ્લેચ્છ દેશનિવાસી" અથવા અપવિત્ર ગણી નિરંતર ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતા હતાં તેઓ; રાજપ્રપંચીઓ, જેઓ પોતાની પૂર્વ અખંડિત કીર્ત્તિપર પ્રકાશી આનંદ માનતા અને પોતાનુંજ સારૂ એવો જેમને થયલો હતો નિશ્ચય, જેથી તારી સાથે મોહોબત, એખલાસ કે પ્રેમમૈત્રી કરવા પ્રથમ જરાએ રાજી નહી, પણ તારી મોહકવાણીથી લોભાઇ દુ:ખમાંથી સુખમાં આવવાને ચાતક પેરે તૃષાતુર બનેલા, પછી તેં તેઓની સઘળા પ્રકારની ઉત્તમ આશાઓનું નિકંદન કરી **સમાનતા**ની માંગણીને રોષથી તુચ્છકારી કાઢેલી તેઓ; જેઓએ તારાથી પુષ્કળ સાધેલું, જેમના મનમાં તો તારો બોરકુટો કયારે લાગ આવે કે કરીએ, પણ તારા વધતા બળથી બિહીત। તદપિ અહીં તહીં તારા અવગુણો બોલી માત્ર તેટલો સમય સંતોષ પામીને બેસતા તેઓ; ખાધરા ને લુંટારાઓ–જેઓને કંઇપણ જોઇયે તેઓ; સૈન્ય સંગ્રામમાં આસક્ત અને રાજ્ય કરવાના લોભીઓ; અને એ શિવાય બીજા, જેઓ તારાથી ધવાયલા, દુ:ખાયલા, પીડાયલા, હિણાયલા, દુણાયલા, પાયમાલ થયલા, ને જેઓને તારી તરફથી કંઇપણ ન્યાય કે કંઇપણ સારાની આશા રાખવાનું કોઇપણ પ્રકારનું કારણ જણાયલું નહી તે સઘળાંઓ, ભરતખંડમાં જે તત્વ સામર્થ્યનો જોસ્સો રહ્યો હતો, તે બાહાર આણી, તે કાળમાં તેવું કંઇક છે એવું જણાતું હતું તેથી સંયુક્ત બળથી બળવાન થઇ પોતાનો જય ધારી ભવાનીને ભોગ આપી (માત્ર મૂહૂર્ત જોયા વગરજ) એક સંપીલા થઇ તારો ચૂરેચૂરો કરવા, તને જડમૂળથી ઉખેડી બેદાન મેદાન કરવા પૂર્ણઉત્સાહના બળથી રંજક મુકવા ઉપડયા. એ ભયંકર કાળરૂપ બનાવ તને હવણા પણ થરથરાવે છે. જેવા આ સઘળા બળવાન શૂરવીરો ઉપડયા તેવાજ પેહેલે સપાટે તારાપર જેમ એક અદસસતા શબપર ગીધ તૂટી પડે તેમ તૂટી પડયા. સપાટામાં તને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી. સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠાવાળા, મોટી મોટી જીતની આશા રાખનારા, લશ્કરીબંધન હાથમાં આવેલું જાણી, સ્વભાવવૃત્તિને સંકોચ્યા વગર, પોતામાં અસાધારણ શક્તિ છે એમ માની બુદ્ધિના વાળેલા વળ્યા, પણ સમય સુંદર પ્રાપ્ત કરી જય મેળવવાની ઉજળીકર્મશક્તિ વાપરી નહી. મહારાજ્ય મેળવવા મહાશક્તિ જોઇએ, ને મહાશક્તિ માટે

મહાનપુરૂષમાં ગણના થાય તેવા કર્મ દર્શાવવાં તથા ખેલ ખેલવા જોઇયે. આમાંનું કશું તે કાળના યોદ્ધામાં હતું નહી. નહી પાકી યોજના ને નહીં પાકો બંદોબસ્ત એટલે પછી અવ્યવસ્થા કેવી થાય તે કેહેવાનું કારણ રેહેતું નથી. બળવાનું એકદમ અકસ્માત્ ઉઠવું, તેનો વધારો થવો અને તેનું પરિણામ તેના મૂળ વ્યવસ્થાબંધારણપરથીજ ધારી શકાતાં હતાં! ટુંકા વખતમાં ઉઠવું અને સ્નાયુબળથી હાલચાલ કરી દોડ કરવી તે તને તદન નિર્બળ કરવાને માટે બસ હતું નહી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરબિયા ને સીખ, કે ગુરખા ને મુસલમાનો તને ને તારાં કામોને તારા પુત્રો સાથે ઘસડી નાંખવાને જેમ વંટોળિયો સર્વ વસ્તુને ઘસડી જાય છે તેમ તત્પર હતા, ત્યારે તું થથરતી દેખાઇ ને ઉભી રેહેવાને પણ અશક્ત જણાઇ. આ પૃથ્વી પણ ભયંકર એવી દેખાઇ કે તેના ઘણી ઘણી લાંબી મુદતના થઇ બેઠેલા ધણીઓના શબને રાખવાને પણ ના પાડતી જણાઇ! સ્વદેશના પિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ મહાપુરૂષો હવે—આ કાળમાં નહોતા, ને આ ભારતીનું બળ–સામર્થ્ય ઓછું થયું હતું—કે જેથી બીજી પ્રજાને સ્વાંતંત્ર્ય મળતું હતું—ને એ બળ તે મનુષ્યઉત્સાહ ને શસ્ત્રબળ—તેની ખૂટને લીધે નિર્બળ હતું! વળી એ વેળાએ "નેશનલ ઓરગેનીઝેસન" નોહતું—નોહતો કોઇ તેવો ફક્કડ નર કે જે બળવાખોરોને નાણાં ને શસ્ત્રો પૂરાં પાડે ને સંપથી વર્તાવી ધરતી ધ્રુજાવવા તૈયાર થયા હતા તેમાં યશને પામે. દિલ્લીનો શાહનશાહ અશક્ત—નિરાશ્રિત—ઇશ્વરી કૃપાથી તુચ્છ ગણાયલો—નિરાધાર રમકડું હતું. તેની પાયમાલી તો તેના સમક્ષજ હતી, ને જ્યારે આ દૈવિ દુઃખનો પ્રવાહ જોસબંધ તેને અગાડી ઘસડી ગયો ત્યારે તેણે આક્રંદ કીધું. પડું પડું થયેલું વાદળું એણે જોયું; પરંતુ તેને અટકાવવા તે તદન અશક્ત હતો. કવિતાની ભાષા—અલંકારથી—ને અતિશયોક્તિથી કહું તો આ તેના દુઃખપર અડધા હિંદુસ્થાનની આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં. આ બળવા વેળાએ મધ્ય ને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની પ્રજાએ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના બળવાખોરોને સાહય થવાની અગત્ય હતી, પણ તાગ મોહમાં અંજાઇ ગયેલા—તનેજ તન મન ને ધનવાન ગણીને પૂજ્ય ગણતા તેઓને આ વિચાર તો સુઝયોજ નહી, પણ પોતાના દેશના હિતકર્ત્તાઓની સામા થવામાં પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. તેઓને દુશ્મન માન્યા ને વિશેષ હઠે ભરાઇ બહાદૂરીથી લડવાને તૈયાર થયા. પ્રત્યક્ષ હતું કે જો તારી સામા થવાંમાં જેઓ મેદાન પડયા હતા

તેઓ સાથે મળીને કામ કીધું હોત ને આખું ભરતખંડ એકસંપથી વર્તવાને 'તૈયાર થયું હોત તો તને નાસવું ભારે હતું. પણ વખતની બલિહારી ગા–તે તારા દુશ્મનોને પ્રતિકૂળ ને તને અનુકૂળ હતો. સેંકડો બળવાખોર ટોળિઓ તૈયાર થઇને જય મેળવવા જોષ જોવડાવી આગળ વધી, પણ તેઓએ કેમ વર્તવું, કેમ રક્ષણ ને ભક્ષણ કરવું, શત્રુ સામા કેવી યોજનાથી કામ કરવું, હંફાવવા કેમ ને હઠાવવા કેમ તેની બરાબર ગોઠવણ નોહતી; નોહતી તેનું કારણ હતું કે કોઇ કાબેલ અધિપ નોહતો. જો કોઇ નિપૂણ દોરવનાર હોત તો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં મેદાન પડવાનો વિચાર કરતજ નહી. "ઇરેગ્યુલર" લશ્કર પણ સારૂં હોય છે, પણ આ બળવાખોરનું લશ્કર તો તેનાથીએ ખરાબ! ઇસ્કમસ્ત, લૂંટની ઇચ્છા, નિર્દયતા, ને અવિચારીપણું એ તેઓમાં આગળ પડતાં પ્રકાશ્યાં, પણ જે બળ દર્શાવવું હતું તેનું શૂન્ય મુકાયું. ખોરાકી પોશાકીનો કશો બંદોબસ્ત નહી, ને તેથી સૌની ઈચ્છા ન્યારીજ! તેથી બળવાખોર લશ્કર મન વિના ટોળાબંધ લૂટારા બની આ ગામથી પેલે ગામ ને તે ગામથી વળી કોઇ ત્રીજેજ ગામ ભટકવા માંડયુ. પોતાના સ્વજાતિલાઓનેજ દમવા માંડયું. પણ આ ઉશ્કેરણી કરનારાઓએ એમ ન જાણ્યું કે આપણે શી શી જાતની તંગી ભોગવવી પડશે-તેનું પ્રથમ લક્ષજ ન દીધું–જે લશ્કરમાં ભિન્નાભન્ન વિચાર ને અવ્યવસ્થા–તેમાંએ ખોરાકની તાણ એટલે આખરનો ઉપાય લૂંટ કરવો રહ્યો. બળવાખોરોએ તારા સૈન્ય સામા ભીડંભીડા–ઝપાઝપી–કાપાકાપી કરવાને બદલે પોતાનું હિત ઇચ્છે તેવાઓપર પોતાનું શૂરાતન કાઢી નાંખ્યું. લડવાના સરંજામની પણ તાણ તેથી બ્રિટિશ ને ઇંડયન સોલજરોની સામા જવાથી પણ લાભકારક પરિણામ થશે એમ તેઓને લાગ્યું નહીં. તોપખાનું નહી, લડવાને કાતીલ તરવાર કે ભયંકર બંદુકો પણ નહી, બ્રિટિશ સોલજરોને હંફાવવા ને ઘેરો ઘાલવાનો સામાન પણ નહી, સેનના કાબેલ સરદાર નહી, યોજના કરનાર પુરૂષ નહી, બ્યૂહ રચનારા નહી, સંપ નહી, નિશ્ચય, નિયમ ને નીતિ નહી, સેહ પોહોચાડી યથાર્થ રીતે કામ કરવાની આવડત નહિ, કામની ફિકર નહી, ચાંચલ્યવૃતિ પણ જુદીજ, નાણાં ધીરનાર નહી, ડાહાપણભર્યાં વિચાર નહી, ને સુધારાપર નજર નહી તો પછી એવા પ્રકારે બહાર નિકળેલું સેન કેમ ફાવે વારૂ? તેઓ પોતાનીજ અઘટિત યોજનાથી મૂંવા, ને તેમાં કંઇ તારૂં પરાક્રમ હું જોતી

નથી. લૂંટફાટ ને દમવાથી સઘળી પ્રજા બેહાલ થઇ આ બળવાખોરોને ધિક્કારવા લાગી. જેઓ કોઇપણ બીજી રીતે આશ્રય આપી શકત તેઓજ સામા થયા, ને તારે માટે દયા ઉપજી–ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, તને મમતથી ચાહવા લાગ્યા, ને "અદલરાજ" એ નામે તું ઓળખાઇ. બળવાખોર સેનનો કોઇ પણ રાજકીય વિચાર નોહતો–તારા શબ્દમાં બોલું તો કોઇ પણ *Idia* નોહતો. લડાઇમાં કેમ હલ્લા કરી ધસવું, કયાં દોડ કરવી, શત્રૂને કેમ મારવા, કેમ સેહ પોહોચાડવી એનો જયારે ખ્યાલ પણ નહી ત્યારે જયની આશાજ શી? આ બળવામાં કેટલાક માત્ર મોગલ રાજને માટે ઘૂમ્યા–કેટલાક પેશવાઇ માટે ઉઠયા–કોઇ કોઇ રજપૂતી માટે લઢયા–ને ઘણાક તો પોતાના હાથ ને શસ્ત્રને કંઈ કામ ન મળે તેજ માટે ઘૂમ્યા હતા, તેથી આ ઘૂમનારામાં કોઇ લશ્કરી શકિત–સૈન્યાધિપતિની બહાદૂરી આવેજ કયાંથી? હિંદુસ્તાનના મુખ્ય સરદારો, તેમાં શાહજાદા ને પાટવીઓ–અમીર અને ઉમરાવો–રાજા ને મહારાજાઓ તો બાળપણથીજ મોજમઝા, એશઆરામ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસ ને સુસ્તીમાં ચકચૂર રેહેનારા–જન્મ્યાં ત્યારથીજ અક્કલશૂન્ય, અક્ષરશૂન્ય, ને વીરત્વશૂન્ય–સાથે જનાનખાનુજ સેવનાર, નેજાબદારો, તરવારીયાઓ, તોપચીઓ, વિરલાઓ પોતાની કલ્પિત સીપાબહાદૂરીના ગુણગાનારા–પતરાજબાજ; અને સૂબેદાર; રેસાલેદાર, ને સીલેદાર–ઘોડેસ્વારૂટુકડીને દોરવવાનું, તોપખાનાની બેટરીને રીતસર ગોઠવવાનું બરાબર જાણતા, પણ તે પ્રાચિન રીતિથીજ! પણ હાલની યુદ્ધ નિપુણતા માટે ઐતિહાસીક વૃત્તાંત, શસ્ત્રવિદ્યાનું બારીક જ્ઞાન ને શત્રુ રાજ્યદ્વારી કપટકળા –કે જેનું જ્ઞાન સર્વથી પ્રથમ અગત્યનું હતું તે વગરના અક્કલશૂન્ય–ને સમર્થ સૈન્યાધિપતિ સામા કેવી રીતના આધિપત્યથી વર્તવું તેથી અણુવાકેફગાર –બ્રિગેડના ઉપરી છતાં પોતાના માથાપર કેવું ને કેટલું જોખમ છે તેનો વિચાર છતાં–તેઓ મોજને માટે આમ તેમ ભટકયાં કરતાં હતાં; અને પોતાનો વધારો કેમ કરવો તે માટે બેફીકરા સાંઢ બની–અથવા તો પોતાની હોશિયારીથી સમજવાને અશકત–ને મળતા સમાચારથી થનારા લાભાલાભ વિચારી સમયસૂચકતા વાપરવામાં બેસમજ ને અજ્ઞાન રહ્યા હતા. જયાં ત્યાં ફરતા હતા–જે ગામમાંથી પસાર થતાં તે ગામમાં પોતાના નિર્વાહ માટે કર નાંખતાં–તેમને પજવતા–દમતા–લૂટતા–સ્ત્રીયોની લજ્જા લેતા–પાંચ વાલ સોનામાટે નાક, કાન કે હાથ પગ કાંપતા–ગામો સળગાવતાં–ખેતરોનો પાક

ખરાબ કરતાં-પાક વણસાડતાં-ને મિત્રને શત્રુગણી દુઃખી કરતા-જેથી તેઓજ તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરી આપતા હતા ને પીડાયલા લોકો તારાં રાજને આશીશ આપતા હતા. આ તેમની મૂર્ખાઇએજ તેઓનો ઘાણ બગાડયો-તેઓની જયની આશાઓ દૂર જતી રહી. વળી પાસે જે પૈસો આવ્યો તેનો પણ સારો ઉપયોગ કીધો નહી. જે પૈસો લૂંટફાટથી મેળવ્યો તે જો પોતાના સેનના ઉપયોગમાં વાપર્યો હોત તો ઘણું ઉપયોગી થઇ પડત, પણ આ બંડખોરોએ (આમજ હવે તેઓને કેહેવું જોઈયે-યશ મેળવત તો મોટા પ્રતાપી યોદ્ધામાં ખપત!) તે અતૂલ્ય પૈસો લખલૂટ-પણે મોજશોખમાં ઉરાડી દીધો અથવા તેઓની આ થાપણ માટેજ તેમના શૂરા સિપાઇઓ તેમનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા, ને તેથી પોતાની મુરાદ બર લાવવાના સાધનમાં ખલલ પડી. ધર્મ અને જાત્યાચાર સંબંધી પરાપૂર્વથી વિરોધ તે આ વેળાએ નરમ પડયો હતો-રે કેહેવા દે કે તદન નાશ પામ્યો હતો, અને જે હિંદુ ને મુસલમાન આગલેજ વર્ષે માંહોમાંહે સામા થયા હતા તે આ વેળાએ બંધુત્વ બહાર પાડી કામ કરતા હતા, તે હવે તદન છૂટા પડી ગયા! ઐકયતાનો નાશ થયો, ને કામ કામને ઠેકાણે રહ્યું. માંહોમાંહેજ લડવા તૈયાર થયા. પણ કંઇ તેમનો દહાડો સિંકદર તેથી આ પ્રલયમાંથી તો બચ્યા. અંકુશિતરાજબળસત્તાની ગેરહાજરીમાં અથવા સ્વદેશાભિમાન સ્વદેશપ્રીતિની લાગણી વગર ચોપાસ ઘાતકીપણું, બેદરકારી, લુચ્ચાઇ, પ્રપંચ, અંધાધુંધી, ને અવ્યવસ્થા (સ્થળે સ્થળે) મચી રહી. અંગ્રેજ કેદીઓ, જેઓ નિરદોષ અને ગાભરા હતા,તેઓ શરણે આવ્યા, ને પેલાઓએ નિર્દયતાથી -જાણે ઉગેલા ખેતરમાંથી ઘાસ કાપતા હોય તેમ કાપી નાખ્યા-જેવા બીજાબકરા કે નિરદોષ મેંઢા કાપનાર ખાટકી નિવડયા; ને આ અતિઘોર ત્રાસદાયક કર્મનો દોષ તું, તારાજ **નાનારાવ અને બહાદૂરશાહ** જંગીપર મુકે છે-છતાં પણ તું ને તારા બેટાઓ પૂરેપૂરી દલીલથી, પૂરેપૂરી તપાસ પછી એકમેતે ને એકેજથે તેને ધિક્કારવા શક્તિમંત થયા નથી-જો કે એ સંતાપકારક બનાવ ઈતિહાસના અવિચળ પાના ઉપર કાળો દાઘો દાખવે છે-ને એણે "ભરતખંડ"એ રૂડા નામને લજામણો કરી મુકયોછે-ને એથી કોઈપણ પ્રજા, હાલની કેહેવાતી સુધરેલી સુદ્ધાં-તેઓને માટે ઘણો હલકો વિચાર દર્શાવે ને બીજાના મનમાં ઠસાવી શકે તેવો છે-ને તેવા દુષ્ટ કર્મ માટે જ્યાંસુધી કોઈ તેવું અવિચળ વિજયવંત પરાક્રમ ન કરે ત્યાંસુધી એ કાળો દાઘો

ધોવાવાનો નથી. તેમ છતાં પણ તારી તરફના ઈતિહાસમાં તું છૂટા દિલથી એ કાળો દાઘો એકપક્ષને પણ લગાડી શકી નથી એજ તેઓનો માહાન્ વિજય છે.* વળી આ પણ અતિ સંશય ભરેલી વાત છે કે જે આગેવાનો બળવામાં હતા તેઓના હાથમાં ઘાતકી કર્મ અટકાવાની કંઈપણ શક્તિ હતી. અજ્ઞાન ને અવ્યવસ્થિત, જંગલી રીતે દોરવાતા સોબતીઓ, વિજયથી વ્યાકૂળ–ઘેલાગાંડા થયેલા, પરદેશી પરધર્મીને ધિક્કારનારા, ને થોડો કાળ સ્વતંત્રતાની સુખમય લહરોના સ્વાસથી એવા તો મદોન્મત્ત બન્યા હતા કે તેઓ કદી કોઈ પણ આગેવાનની આજ્ઞાને પત કરત ખરા? તેઓ એક શબ્દ પણ સાંભળવાને ના પાડત; ને આ જોમપર આવેલા મૂર્ખો તેઓનોજ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાત. ફ્રાન્સમાં ૧૭૯૨માં જેવું ગાંડાપણું વ્યાપ્યું હતું તે કરતાં વિશેષ આ અર્ધ જંગલીઓને વ્યાપ્યું હતું. ક્યારે રોબીસપીઅર, મીરાબો ને વાલટેરને મારતાં ઝનુની ફ્રેન્ચોએ વિચાર કીધો હતો કે આ વેળા ભારત-

* સર જોન માલકમના વિચાર જોવા. ૧૮૫૦ પહેલાં અતિદુષ્ટ રીતીએ રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હતું. "લોકો, મુસલમાન, મરેઠાઓના દુઃખથી ગભરાયલા હતા, પણ ઘણા કંપનીના નોકરોએ પૈસો મેળવવામાં એટલી દુષ્ટતા વાપરેલી કે બ્રિટિશ ન્યાયી રાજ્ય માટે માટો ખરાબ વિચાર બંધાયો. આથી વધારે, લોકોને ભુંડુ બોલવાનું કારણ, તો સ્ત્રિઓ સાથનો ઘરસંસાર વ્યવહાર હતો. ઘણી સુંદર સુંદરીને આરોસામાં, અલીગઢમાં ને પંજાબમાં બળાત્કારે બ્રિટિશ સોલજરે બગાડી એમ મેં જ્યારે મારા એક મિત્રથી સાંભળ્યું ત્યારે મને અતિ આશ્ચર્ય સાથે સંકોપ થયલો મારા મિત્રે દીઠો. હિંદુસ્થાનના દેશી નબળા છે એમ ગણી સઘળાઓ સતાવતા આવે છે. આ ઘણું ખોટું છે, ને એના ફળ માઠાં થવાં જોઇએ ને થશે." થોડે વર્ષે આ ભવિષ્ય (ક) વાણી ખરી પડી; પણ અંગ્રેજો ચેત્યા નહીં ને દેશીઓને દોષિત ઠરાવવા મંડ્યા, પણ તેમાં ફાવ્યા તો થોડાજ. પાર્લામેંટમાં રાઢ લાગી ને તેમાં બ્રાઈટે જણાવ્યું તે અતિ ઉત્તમ હતું. The great company "system of finance was wasteful and oppressive. Its policy was that of aggression and annexation. In practice, the government was irresponsible. Nobody listened to Indian affairs in parliament, except on rare occasions, or for party purposes. The governor-general did as he pleased. The President of the Board of Control did as he pleased. * * * The internal resources of India were utterly neglected. આવાં કારણથી સઘળી વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ હતી. બ્રાઈટ વિશેષ એટલુંજ કહે છે કે સ્પેને આટલાન્ટીકને પેલીમેર જે વર્ત્તણુક ચલાવી હતી તેમાં ને આમા ઘણો થોડો ફેરફાર હતા. આવાં ઘણાં કારણો બળવો થવામાં સાધનભૂત હતાં. મિસનેરીઆએ ધર્મનિમિત બતાવ્યું છે, ને કેટલાકોએ રાજદ્વારી બાબત બતાવી છે, પણ વાત એટલી તો ખરી કે "તે વેળાના સત્તાધારીમાં સ્વછંદી લેહેરીપણું, વંઠેલપણું, દ્રવ્યલોભ, ગર્વિષ્ઠતા, ધર્મલોભ ને રાજલોભ, જન સ્થિતિપર બેદરકાર, પ્રજાના સુખ માટે નવા વિચાર યોજ્યા નહી, ને લોકોએ કેટલાક વહેમને લીધે ગ્રહણ પણ કીધા નહિ. જમીનદારો ને જનરલોનો અભિમાને તિરસ્કાર કીધો, હકો ખુંચવી લીધા, કંપની ખાઉધરી બની, ઉદ્યમ ઘટયા હતા, ને દેશમાં વિલાતી માલે જડ ઘાલવા માંડી હતી, લશ્કર લડાઈ વગર સ્વસ્થ હતું, ને હાથ ચવળતા હતા, તેમાં પાર્લામેંટ આંધળીભિત થઈ–ન ખમાવાથી જનમત ઉભરાઈ આવ્યું તે છલકાતા છલકાતાં અતિ મોટો ત્રાસ વર્તાવી દીધો." "મહાભાગ્યની વાત છે કે તે વેળા કોઈ સારો સરદાર નિકળી આવ્યો નહીં. સિંધિયાને ફાવે તેમ હતું, ને તે મોટો સમર્થ યોદ્ધો હતો, પણ ક્ષણમાં બાજી ફરી ગઈ ને તે અટકી પડયો. જો વખત લાંબો હેત તો ઘણું ભોગવવું પડત." "હવે તો અંગ્રેજોને શિખવાનું છે કે રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ શો? અમલ લોકને રૂચતો કરવો જોઇએ. દેશી સમસ્તના લાભને અર્થે એમજ હોવું જોઇયે કે સાૈ સરખા છે."

ભૂમિના ગાંડા એ વિષે વિચાર કરત ? નાનાસાહેબ ને બહાદૂરશાહને ખરી રીતે માનતું કોણ હતું ? ખરી રીતે તેઓના હાથમાં સત્તાજ નહોતી–હતી તો નામનીજ હતી. માત્ર આ લોકોના નામ મોખરે મુકવામાં આવ્યાં હતાં. જો આ નામજાદા* પુરૂષો મેદાન પડયા નહત, તોપણ બળવો તો થાતજ. લોર્ડ ડેલહૌસી અને તે પેહેલાના ગવરનર જનરલોએ એવી તો રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી કે દેશનો પોણો ભાગ નારાજ થઈ ગયો હતો; ને તેથી બળવાના બંનો આગેવાનના હાથમાં કશી પણ કળ હતી નહી; અને વીરપુરૂષમાં–જે તેઓ તો નહોતાજ, હોત તો શસ્ત્રઘાતથી મરત પણ પંકડાત નહી,–જે બીનસ્વાર્થીપણું, મોટાઇ, ગંભીરતા, પ્રૌઢતા અને નિડર ધીર ધીટતા હોય છે તેથી તેઓ કમનસીબ હતા–રે તેનો અંશ પણ કયાં હતો ? જો હોય તો આવા અપ્રતિષ્ટિત કર્મમાંથી પણ જોખમ ખેડી યાહોમ ઝોંકાવી શત્રૂનું રૂડું ઇચ્છી પોતાનો પ્રાણ બચાવને. વાશિંગ્ટનને જેમ લોક અનુમત્ત હતા તેમ લોક પણ નહી, રાજસત્તા નહી, વળી કમજોર ને સાથે સ્વાર્થી, તે શું કરવા શકિતમંત હોય ? કેદીઓની, સ્ત્રી ને બાળકોની કતલ ચલાવામાં આવી, ને લશ્કરથી વિખુટા પડેલા સીપાઈઓ, જેઓ સામાનો માર્ગ રોકવા તૈયાર હતા, તેઓનો આ નિર્દયોએ ઘાત કીધો, અને ક્રૂરતાથી કાપી નાખ્યા–કેમકે જેઓને દયાની હવે જરા પણ આશા નહી, અને યુરોપિયન સેનની કવાયત, રાજકીય કાવાદાવા, દાવપેચ, બળ, ને બ્રિટિશ સેન, સંખ્યા, શસ્ત્ર ને શૂર ત્રણોમાં બળિષ્ટ, નિપૂણ ને કળાવાન તે જો જીતશે તો ઘણો સંહાર વાળશે તેથી ભડકેલા,, યુદ્ધરીતીથી, વિચાર ને સલાહથી નિરાધાર, લાંબા વખતથી ઘેરો ઘાલવામાં અનેક વિઘ્નો આવેલાં, સમય જવાથી કાપાકાપીમાં જયની આશા થોડી, મનુષ્ય સંહાર વળેલો, શૂરપણું નરમ થતું ગયેલું, ને આંધલા સરદારોએ એકઠા થતા અટકાવ્યા ને બીજી રીતે ઘેરી રાખ્યા, તે છૂટેલા જંગલી વાઘોએજ આ તારાં બાળકોને ચીરી નાખ્યાં, તેમાં સરદારોને થોડોજ દોષ

* નામ ભુંડે કે રૂડે, ગમે તેમ છે તો ખરાં ! અંગ્રેજો નાનારાવ માટે ભુંડે નામે ઓલખે છે પણ એક કવિ આ પ્રમાણે લખે છે–

"રાજવંશિ તે ખરો, ખરો ખટપટિયો ન્હાનો;
ગુપ્ત રહીને કરયા, જીત સદૅાનાં કામો.
રણશૂરો નહિં કેહ, વળી બહુ ક્રુષ્ટ લખાયો;
હૂં ના માનૂં વાત, ઘણે વૈશે દેખાયો !"

દેવાનું કારણ છે. આ ઝગડા, લડાઇ, અંધાધુની વચ્ચે, જ્યારે દેશ ધૂળધાણી થયેલો ને કશું કામ કરતો નોહતો! જ્યારે બળવાખોરો પોતપોતામાંજ મરાતા હતા ત્યારે, જ્યારે રૈયત બળવાખોરથી અતિશય કંટાળેલી હતી અને દરેક પ્રાંત, દરેક નગર, દરેક જણ પોતપોતાના મંડળના રક્ષણ માટે અત્યાતુરતાથી ભરેલું જણાતું હતું, સર્વ સત્તાલોભી, સ્વતંત્રતાના લેહેરી, પૂરા યોદ્ધા, સ્વદેશાભિમાની ને મહાબળવીર બની પોતપોતાનું નાનકડું સ્વરાજ્ય સ્થાપવા મથતા હતા; જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરભિયા, ખંતિ ઉધ્યમને માનનારા કહણ વાનના બન્યાં હતાં, ત્યારે બીજે ઠેકાણે આવા હાલ હતા. સ્વઉત્સાહના પૂરવેગમાં આવેલા બંડખોરોએ પોતાનું અજીત બળ ધાડ પાડનારા તરીકે, અથવા વિના કામના કે અફળદાયી કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલી બિનજરૂરીયાતના શ્રમમાં ઉરાડી દીધું નહોત; અનુભવસિદ્ધ, ઉદ્યોગી, પરોપકારી, ને ન્યાયી સેનાધિપતિને વશ વર્ત્યા હોત, પોતાના લોકનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોત, તામ્રમુખીઓનોજ વિનાશ ઇચ્છયો હોત, દેશી રાજાને સંધિથી સાંધ્યા હોત તો જે જગ્યામાં દોર મચાવ્યો હતો ત્યાંના માલીક થઇ પડત. પણ તારે સારે નસીબે તેમ થયું નહી અથવા સરદારોની સખતાઇથી સેવાનો પરિત્યાગ કરી યોદ્ધાઓ દૂર બેઠા. લશ્કરી બંધનમાં ઢીલ, સુસ્તી, મૂહૂર્ત, તદબીરમાં કાચા, ધર્મમાં તકરારી, અને લૂંટની વાંટણીમાં લડાલડી થઇ, ને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી નાઉમેદી ચાલતી હતી એટલામાં તારૂં કેળવાયલું, નિપૂણ, નિમકહલાલ-દેશી ને યૂરોપિયન લશ્કર રણક્ષેત્રમાં આવીને ઉભું રહ્યું. જે તારી પાસે હતું તે હિંદના આગેવાનો પાસે નહતું-તારા અમલદારો ઇલાકાના ને દરિયાના-જ્યાં તારા પુત્રો સખ્યાબંધ હતા-તે પશ્ચિમની પ્રજા, જે બહૂ લાંબાકાળથી મોગલ ને મરેઠાઓનો જુલમ ખમી રિઢી થઇ હતી ને જે પોતાનું નિરંતરનું આત્મબળરોધી નિરમાની થઇ નિશ્ચંત-સ્વસ્થાયે તટસ્થ જડભરત બની ગઇ હતી,-જાણે પોતાનું તો કશું જવાનુંજ નહીં હોય તેમ; નાગરીક વેપારીઓ અતિ દુર્બલ બન્યા હતા, ઘણો મોટો ભાગ ન્યાત્યાચાર, જાત્યાચાર, દેશાચાર, કુળાચાર, ધર્માચારની ઘણી હેમકાઈ ભરેલી તકરાર કરવામાં રોકાઇ વ્યર્થ કાળ ગાળતો હતો, તેમનાપર તારા બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ સત્તાવાળાઓએ સામ દામ ભેદ દંડ ચલાવી પોતાની હાક કાયમ રાખી. હવે તારો મૂળ પાયો સ્થિર-અચળ-અડગ રેહે તેમાં

સંશય શો ? આ શાંતિવાળી જગ્યાથી તને આશ્રય આવી પહોંચ્યો, ને વળી તું જાતે બહુ પ્રપંચી–કે જેણે એજીનકોર્ટ ને વાટરલૂના રણક્ષેત્રમાં પ્રપંચવિરની પદવી મેળવી, ગુમાન પામેલી તેને યુદ્ધનીતિમાટે તો પુછવુંજ શું પડે ? તેં એક સ્થળે લડવા કરતાં, દોડાદોડીથી લડવું વિશેષ પસંદ કીધું– તેમાં દોડતી તુકડીના યોદ્ધાઓ, ઉંચી તાલીમ પામેલા, ઉત્તમ પ્રકારના શસ્ત્રોથી સોહેલા–ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિ શસ્ત્ર ને સરંજામથી ભરેલા, તે સાથે પુઠપર ઇંગ્લંડનો સહાયો, વળી એક ભાષા બોલનારાઓ, વળી થોડો ઘણો ટેકાવ આપનારા દેશી યોદ્ધાઓ ને રાજાઓ; ને રૂપાંતર છતાં યૂરોપના બીજા દેશનો આશ્રય; પૂર્વની કીર્ત્તિ અને વૈરથી ઉસ્કેરાયલા; શત્રૂની નબળાઈ-અશક્તિથી વાકફગાર; અનેક ખટપટથી ટેહેવાયલા; પોતાના બળથી વાકફ, દૃઢ ને સાવધ; સંયુક્ત બળના લાભથી અતિશે જાણીતા, ઘડાયલા, ઉત્સાહી, નિડર, ધીરવિર ને પાણીદાર ઘોડાપર બેઠેલા, તેઓ અવ્યવસ્થિત બળવાખોરના લશ્કરપર જીત મેળવવામાં દૃઢ હતા, એઓ જીત્યા તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તાતિયા ટોપી, નાનારાવ ને જંગી બાહાદૂરશાહ, લક્ષ્મીબાઇ યશવિરધિર* નારી છતાં પણ તારી સેનાને હઠાવી હતી ! તારી સેનામાં રાઇફલ કેનન, અને તેઓની બંદુકડી–પટાકડીજ કેહે–તે એનું તૂમૂલ યુદ્ધ નજ થાય ! બળવાખોરો મેદાનમાં આવ્યા, ને પેહેલે સપાટે તો તને હઠાવી, પણ જ્યાં તેમનાં શસ્ત્રો નબળાં ત્યાં નિરૂપાય એ જગ્યાએ વાસીંગ્ટન જેવો વિરલો પણ હારી જાય. સેનમાં ધસતા જ્યારે તારી કેનનો ડેઠ શત્રૂના કાલજા ભોકતી હતી, ત્યારે શત્રૂની બંદુકડી આઘે પણ પોહોંચવા પેહેલાં ધુળમાં પેસી જતી હતી. વળી યુદ્ધકૌશલ્ય રહિત નિરાધાર સેન, જેને દ્રવ્યસાધન સામગ્રી નહી મળી ને શસ્ત્ર પણ ન મળ્યાં, ને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા તેથી તું ફાવી શકી. તેમનીજ ભૂમિના રાજાઓ, અમીરો ને શહાજાદાઓએ તેઓનો અણવિશ્વાસ આણી તેમનાથી ડરી દૂર રહ્યા, એટલુંજ નહીં, પણ તેમની પાયમાલી માટે તને વળી આશ્રય પણ આપ્યો, એટલે પછી પુછવુંજ શું ? બાકી તારી એકલી મદદથી તું કોઈ પણ ઠેકાણેથી યશ મેળવી આવી

---

*એક બ્રીટીશ ગ્રંથકરતા આ પ્રમાણે કહે છેઃ "તે બહુ નિપુણ, ઘોડાપર બેસવામાં ચપળ, સવારી કરવે યોગ્ય ને શત્રુને સેહે પોહોચાડવામાં, તીર મારવામાં અતિ ઘણી કાબેલ હતી. એલીઝાબેથ ની જેવી તેની કાંતી, છાતીનો ઉઠાવ ને ધારાધરમ ચપળ હતા. લડતા સોલજરો તેનાપર, આ તેની બહાદુર થી મોહ પામી અંજાઇ ગયા હતા." વળી સર હ્યુરોઝ કહે છે કે. "The Indian mutiny has produced but one *man*, and that man was a *woman*."

હોય એવું ઇતિહાસના કોઇ પણ પૃષ્ટથી સાબીત હોય તો બતાવ. વાટરલૂ, એજીનકોર્ટ, ક્રિમીયા, માલટા, આબિસિનિયા એમાંથી કયે સ્થળે તારા પોતાના બળપર તું ઝઝુમી છે? સઘળા સરદારો વેરણખેરણ થઈ ગયેલા તેઓ જુદી જુદી રીતે સામા ભીડયા-પણ હાર્યા, નાઠા, લજ્જીત થયા, પાયમાલીએ પહોંચ્યા, ને તારો જય પ્રકાશ્યો. યુરોપીઅન સેના દિલ્લી ને લખનોર જઇ પહોંચી, ને સઉને વિખેરી નાખ્યા—આજ વખતે બીજી જે સહાયતા મળવી ધારી હતી તે મળી હોત, પ્રતિકૂળ શત્રૂઓ અનુકૂળ થયા હોત, વળી કેટલીક ક્રમ રહિત અને તોફાની ઝપાઝપી કીધી નહી હોત, હુલ્લડખોરોને દબાવી તેમને પેહેલે સપાટે કાપી લશ્કરને વશ કીધું હોત તો પછી રંગ જુદોજ ઝામત: પણ પેહેલેથી વ્યર્થ કપાઇ મુંવા; અને તે પછી તારૂં ડાહ્યું લશ્કર શૌર્યભેર સામું આવી જીત્યું; ને બલવાખોરોના તાબામાં આવેલા બે નગર જતાં રહ્યાં, એટલે પછી કંઇજ રહ્યું નહીં. અર્થાત ગુરીલાની લડાઈ પછી—લખનૌના છૂટકારા પછી પાણીપતના મેદાનમાં સર હુ રોઝના ઘૂમવાસાથ તેઓ હતા તેવા થયા ને તારા શિતલ છત્ર નીચે પાછું ભરતખંડ આવ્યું."

"બસ કર! બહૂ થયું!" **બ્રિટાનિયા** છેડાઇ પડીને બોલી ઉઠી "મારૂ કહેવું જરા સાંભળશે વારૂ?"

"હણણાં નહીં," જોસપર આવેલી **સ્વતંત્ર** દેવીએ પિત્તળ જેવા ઘુંઘવાટે સાદે કહ્યું. "મારા બોલવામાં તારે વચે પુરાવાની શી સત્તા છે? જે યથાર્થ છે, તે જ્યારે તારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે તો તને સંભળાવી તારી અપકૃતિ, અપહરણ, ને દુર્બળતાનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવો જોઇએ. જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો છે તો શા માટે હું સાબિત નહીં કરૂં કે તારૂં રાજ્ય દેશીની સહાયતા વિના પ્રાપ્ત કરેલું નથી, પણ પ્રપંચપ્રેમી છે. અને જો તારી ઇચ્છા મારા કાર્યમાં અંતરાય પાડવાની હોય તો ભલે, આ હું ચાલી! દોષ દેતી નહી મને—યોગ્ય લાગશે તે કરીશ. પણ યાદ રાખજે કે આજથી આ **હિંદ દેવીને** મારી પ્રિય સખી ગણી, સઘળો આશ્રય આપીશ. બોલ હવે શું કહે છે, બોલું કે નહીં?"

"ભલે તારી ઇચ્છામાં આવે તે કરવાને તું સ્વતંત્ર છે દેવી!" કડવી ગોળી, નિરૂપાયે **બ્રિટાનિયાએ**, ગળે ન ઉતરી તોપણ લીધી.

"ઠીક, તું ડાહાપણ હવે શીખી છે ખરી," **ગ્રિસિયન રાણીએ** કહ્યું. "જ્યારે તારા કહેવાતા શિતળ છત્ર નીચે સઘળો દેશ આવ્યો પછી તેં શું કીધું તે યાદ છે? નહી હોય એમ નથી, પણ તું ધીટતા પકડી બેઠી છે તો સાંભળ; હજી તારા, મારાં ને હિંદનાં કર્મની કહાણી ઘણી બાકી છે. ભરતખંડ તારા હાથમાં આવ્યાથી અતિ ઘણા ગર્વથી તું ફુલાઈ નિષ્ઠુર બની ગઇ. વેરના ઉભરાથી જે લોહીલુવાણ થયેલાં પ્રાણીઓ ચોપાસ પડેલાં હતાં તેમની મરતી વેળાની તિણ્ણી ચીસો, અને ધર્મને માટે જેઓ જૂલમ થાય છે એમ કહેતા હતા તેના બોલવાને ટેકો આપી કંઇ ઉપાય કીધો ખરો? અથવા રાજ્યસંયોજનરીતિથી જ્યારે આ લાખો પ્રાણીના સંહારનો વખત આવ્યો, ને તારા તે ભુલ ભરેલા વિચારથી તને સહેવું પડયું તે માટે તું **ભુલ***સમજી ખરી? અથવા મોટા ને સ્થિર–મજબૂત ને ડાહાપણવાળા પાયાપર રાજરચના કરવાનું તને સુઝયું ખરૂ? પ્રજાને કેમ અનુકૂળ રાખવી; રાજ્ય સ્થાપતાં કેટલો ને કેવો પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે; પ્રાચિન આર્યાવર્તના દૈવી ગુણ, રીતભાત, વિવેક મર્યાદા, ચાલચલગત તેને કેમ માન આપવું; દેશી રાજવીઓને કેમ તપાસવા; દેશી ઉમરાવ અમીર વર્ગને ક્યમ રાજી રાખવા જોઇયે; તારા વિજયવંત પુત્રોએ કેવા પ્રકારે અમલની કેફ વિના અમલ કરવો અને આર્યના સ્વાર્થને હાની પહોંચાડતાં–વળી તેમની જ ભૂમિમાં-તેથી કેવા હાલ થાય છે અને તેમની કીર્તિ, તેમની આબાદી, તેમની જાહોજલાલી, તેમની સરળતા, તેમની સંસારી ને ધાર્મિક સ્થિતિ, તેમનું સુખ; એ સંબંધમાં તું કંઇ આજ ત્રેવીસ વર્ષમાં વધારે શીખી ખરી? જરા પણ નહી. તેં ઘણું જોયું, ઘણું જાણ્યું, ઘણું ભોગવ્યું પણ ઠોઠ નિશાળિયા જેવીને જેવીજ રહી. નથી તને ખબર કે અંતર, નથી તને લેશમાત્ર ચિન્તા ને નથી તને લેશ દરકાર તારા પોતાના રાજ્ય માટે. માત્ર ઉજળું એટલું દુધ, પછી તે તેલ, પાણી ને સંચોરાથી કાં નબનેલું હોય; પણ તને ગર્વ–મદ વ્યાપિ રહેલો હોય તેથી તું દરકારજ રાખતી નથી. પહેલા સપાટામાં પાછો તેં રવાબ જણાવ્યો, ને જુલમ જાસ્તીનો ધંધો જારી કીધો. તારૂં પહેલું પગલું મેક્ષીકોમાં દાખલ થયેલા પીઝારો

---

* લોર્ડ મેયો, ભરતખંડનો ચોથો વૈસરાય જે ખરેખરૂં કેહે છે કે તે આ પ્રમાણે છેઃ—believe we have not done our duty to the people of this land." &c.—Lord Mayo,

ને કોરટીસની નકલ હતી,* જેથી તેં આર્યે રાજયદ્રોહીઓને દૂત, જાસૂસ, ને કાવત્રાંખોરા ધંધામાં લગાડયા. તેઓ તને પહેલા પ્રથમ મદદમાં આવ્યા, ને બળવો સમાયા પછી પણ તેં તેવાઓને આગળ કીધા. જેઓ આ ધંધામાં માહિતગાર છે તેઓ કંઇ ઓછું પરાક્રમ બતાવતા નથી. લોકો, તેમાં સારા સારા કુલીનો, અમીરો, રાજાઓ, ઠાકોરો, સત્તાવાળાઓની જીંદગીપર ડીમોકલીસની તરવાર લટકાવી રાખી. આબરૂદારનું મોત થઇ પડયું. ઠામ ઠામ દોરડા (ફાંસીના,) તોપ, નાની બંદુકો, ને સોટાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. જ્યારે નગરો ને ગામો તારા કબજામાં આવ્યાં ત્યારે તે અડધાં વેરાન તને જણાયાં. આખા ભરતખંડમાં હાહાકાર વર્તાઇ રહ્યો હતો જ્યાં જ્યાં તારા પુત્રો ક્રોધમય નેત્રે ફરતા હતા,* ત્યાં ત્યાં લોકોની નાસભાગ થઈ પડી હતી—જાણે એકાદ મરકીનો રોગ ચાલ્યો હોય ને દેશ છોડીને ભાગતા હોય તેમ. કોઇ પણ સ્ત્રિની રક્ષા થવી મુશ્કેલ હતી.† સઘળા સેનાધિ-

---

* જોન બ્રાઇટ આ ભાષણની પ્રસ્તાવના પાનું ૭ મું.

* "ભરતખંડ બળવા પહેલાં અને પછી" એ નામના ગ્રંથમાં તે લખનાર લખે છે કે ડ્રાઇડન કવિની આ ટોલીઓ તે વેળાની અંગ્રેજોની વર્તણુકને આબાદ લાગું પડે છે.

"Revenge! revenge! Timotheus cries ;
See the Furies arise :
See the Snakes that they rear,
How they hiss in their hair,
And the sparkles that flash from their eyes."

DRYDEN.

†બળવાના સંબંધમાં હજી અનેક વાતો ચાલે છે, તે સાથે બળવો નરમ પડયા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન આપવાની અમે આ વખત અમારી ફરજ જોઇએ છિયે. બેંગાલની એક રીજમેંટનો સીપાઇ, (જેનું નામ આપવાની કશી જરૂર જોતા નથી) આશરે દોઢ વરસપર અમને બેંડસ્ટાંડપર મળ્યો હતો, તેણે આ પ્રમાણે બળવા પછીની હકીકત કહી છે, તે થોડી દયામણી નથી. "ગાંડા માણસ પેઠે સોલજરો દરેક નગરમાં ઘુસતા હતા, ને તેઓને બીજાઓએ જણાવેલું કે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરૂષ બાળકોને બળવાખોરોએ કાપી નાંખ્યાં, તેમની સ્ત્રીયોની તેમના પતિ સમક્ષ લજ્જા લીધા પછી સ્તન, હાથ પગ, નાક, કાન, જીભ વિગેરે શરીરના અવયવો છેદન કરી પછી મારી નાંખ્યા છે. તેથી બહુજ ક્રૂરતા જ્યાં ત્યાં વાપરતા હતા. એ વાત ખરી છે, પણ તે બનાવો બહુ થોડા બન્યા છે. માત્ર વર્તમાનપત્રોવાળાઓએ આ બાબત ઘણી ભયંકર ચિત્રી હતી. કાનપોરમાં બનેલો બનાવ ઘણો શોક ભય ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ ત્યાં અંગ્રેજો પહેલે સામા થયા ને પોતાની ધૂનમાં રહ્યા. બળવાખોરોનું જોર ઘણું જબરૂં હતું તેઓને પત્ત કીધ નહી, ને પ્રથમ કાનપોરમાં એક યુરોપિયને બળવાખોરને લાકડીનો સપાટો મારયો, ને વાત વધી પડી હતી. પણ બળવો સમ્યા પછી ઇંગ્રેજ બહાદૂરે કોઇપણ પ્રકારે દયા કીધી નથી. ગાંડા સોલજરો પોતાના મગજમાં જે ધુન, ભરાઇ હતી તેને અનુસરી વર્ત્યા. ઉત્તરમાં ઘણી સ્ત્રીઓપર જાસ્તી ગુજારી, તેઓનો લોહી લોહાણ કીધી, કેટલીકને માર માર્યા, ને નાગરીકો મુંવા; મુવા, તે બળવાખોરોને હાથે મુંવા એમ ગણાયું. નરમ ઘેંસ જેવા બિધેલા લોકો આ રાક્ષસોને શું કરી શકે? અમારી પલટણ ત્યાં હતી, પણ આ જોઇને બહુએ બળત્રા થતી હતી. લખનોરમાં બાર બાર વરસની જુવાન જુવાન અતિશે રૂપવળી એવી ત્રણ મુસલમાન ને એક હિંદુ છોકરીને રાતના સોલજરોએ પોતાના બંગલાંમાં ગોંધી, ને બીજે દિવસે મરણ પામેલી મળી આવી પણ કોઇયે દયા સરખી કીધી નથી. સ્ત્રીઓના તો મોતજ હતાં. વખતે બાળક રસ્તામાં મળે તો હાથ પકડી ફગોટી દેતા હતા. લૂટ પણ તેટલીજ. ધનવાનની પેઢીપર પૈસા દેખે કે તેપર તુટી પડેલા મેં ઘણીવાર આ બળવાવેળાએ સોલજરોને જોયા છે; ને તેનું દ્રવ્ય તેના કમાંડરોને વેહેંચી આપ્યું. બહુ વાતમાં માલ નહી, આ પૃથ્વી પણ આપણી નથી તો કોઇનો વિશ્વાસ શો!" આટલું બોલતાં આ ડોસો એટલી તો ઝડપથી ચાલ્યો ગયો કે અમે તેને એક પ્રશ્ન પણ પુછી શકયા નહી.

પતિઓ ખોરવાયલા હતા, ને તે દેશીઓને પ્રબળ શત્રૂ ગણી ધિક્કારતા હતા.* ધની ને નિર્ધની એ બંનો આ વેળાએ ડરી ગયા હતા. પારલામેન્ટમાંએ બહુ ચરચા ચાલી રહી હતી. તારો વિચાર તો આ વેળાએ રહેલાંસહેલાં દેશી રાજ્યોને છીનવી લેવાનો થયો, પણ પેલા જગત્‌વિખ્યાત તાર સુતનુજ ગલાડસ્ટન--બ્રાઈટે અથાગ શ્રમ વેઠી તારા મનોરથ પાર પાડવા દીધા નહી. લડયા તે એટલે સુધી કે તને તોબા પોકારવી પડી. તું એ બંને તારા પુત્રોની હિંમતથી પાછી હઠી ને **ક્ષમાપત્ર સાથ "રાણીનો ઢંઢેરો"** બહાર પાડયો. વિકટોરિયાના ઢંઢેરામાં ઘણાં સારાં સારાં **અભય વચનો** સમાયલાં હતાં, અને તેનો અમલ દીર્ઘદ્રષ્ટિથી યથાર્થ, મૂળનો હેતુ સાચવી કરવામાં આવે તો ઘણું થોડું ઈચ્છા બહાર રહ્યું હતું. તેમાં દેશી રાજ્યની આબાદી માટે, તેના ભલાપણા માટે, તેના આશ્રય માટે બહુ કોલો દીધા હતા. સઘળા પ્રકારની છૂટ, ઉપભોગ, પ્રાચીન વંશપરંપરાના હક–દત્તક વિધાન–ને સરખી છૂટ આપી હતી. તેમાં સ્વીકારેલું હતું કે ભારતવાસી પ્રજાજનને બ્રિટિશ રાજ્યની બીજી પ્રજા જેવા ગણી, તેમના જેવા સઘળા હકના ધણી ગણવામાં આવશે–એટલે જે રાજ્યહક-પ્રજાહક આપ્યા હતા તેની રૂયે ઈંગ્લંડની રાણી નામદાર વિકટોરિયા ભરતખંડની શાહનશાહબાનુ ગણાઇ હતી. આ દિવસે 'હિંદને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો, ને જયવિજયનો મોટો નાદ ચોપાસ ગાજી રહ્યો હતો. સર્વેએ આનંદોત્સવ દર્શાવી નવી રાણીને વધાવી લીધી. ઘેરેઘેરે દિવાળીને દહાડો મનાયો, ને લગ્ન જેવો આનંદ ગણાયો–અગર જો તત્સમય મધ્ય ને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તો મુડદાંઓ રઝળતાં હતાં ને અગ્નિ તોપ તુરતનોજ વર્ષેલો હતો; લોહીની નદીઓ તો સુકાઇ પણ નહોતી ને કોહલાં કુત્રાંઓ તો હજી પણ આનંદે હિંદના પુત્રોથી પોતાનું પેટભરતાં હતાં; તામ્રમુખી વાળવાળા સોલજરો ખુલ્લી બેયોનેટથી બજારમાં સેન્ટીનલનું કામ કરતા હતા ને

---

* બળવા વેળાએ કેવી જંગલી રીત સુધરેલા અંગ્રેજોએ વાપરી છે તેને માટે બે ઇંચણી બસ છે. "But we do not see a like barbarity in deeds of our own in India such as executing a group of rebel Sepoys by fusillade, and the setting fire to the heap of thom because they were not all dead."—Introduction to "Study of Sociology," by Herbert Spencer, p. 208.

Lord Elphinstone, Governor of Bombay, writing to Sir John Lawrence, after the capture of Delhi, says that the Britsh conqueror now outdid the semi-barbarous Persian, Nadir Sah, in barbarities, who sacked Delhi in 1738.

તે મ્હોં ગંધાય તેવી રીતે, બ્રાન્ડી ને સામપીનથી ટેં થઇ, ભરેલી બંદુક ખાંધપર લઇ 'છાકટા સેલરબાવા' માફક, શાંત, સરળ, નમ્ર, માયાળુ, વિનયવંત, આર્જવવાળા, દયામણા ને દામણા દેશીઓના મ્હોં ઉપર શાપ દઇ, અનેક પ્રકારની અણઘટતી ગાળો દેતાં જરા પણ શરમાતા નોહતા;* તોપણ, તેવા બારીક વખતમાંએ તને લેશ પણ ઉણું પડવા દીધું નહીં. તારાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી, પાદપ્રક્ષાલન કીધું, અભિવંદન દીધું, મુબારકબાદી આપી, "યુગ યુગ રાણીનું રાજ્ય રહો" એમ સહર્ષ લલકાર કીધી. ભાષણો, કવિતા, પ્રાર્થનાથી વધાવી લીધી-ઉજમાળો દિવસ ગણી રોશની કરી, અને તું ભરતખંડની અતિપ્રિય "શાહાજાદી" થઇ બેઠી ! ! કોઇએ ગાયું કે "હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન;" કોઇએ ભણ્યું કે "બહુબહુ ઉપમાથી, શોભતી રૂડિ રાણી;" ને કોઇએ વંદના કીધી. લોભી કૃતઘ્ન સંગદીલવાળી બેપરવા લક્ષ્મીપુજક આનરેબલ કુંપની બહાદુરનું રાજ્ય નાશપામ્યું. હીંદુ મુસલમાન ને ખ્રીસ્તી એકજ સભામાં, એકજ સ્થળમાં એક દીલથી ફીરોજ, તઘલખ, શીરશાહ અકબર કે શાહાજાહાનના રાજ્યમાં તેમની પ્રજા તેમને ગરીબનિવાજ પિતાતુલ્ય ગણતી હતી તે માફક-તને અભિવંદન યુકત દુધે પગ ધોઇ ઘરમાં પાવન કરવા એકઠા મળીને કલ્લોલ કરવા લાગ્યા હતા. પણ ઓ કઠણ હૃદયની બ્રિટાનિયા, ઓ ગર્વિષ્ટ કાંતા, ઓ સમય ન જોનારી છોકરી, અફસોસ છે કે તે વેળા પણ તારા મનમાંથી વેર ગયું નહોતું. તું તેજ વેળાએ-કે જ્યારે કેનીંગ અભયવચન આપીને શાંતિ કરતો હતો, ત્યારે હૈયામેલી હતી.† મનુષ્ય-

---

* આ દોષ સઘળાંપર સામટો મુકવો ઘણો અણઘટતો છે, દેશીઓમાં પણ દોષ છે, બળવાખોરોનાં નિર્દયકર્મ. બહુ ધિકકારવા જોગ છે, પણ પાછળ થયેલાં કર્મો તેથી ઓછા ધિકકારવા જોગ કેમ ગણાય ? કયે'ની સોપાઇના બલવાની તવારીખનું ત્રીજું વાલ્યમ એ બાબત જોવું આ સઘલી બાબતનો ઘણો ખરો આધાર, બળવાના છ જુદા જુદા ઇતિહાસપર રાખેલો છે. ઘણાક યુરોપિયનોએ લોર્ડ કેનીંગના ઘણાં વખાણ કીધાં છે, પણ સીપાઇયોના જુલમની વાતથી તો કાન ફાટે છે. "ઇંડયિન મ્યુટિની" એ નામના એક ચોપન્યામાં જે લખેલું છે તે જે એક મીશનરીનું લખેલું હતુ તેના અસલની ગેરહાજરીમાં તેનો તરજુમો અત્રે આપું છું જે પરથી સિપાઇઓની વર્તણુકનું અવલોકન થશે.

"બલવો સમ્યા પછી કાનપોર, લખનોર અને દિલીની રૂધીરવાળી જગ્યાપર અંગ્રેજ સોલજરો પોતાની લોહીવર્ણી આંખ સાથે ફરતા હતા. કોઇ પણ દેશી જોવામાં આવે કે સુરત ફરવી નાંખતા. તેમનાપર હાથ ઉપાડતા ને લુટી લેતા હતા" * * * "ઘણીક વેલાએ દેશીઓના નાકપણ કરડી ખાતા હતા" * * * "એક સમયે મસ્ત થયેલા સિપાઇઓની બરાખ નજીકથી હલકી વર્ણની સ્ત્રી જતી હતી, તેના હાલ હવાલ કરી નાંખ્યા [લાજ લુટી] તેનો ધણી ફરીયાદ આવ્યો તો તેને ઉલટો માર્યો, ને કોઇપણ યુરોપિયન માજીસ્ટ્રેટે દાદ આપી નહિ કેમકે તે બિહોને આગલ જઇ શકયો નહિ" * * * આપણા સિપાઇઓમાં ધર્મજ્ઞાન કંઇ પણ નથી ને તેથીજ તેઓ દેશીઓ, જેઓ આપણા ધર્મને માને છે તેને પણ ધિકકારે છે. બે કનવર્ટ સ્ત્રીઓ અમને ફરીયાદ કીધીકે તેઓપર લખનોરમાં ઘણો જુલમ ગુજર્યો હતો, ને બગાડી હતી."

† Life of the Prince Consort નામના ગ્રંથના ચોથા ભાગમાં જોવું.

પ્રાણી માત્ર સમાન છે, સ્વતંત્ર છે, બંધુ છે એ મત પૂર્વ કાળમાં વરસો નાં વરસો થયાં સ્વિકારેલો છે, અને તેજ મતે, ટયુટોનિક જાતના જંગલીપણાએ દુનિયાના સુધારાના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ્યા, તેમાં પણ ગર્વ ને વેહેમને લીધે તું જે સારૂં રૂડું વ્યવસ્થિત હતું, તેનું છેદનભેદન કરવા તત્પર થઇ હતી. સેંકડો વરસની મંડળીઓનો રીવાજ જેમ તેમ ટકી શક્યો છે તેથી તદન અણમાહિતગાર હોવાથી તેનો નાશ કરવા માટે તરફડીયાં મારી, હિંદનો પવિત્ર જીવાત્મા છે તેનોજ નાશ કરવા ઇચ્છયું. તારા પુત્રોમાં હજી પણ નોરમન અને સાક્ષનનો જોસ્સો વ્યાપી રહ્યો હતો. હિંદુઓ તો જેમ નોર્મનને મન પુરાણા બ્રિટનો ને સાક્ષનો હતા તેવાજ હતા. જેમ પૂર્વ તરફના વિજયીના મનમાં–જે માણસો તેનો ભંડાર ભરે છે ને તેની રાજગાદીનું સંરક્ષણ કરે છે તેજ પ્રિય હોય છે;તેજ પગથીએ વર્તિ હાલની પ્રજાને તાબે કરી છે. જોકે આર્યોએ પોતાના ખરા હક્કને માટે લડી, પોતાના જીતનારને તાબે થતાં ઘણી તોબા પોકરાવી નથી, ને તેઓની જાતમાં જોડાયા નથી–પણ આ દેશના જીતાયલા ભાગે, જેઓ પોતાના માતૃહક્ક ખોયા છે–એટલા માટે કે પોતે હાર પામ્યા, ને તેથી તેઓને ધિઃક્કારવા, કચડી નાંખવા, તુચ્છકારવા જોઇયે એવોજ મુળ મુદ્દે હેતુ તેં રાખ્યો હતો. જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડયો, ત્યારે કદાપિ તારી સરકારનો ઇરાદો નઠારો કે વિપરીત નહી હોય, ને તેવું માનવાને કશાંપણ કારણ મને નથી, ને તેજ પ્રમાણે અમલ કરવા ખુલ્લા દિલથી ચાહ્યું હશે, પણ જાત્યાભિમાન, વિજયાભિમાન અને તેઓ ધારે છે તેમ બુદ્ધિની શ્રેષ્ટતાને લીધે તે વેળાના ઇંગ્રેજોના મનમાં ઘણો છાક ભરાયો હતો. લૌકિક અમલદારીની ઈચ્છાજ નહી–એ અમલદારી તારી જમીનના શ્રાપને લીધે, અમલદારોનાં ખુદ અવ્યવસ્થિત બંધારણને લીધે, મૂળથીજ સડતી આવી છે, તેથી જે માર્ગે જતાં એકવાર ખત્તા ખાધા કે ઠોકર વાગી તોપણ તેજ માર્ગ સુધાર્યા વગર આંધળાભીંત થઇ ચાલવાની જે કટેવ ને મતફેરથી અવિશ્વાસની જડ ઘાલેલી, ને વળી તારૂં લોભી ને દંભીપણું, અને જે આવે તે સ્વાહાઃકરવાની નિરંકુશ સ્વભાવવૃત્તિ, તેમ "લેનેકું લાલા ઓર દેનેકું ચતુરભુજ" જેવી શંખનાથવૃત્તિ વ્યાપેલી, તેથી તેં સૌને હડ્ધૂત કીધા. હજારોના સુખ કરતાં એક શીલીંગની કીંમત તને ઘણી જણાઇ, અથવા પ્રાપ્ત કરવામાં, મઝા માની. દિલ્લી ને લખનૌના નાશ સાથે અમીર

ઉમરાવનો નાશ કીધો ને ત્યારથી તારૂં યથાર્થ લક્ષણ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ રહિત પરખાયું છે. એ તારી કટેવ બધી સારી આશાઓનો ભંગ કરનાર છે, અને હમણાની તારી વિપરિત વર્તણુક જોતાં તારા અઠાવનમાં આપેલા કોલોપર પાણી ફેરવતી જણાય છે. આ મારી કડવી વાણી તને ક્રોધિષ્ટ કરે છે ખરી, પણ તું મને શું કરી શકનાર છે વારૂ? તારામાં કશા પણ રામ નથી ને હોત તો તેં મારો ચૂરેચૂરો કરવામાં બાકી રાખી નહોત. આ જે તારો પ્રપંચ પ્રાચિન પ્રબંધ મેં કહ્યો તેથી કંઇ વધારે હવે તને સમજાવાનું છે ખરૂં? હા, મારે માટે હજી ઘણું બોલવાનું બાકી રહ્યું છે, ને તે તારે સાંભળવું પડશેજ. બલવાની લાહે બોલવાઈ, નહી બોલવાઇ તેટલામાં ઢંઢેરો–ભારતભૂમિના "મેગનાચારટા"ના વચનો પાણીના પરપોટા જેવાં થતાં ગયાં. તેનાપર તેંજ વિશ્વાસની નજર કીધી નહી, ને તેંજ તારા મનથી એને તરણાતૂલ્ય ગણી હસી કાઢયો. પાણીના પરપોટા ફુટી ગયા. તેનું વજન થોડા વખતમાંજ તેં ઓછું કીધું, ને હિંદને અણવિશ્વાસ યુક્ત કીધી. જે ઢંઢેરો–અડધા ઝનુની, ધર્માંધ, વિફરેલા અને કાળરૂપ વિક્રાળ બનેલા હિંદના પુત્રોને અસંતોષમાંથી થંડા પાડવા માટે પરાર્થબુદ્ધિ–ઉદારવૃત્તિથી, પણ અલંકારિક શબ્દના સંકેતવાળો બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો, ને જે ઢંઢેરો એ તારૂં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્તુતિપાત્ર કર્મ મનાતું હતું, જે સત્ય ને વિશ્વાસથી ભરેલો હતો, અઘાંત છે જેનો મર્મ ને રચના તેવા ઢંઢેરામાંથી, જ્યારે તને ફાવતું ત્યારે, અણધારી કે મતલબી રાજરચનામાટે અણીના મામલાને પ્રસંગે બારીકમાં બારીક નેત્ર શોધવાને અશક્ત ને કદી સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર પણ તેવી બારીક બીના તારવી કાઢે નહી, તેવું તત્વ તું ખેંચી કાઢતી હતી. ગમે તેવા પ્રસિદ્ધ, સર્વમાન્ય ને અઠાવનમાં ખુલ્લા જણાયલા તેવા શબ્દનો ગમે તે અર્થ ખેંચી કાઢવામાં ધીટતા તેમજ નિડરતા બતાવવામાં તું લેશ પણ સંકોચ પામી નહી, એ તારૂં નિરલજ્જપણું, ખરેખર, માનજે મારી વાણી સાચી, બહુજ નિંદ્ય છે. અદ્યાપિ સુધીમાં પણ તેં તારા રાજ્યના ખરાં લક્ષણ કયાં દર્શાવ્યાં છે? સૌને તારી હાકમાં દબતાને દબતા રાખવા ને કોઇ ટેંટેં-કરી મસ્તક ઉંચું કરે નહી તેવી યોજના કરવામાં તને કોઈપણ પ્રકારનો ભય રહ્યો નહી. તેં પહેલે સપાટે–૧૮૫૭–૫૮માં–છાપાની છૂટ છિનવી લીધી, ને તેને ખૂબ નરમઘેંસ જેવો કરવા ગગડાવી પાડયો. સત્ય છે કે તે અટકાવ તેં થોડા સમયમાં દૂર કીધો; પણ એજ એક કૃત્યથી નિર્માણ

થઇ ચુકયું હતું કે છાપો સ્વતંત્ર નથી, ને તે તારી ઇચ્છાપર છે. નિમાળાપર અધર લટકાવેલી ડિમોકલીસની તરવાર છાપાના લખનાર ને છાપનારના શિરપર લટકાવેલી રાખી છે. "છાપાની છૂટ," "છાપો તો સ્વતંત્રજ જોઇએ," "મિલ્ટન કવિનો એ એક મોટો હક્ક," એ તારી મગરૂરી તે વેળાએ કયાં જતી રહી હતી? તારા પોતાના કુળને કલંક લાગશે એમ તને તે વેળાએ સૂઝયું નહી? તને તારાં કાર્ય માટે લજ્જાનીતિનો ભય નડયો નહી? પણ એ પતરાજીખોર મુગ્ધા! તેના કરતાં તારા હાલનાં કર્મો કયાં ઉજમાળાં છે તે બતાવશે? અનુક્રમે તારા કુળની વંશાવળી વાંચાશ, જે તને કાળ સરખી વિક્રાળ ભયંકર શોકભયથી થથરાવનારી લાગશે, પણ મારે તો તને કહેવું એજ નિશ્ચય છે તો પછી વાત શી કરવી? એ છાપાની છૂટ તને પ્રિય નથી એ બતાવવા તેં તેને ક્રિમિનલ કોડમાં પણ ઘુસાડી દીધી. રે તેથી ન ધરાતાં–તારા પોતાનાજ ભુંડાં કર્મના ભયે, કેમકે જ્યારે તારી ઇચ્છા ભારતભૂમિપર જુલમનો વરસાદ વરસાવવાની થાય, ત્યારે ઝટપટ ઉપાય થાય ને સૌના મોં બંધ રેહે તે માટે બીજી વેળા સપાટો બતાવ્યો. તારી ખરી ઇચ્છા તો એવીજ કે સત્યને વાજબી તકરાર હોય પણ જો તે તારા લાક્ષણિક ઉદ્દેશથી ઉલટી હોય તોતેનો અટકાવ કરવો; અને તું અસત્યમાર્ગે ગમે તેમ સ્વચ્છંદે વર્તે અને કોઇ સ્વચ્છંદી તારાથી ન ડરતાં ધીરતાએ રોકવા તૈયાર થાય તો તેનો ખોડો કાઢવો. ભલે ભલે! **બ્રિટાનિયા!** તેં બહુ ભલું કીધું, તારી દૃષ્ટિ તો લાંબી ખરી. પણ યાદ રાખ કે એમ શું કે પેટ ભરાયલાં છે ખરાં? તેં હથિયાર રહિત આર્યપુત્રોને કીધા. આ દેશના રહિશોમાં–ખરી રીતે આખી ચોખંડ પૃથ્વીનાં મહાસમર્થ રાજ્યોમાં શસ્ત્રકબજો જાતિરક્ષણ માટે અવશ્યનો છે. જે દેશનાં પરગણાઓ છેટે છેટે હોય ને મોટાં જંગલો વચ્ચે આવેલાં હોય, જેમાં લૂટારા, પિંડારા, ખુની, ફાંસિયા, ચોર, ભીલ લોકો પોતાનો વંશપરંપરાનો માની લીધેલો ઉતમ ધંધો સ્વૈચ્છિક સાહસપણે જ્યાંથી ત્યાં ચલાવતા હોય–જંગલો ગીચ ઝાડીથી ને ફાડી ખાનારાં પશુઓથી ચિકાર હોય, એવાં વનમાં ગરીબ ગુરબાંઓને પોતાના નિર્વાહ માટે કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય, તેવાઓનાં શસ્ત્ર છિનવી લેવાં એ કોઇ પણ રીતે શાણા રાજ્યના શાણા હાકેમને ઘટિત ગણાય ખરૂં? આમાં પણ તેં પ્રપંચ તો ખેલ્યો ખરોજ. તેં તેઓનાં શસ્ત્રો જેમ રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોનાં શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તેમ ખુંચવી લીધાં

નથી–પરવાનાથી રાખવા હા પાડી હતી, પણ તેમાં શું ? એ તે કંઇ નિયમ? જે શસ્ત્રો અંગરક્ષણ માટે ને સ્વતંત્રતાની ગર્વિષ્ટ એંધાણી તરીકે અમીર ઉમરાવો પોતાની પાસેના પાસે રાખતા હતા, ને વારંવાર તેમનો મદોઇ ભરેલો હાથ તેમની તરવારની મૂઠપર જતો હતો તેવી આ ભવ્ય નિશાની, "બીલ ઓફ્ રાઇટસ " ને સભ્ય નિમિત્તે, ગુલામગીરી બતાવવા માટે તેં છીનવી લીધાં એ અંતરમાં રણકા જેવું સાલે તેવું ને જોસ્સાને નરમઘેંસ કરી નાંખે એવું હીણું કર્મ છે. આવાં આવાં તારાં મોટાં શ્રીમાન્ બહાદૂરીનાં કર્મથી તેં સૌને પીડિત કીધા. તે વર્ત્તમાન–મહામતિમાન્, શૂરવીર, યશધીર, પરમસુખદાયી ને પરાર્થી પુરૂષો કે જેમણે તને વિપત્તિકાળમાં આશ્રય આપી સુખદાયી બનાવી હતી, ને જેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે સિંહનાદ ગજાવી તને ત્રાસ પમાડતા હતા તે ઘોરવાસી જ્યારે એમ જાણે કે તેમના શૂરવીર પુત્રોની જયની નિશાનીઓ તેં તારા પ્રબળથી છિનવી તેઓને નિરમાની કીધા છે તો કબરમાં રહેલાં તેમનાં હાડકાં અથવા કોઈ સ્મશાનભૂમિના એકાદ ખુણામાં પડી રહેલા તેનાં ફુલો ખલભલી ઉઠયા વગર રેહે નહી. બીજી ઘણી કિમતી વસ્તુઓ ખરીદી તને શણગારી હતી, તે બદલામાં તેં ઓછી કે વધતી કીંમતની ચીજો તેં જે દિલોજાનથી પ્રેમપૂર્વક તેઓને મોટા દરબારો ભરી બક્ષીંદા વંશપરંપરાને માટે કીધી હોય તે છીનવી લેવામાં આવે ત્યારે તેઓને કેવું વજ્રબાણ જેવું લાગે? તેં સાધારણ બળવાના આગેવાનો, કે જ્યાં બળવો થવાનો ભય હોય ત્યાંનાં શસ્ત્રો ઝુટવી લીધાં તો ખેર, તને તે પીડાકારી હતાં: પણ જે પ્રજા નિર્માલ્ય* તેનાં શસ્ત્રો પણ છીનવી લીધાં. રણોત્સાહી,

* બળવાનો ઉપદ્રવ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં હતો. ગુજરાત અને દક્ષણ મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં તે બિલકુલ નહોતો. મદ્રાસ તો એ ઉપદ્રવથી તદન નિષ્કલંકી જણાય છે. પણ સર્વસ્થળનાં શસ્ત્રો લઈ લેવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી હતી. લોકોનો જોસ્સો તો હજી નરમ પડયો નો'તો તેટલામાં આ ભયંકર ઢંઢેરો સાંભળી ઘણા ચકિત થયા. પ્રથમ એ ઠરાવ જયાંજયાં જણાવવામાં આવ્યો ત્યાં ત્યાં સૌ પોતપોતાના બળપર મુસ્તાક રહયા. કેટલાકોએ શસ્ત્ર ન આપવાનો ઠરાવ કરી કસમ લીધા. કોઈએ ઘરના ખુણામાં સંતાડયા, ને કેટલાકોએ વગડામાં દાટયાં, કોઈએ બે નબળાં આપીં અર સારાં રાખ્યાં. રજપુત લોકોને આથી ઘણું લાગ્યું હતું. બંગાળનો એક સિવિલિયન જણાવે છે કે "રજપુતોને આ ખબર પડી એટલે તેઓ ખળભળી ઉઠયા. તેઓએ મને જણાવ્યું કે 'અમે જે વફાદારી ને નિમકહલાલી બતાવી તેનું આ ઇનામ કે અમને મારી નાંખવામાં આવે તે ભલા, પણ અમારાં રક્ષકચિન્હ અમે કદી આપીશું નહીં. અમારૂં બહુ મોટું અપમાન થાય છે. અમને ઘણો અન્યાય આપવામાં આવ્યો છે' મેં તેઓને સમજાવ્યા કે એમાં તમારૂં અપમાન નથી, પણ સઘળા બદમાસોને લાધે તમારે એટલું વેઠવું પડે છે. હમણા તમારાં શસ્ત્ર સરકારને સ્વાધિન કરો, પછી તમારો મોભો જળવાય તે માટે હું લખાણ કરીને તમારા મરતબાને યોગ્ય શસ્ત્ર અપાવીશ. આટલું કહેવા છતાં પણ તેઓના ધ્યાનમાં ઉતરયું નહીં, પણ ઘણી સમજાવટથી તેઓએ માન્ય કીધું હતું. જો અંગ્રે-

યુદ્ધાસકત ને દેશદ્રોહીજનનાં શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તે સાથે ગરીબડાં-યુદ્ધભયથી થરથર કંપતાઓના પણ શસ્ત્ર છિનવી લીધાં એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તારી રાજ્યયુદ્ધશક્તિ સ્વતંત્ર શૂરવીર મર્દો સામા હરીફાઇ કરી શકવે યોગ્ય નથી; એથી તારૂં બાયલાપણું સ્પષ્ટ દર્શન દે છે. તારી મર્દાઇતો ત્યારેજ કેહેવાત કે સૌના હાથમાં શસ્ત્રો આપી, પછી તારી મોરલીપર નચાવત ત્યારેજ, પણ એકના હાથપગ વિગેરે અવયવો વાઢી નાંખી પછી કેહેવું કે "બચ્ચા મર્દાઇ હોય તો આવી જાવ, તમને બતાવીશું," તેમાં કંઇપણ શાણપણ નહીજ. સામસન જેવો બળિયો પણ મોહવશ થવાથી પરતંત્રપણાને પામ્યો! ને પછી તેનું અતુલિત બળ છતાં પણ તે પોતાના શત્રૂને પરાજય કરવે અશક્ત મનાયો! કારણ કે તેની પાસ શસ્ત્ર નહોતાં, તો પછી હિંદી પ્રજાને બળવાળી ગણવી એજ કેવળ અજ્ઞાનતા મનાય તેવું છે.* તેં જે આ સઘળાં કૃત્યો પ્રત્યક્ષ કીધાં તે શું દર્શાવે છે? તારી આબરૂનું એથી રક્ષણ થયું છે, કે તારી મગરૂરી જળવાઇ છે, કે તારી શકિત માટે સારો ભાવ આવવાનું કારણ મળ્યું છે? કદી તારા લક્ષમાં નહી હોય કે તેં આડી

જોએ આ વેળા પહેલાના જેવી ઉદારતાઇ વાપરી હોત તો આ વેળા વળી બીજોજ બલવો જાગત' ઠરાવ પ્રમાણે એક લાકડીએ સહુને હાંકવામાં આવ્યા એ ઘણું ખોટું તો થયું છે, પણ એ સિવાય બીજો કોઇપણ મારગ સરકારને માટે સુતરો નહતો.

*મદ્રાસના ગવરનર લોર્ડ હસ્ટિંગ્સે ૧૮૧૭માં જે પત્ર લખ્યો છે તેમાંથી અત્રે ટાંચણ લઇયે છિયે, જે અગત્યનું છે'–

"I doubt very much if the condition of the people would be better than under their native princes. The strength of the British government enables it to put down every rebellion, to repel every foreign invasion, and to give to its subjects a degree of protection which those of no native power enjoy. Its laws and institutions also afford them a security from domestic oppression unknown in those States. *But these advantages are dearly bought; they are purchased by the sacrifice of independence, of national character, and of whatever renders a people respectable.* The natives of the British provinces may, without fear, pursue their different occupations, as traders, meerasidars, and husbandmen, and enjoy the fruits of their labour in tranquility; but none of them can aspire to anything beyond this mere animal state of thriving in peace—none of them can look forward to any share in the legislation or civil or military government of their country. It is from men who hold or are eligible to public office, that natives take their character: where no such men exist, there can be no energy in any other class of the community. The effect of this is observable in all the British provinces, *whose inhabitants are certainly the most abject race in India.* No elevation of character can be expected from men who, in the military line, cannot attain to any rank above that of a subadar, where they are as much below an ensign as an ensign is below the commander-in-chief, and who, in a civil line, can hope for nothing beyond some petty judicial or revenue office, in which they may by corrupt means make up for their slender salary."

"The consequence, therefore, of the conquest of India by the British

રીતે કેવાં ઉંચ્ચ ને પ્રૌઢા કર્મ કર્યાં છે; પણ હે પ્રપંચી રાણી! યાદ રાખજે કે સમગ્રે આયુધ વિના પણ આર્યપ્રજા રણરંગ મચાવી, તારા હાલના ઉત્તમ ભેદ પ્રતાપના પ્રસાદથી કોઇપણ રીતે આયુધ ગ્રહણ કરી, તને વિફરાવશે, હંફાવશે, હણશે ને પસેમાન કરશે. આ સત્ય છે કે તેં રાજ્ય-સંયોજનવિધિયજ્ઞ હમણા બંધ રાખ્યા છે, પણ છુપી રીતે દેશી રાજ્યની સત્તાને હાની પહોંચાડી છે ખરી! પવિત્ર શુદ્ધ સ્વચ્છ મને નગરો હોઇયાં કરવાની રીતિ ત્યાગી છે—જો કે તેજ રીતિએ તને મૌઢી ને ભવ્ય કીધી છે; વળી તે પણ બહુ દૂરદર્શી ને વગવસીલાવાળા પુરૂષોએ, કે જેઓ એક કાળે તારી પાયમાલીમાંજ લાભ સમજતા હતા પણ એમાં તારૂં ઉત્તમપણું મનાયું કે ગણાયું નથી. હે રાજશ્રેષ્ટદેવી! હે તામ્રવરણી તરૂણી, હે યુરોપાધીશીણી, સાંભળ, સાંભળ; તને એ સઘળું યાદ કરાવવું બહુ દુઃખદાયક છે, પણ તેં જ્યારે તારી કૃતિ વૃત્તિમાં ફેરફાર કીધો નથી ત્યારે હું તને શી રીતે ક્ષમા કરી શકું? ૧૮૫૮માં થયેલો તારી રાજ્યકળાનો ફેરફાર માત્ર દેખાવમાં હતો, પણ કર્મમાં તો તું તેવીને તેવીજ રહી. સ્વાર્થમાં પ્રપંચી રહી, મદમાં છકેલી રહી, ગર્વઘેલી થઇ ખૂબ મચી, હાની કરવે સરસ નિવડી ને દ્રવ્યહરણ કરવે નિડર બની. ખુલ્લી આંખે તુરત વેળા ચુસી લેવાની રીતને પડતી નાંખી, કેમકે તેથી વૈર વધી પડતું હતું, પણ ગુપ્તભેદ જૂદોજ રાખ્યો. તેં તાત્કાળિક ઉપાય જે યોજ્યો તે એટલોજ કે તોપના મારાથી સુરંગ ઉરાડવાની રીતિનો ત્યાગ કીધો, પણ ફોલી ફોલીને ઉંદરની પેઠે ખાવાની રીતિને ગ્રહણ કીધી. હું ઇંડિયાની સરકાર કે ઇંગ્લંડના વિચારશીળ લોકોપર દગાપ્રટકાનું આળ ચઢાવતી નથી; પણ તેં નવા નવા દાવો ખેલવા માંડયા તે એવા હતા કે કોઇપણ અતિ મૂર્ખ પુરૂષ પણ સમજી શકે તેવા હલકા પ્રયોગો કામે લગાડયા. યૂરોપની પ્રવૃત્તિમાં મળેલા લોકોના સમાનતા ધારા આ દેશની પ્રજાને અનુકૂળ પડે નહી, ને વળી પરદેશી પરધર્મી પ્રજાના આગેલા—પોતાના વિચાર પ્રમાણેના ઘડેલા ધારા, ધીમેધીમે, અન્યપ્રજાપર ઘણા કરડા ધારા ને કર દાવપેચથી મુકવા એવી તેં રીતિ રાખી. ઇંગ્લંડની રાજ્યસત્તા અંકુશિત છે. ઇંડિયામાં નિરંકુ

---

arms would be, in place of raising, to debase the whole people. There is perhaps no example of any conquest in which the natives have been so completely excluded from all share of the government of their country as in British India." લોર્ડ મનરો.

શિત મદોન્મત્તપણાનો ભોગ ઘણો છે. પ્રથમ તેં શાંતિરાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું ને બળવાને ઢાંકયો, ને પછી દેશી રાજાઓને અભય વચન આપ્યાં. તેઓનો વિશ્વાસ મેળવવા મોટા મોટા સનંદપટા આપ્યા. તારા ઢંઢેરામાં સ્પષ્ટ હતું કે જે રાજ્યોને રીતસર પોતાનો વંશ જાળવવાનો હક છે તે રાજ્યને દત્તક લેવાની પૂરેપુરી છુટ છે તો પછી તેઓને સનંદપટા આપવાની શી જરૂર હતી? પણ એમાંએ તારી સૂક્ષ્મ ગતિ ઢાંકી રહી નહી. એ નિમિત્તે તેં રાજાઓને આંજ્યા ને તારી સર્વોપરી સત્તા કબુલ કરાવી—જોકે ઉપલો ડોળ દમાકતો એવો રાખ્યો કે જે રાજસંયોજનનીતિ રાખવામાં આવી છે તેનો હવે પૂરેપુરો ત્યાગ કરવામાં આવશે. હિંદુશાસ્ત્ર, મનુનો કાયદો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, ને આજ ઘણો લાંબો કાળ વહિ ગયો તોપણ કોઇયે તેમાં સુધારો કીધો નથી; પણ તેં તારી પશ્ચિમની રાજનીતિનો દમામ બતાવી દેશી રાજકર્તાઓને નમ્ર, વિનયવંત બનાવવા, બળવાનો ભડકો સમાવવા આ તાલમેલ કીધી. એક હિંદ રાજકર્ત્તાને તેની રીતિ કૃતિ વૃત્તિ પ્રમાણે દત્તકવિધાન કરવાનો હક છેજ, ને મુસલમાનને તેમની સરેહ પ્રમાણે કામ કરવું જોઇયે, તેની વચ્ચે પડવાની તને કશીપણ જરૂર હોય એમ મને ભાસતું નથી, તેટલું છતાં તેં તેઓના ઘરસંસારધર્મનીતિ ને રીવાજ એ બધાંની વચ્ચે પડીને બતાવ્યું કે મારૂં કહેવુંજ થાય. વારૂ, ઠીક કરી તેં; નવી રીતે વિજય મેળવ્યો—માત્ર થોડાક બળવાખોરોપર, તેથી કદી તારી સર્વોપરી સત્તા નક્કી તું માની બેસે તેમાં હરકત જેવું નહી ગણાય, પણ એ તારી કબુલતપરથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તારા પેલા ખાઉધરા ગવરનરો, તેમાં મુખ્ય ડેલહોસીએ જે રાજ્યો દત્તકવિધિના વાંધાને વળગી રહીને સંયોજી દીધાં હતાં તે નીતિ તદન ગેરવાજબી હતી; તોપણ તેં તે રાજ્યોને પાછાં સપુરદ કીધાં છે ખરાં? * જો તારી ઇમાનદારી હતી તો તારે ગેરવાજબી રીતે લઇ લીધેલાં રાજ્યો પાછાં તેઓના વારસોને આપી દેવાં હતાં. પણ હજમ કરેલું પાછું ઓકવાનું કોને મન થાય? ગમે તેટલી પ્રમાણિકપણાની વાતો કરવામાં આવે, પણ કર્મથી તે પ્રમાણે વર્તવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. "પશ્ચિમની રાજનીતિમાં બોલવામાં ઘણી ફડાકી હોય છે, પણ પ્રમાણિકપણાને નામે ચોખ્ખી ના છે. તેઓ કર્મ કરવે બહુ બહાદૂર અને સહાસિક હોય

*ઘણા નાહનાં રાજ્યોને દત્તક લેવ.નો અખત્યાર આપવામાં આવ્યો, પણ સતારાને કેમ ન આપ્યો? કારણ તે મોટું રાજ્ય, મરેઠાઓનો તેપર પ્રેમ, ને શિવાજીનું સ્થાપેલું હતું.

છે, ને પોતાની નીતિ એવી રીતે રાખે છે કે 'કોઇ ઠેકાણે નેમ તાકી કોઇ ઠેકાણે મારે છે.' અર્થાત તેમનું બોલવું તદન જૂદું હોય છે. આ ચેપ તને સદાનો વળગેલો હતો. તેં તારી રીતિ પ્રમાણે દુષ્ટ લોકોને લીધે, માત્ર થોડાક બળેલા જળેલા અંતઃકરણવાળાઓને લીધે સર્વને ઉંધા પાટા બંધાવ્યા. મદોન્મત્ત, ઉદ્ધત, તોરી, ખારીલા ને માનના તરસ્યા અધિકારીઓની રૂકિત જાળવવા તેં ઘણા બિચારા નિરદોષોને ઝાડે લટકાવી જીવ લીધા કે તોપે ઉરાડી ઝાનમમાં મોકલ્યા, પણ તને લેશ પણ દયા આવી નહી. સામાન્ય લોકોને આ કર્મ બહુ વિચિત્ર ને ભંયકર લાગ્યું નહી, પણ જ્ઞાનીજનોને તો ઘણું વસમું લાગ્યું. એમ અમલ ચલાવતાં તને શરમ નહી આવી કે તેં જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડયો ને માફીપત્ર લખ્યો કે "અંગ્રેજ સરકારની રૈયતના ખૂન કરવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખવાની જેની ઉપર સાબીતી થઇ હોય, અથવા થાય તે ગુન્હેગારપર દયા કરવી તે ન્યાય વિરૂદ્ધ છે; પણ તે શિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામાં આવશે," એ તેં સત્ય કીધું છે ખરૂં ? હજારો બિચારા નિર્દોષો રેહેંસાઇ ગયા નથી, ને ધૂની અમલદારોએ રેહેંસી નાંખ્યા નથી? તેં કોઇની પણ દરકાર રાખી છે? ને કોઇને પણ બોધ દીધોછે કે એમ નહી કરવું ને કરશે તે શાસનને પામશે? જરા પણ નહી—જાણે તારા પુત્રો ને તારા અમલદારો તે કદી અધર્મ તો કરેજ નહી, તેઓ તો 'સકળગુણ સંપૂર્ણ ગણાયલા હોય! પણ એ તારૂં માનવું તદનજ ખોટું છે એમ કોણ નહી કેહે ? ઘણા ઇંગ્લંડના રહિશોએ તારી ઉદ્ધત નીતિને વગોવી હતી તે શું ખોટું હતું ? શું તને એમ માનવાનું કંઈ પણ કારણ છે ખરૂં કે તારાં સર્વ કૃત્યો સર્વમાન્ય—રે આ હિંદના રૂષિ મુનિ તો કદી ના કબુલ કરે, કેમકે તેઓની વૃત્તિ અતિ ઉદાર સાક્ષાત્ દયાની મૂર્તિ, મહામતિમાન્, બહુલક્ષી ને નિવૃત્તિવાળી હતી; પણ તારા પ્રપંચી ગર્વિષ્ટ, તોરી ને મહાભમાની રાજ્યો પણ સ્વીકારે ખરાં કે? હિંદના મહાબુદ્ધિશાળી યશસ્વી કર્મ વિજયી લોકોના દેશમાં પણ તેં ક્યાં કંઇ લજ્જાનીતિની ભીતિ ગણી છે ? ક્યારે તેં "વિચાર કરવો" એમ મનમાં ધાર્યું છે ? તેં ક્યારે લોકોપર, બળવાખોરો શિવાય બીજા નિર્દોષપર દયા કરવી ધારી હતી ? એ તો તારાં સઘળાં ફાંફાં ભામાં હતાં; તને ફોકટ દયાની મૂર્તિ કેહેવામાં આવે છે; બાકી દયાશીળ તો બહુ કે કોઈ પણ નિમિત્ત માત્રમાં દેશદ્રોહી ગણી કાઢવાં. જ્યારથી કાંટાવાળા પૈસા બંધ પડયા ત્યારથીજ તારી 'વાઘ

બકરૂં એક આવારે પાણી પિયે' છે એ નીતિ સત્ય કેહેવાઇજ નથી! ને ખરેખર તેં અધર્મકર્મ યોજવાં માંડવા ધાર્યાં ત્યારથીજ એ તારા અદલ ન્યાયના પૈસા બંધ પડયા. બળવામાં ન્યાયની નીતિ કેટલી જલવાઈ છે તે કેહેશે? બહુ થોડી જલવાઇ છે, ને તેનાં પણ કારણો છે; કારણ વગર તેં કંઇ પણ કીધું હોય એમ માનવાને–જેનામાં કંઇપિણ બુદ્ધિનો અંકૂર છે તેવો સૃષ્ટિનો પ્રાણી કબુલ કરશે નહી. તેં ધાર્યું કે જય તો મળ્યો છે પણ મોંઘો છે! ને હવે જયનામદમાં વધારે ક્રૂરતા બતાવીશું તો યૂરોપ ને એશિયાના સમર્થ રાજ્યમાં નિંદ્ય ગણાઇશું, એટલુંજ નહી, પણ જે રાજ્યો ને જે પ્રજા બ્રિટનોના આશ્રયમાં રહી હતી તેઓ પોતાના પ્રમાણિકપણામાટે બહુ બડબડશે, ને કોઇ તેવો ભયંકર સમય આવશે તો એકચિત્તથી સામા થશે! ને તેથીજ તેં સહજ ડાહાપણ પકડી થોડેથી પતાવી વાળ્યું. પણ તારા રાજ્યનો 'સારો' કોઈ વાંચવા બેસે તો બળવાનો જેવો નરસો કાળ કોઇપણ વંચાશે નહી. બળવો સમ્યો, ને તેં પછી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. ધારા ઘડાવા લાગ્યા,ને દરેક ઇલાકામાં એકેક ટંકશાળ ધારા ઘડવામાટે સ્થાપી લોકોને બતાવવા માંડયું કે અમે ન્યાયીજ છિયે! તમારૂં સંરક્ષણ કરવા આવ્યા છિયે, પુત્ર પ્રમાણે તમને રક્ષીશું પણ તું પ્રપંચમાં પચેલી,લદબદ થયલી, પ્રપંચનો કીડો તેના કરેલા ધારા ને કાયદાઓ બિચારા નિસ્પૃહી, નિરલોભી, નિવૃતિવાન, સંતોષી, પોતામાંજ મઝા માનનારાને કેમ અનુકૂળ પડે વારૂ? અનુકૂળ પડે નહી, ને પડયા નહી. તેમાં પણ પરદેશી, પરધર્મી હિંદની વ્યવસ્થાથી બીન અનુભવી સત્તાધારીના ઘડેલા ધારાઓ વગોવાય તેવા થયા. તેજ પ્રમાણે ધારા કરડા થયા, જો કે ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવે તેવા ન બન્યા, પણ પછાડીથી તો મેહેસુલમાં તેનાથીએ ભુંડા બન્યા.* ઘણા ધારાઓ ઘડાયા તેમાં ગોરાકાળાના ધારા ને ગોરા કાળાનો ન્યાય જુદો કરવો ને થવો એજ તારી પ્રમાણિકતાનો મોટો દાખલો છે† ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ કીધો, પણ તેમાં ઘોટાળો એવો તો વાળ્યો કે જેન ફાવે તેમ વેતરે એવી સત્તા અમલદારને મળી, ને

* "The revenue has been benefited by the Stamp Act at the cost of the poorest class of cultivators. . . . Litigation has been greatly increased." SIR JAMES CAIRD.

† "The greatness of England largely depends on her good fame and reputation for honest dealing." ૧૮૮૫ ના અકટોબરની ૩૦ મીએ લૉર્ડ ઈડસલીએ કેમડન ટાઉનમાં કરેલું ભાષણ.

જેમ આર્યપુત્રોના વેદના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો વિદ્વાન પુરૂષો કરે છે તેમજ અનેક પ્રકારના અર્થો થવા માંડયા અમલદારો ઇનિસાફનું સ્વરૂપ જોઈ તેને કાયદાની કલમો લાગુ કરતા નથી, પણ ઉલટી રીતે ન્યાયના સ્વરૂપને એવી રીતે ગોઠવી દે છે કે તે ન્યાયને પોતાની ધારેલી કલમમાં ઘોંચી ઘાલે છે. આવાં કારણ સાથે બીજું મોટું કારણ તો એ માનવામાં આવે છે કે ગોરા સાહેબો આ દેશની નીતિરીત ને મર્યાદાથી વાકફ નહી હોવાથી તેઓના કરેલા ધારા સર્વમાન્ય નહી ગણાય, ને તેથી ઇંગ્લંડના રાજ્યનો–વ્યવસ્થા નીતિ રાખવી એ હેતુ બરાબર રીતે બર આવતો નથી. ધારા તો ઇંગ્લંડની પ્રજાને અનુકૂળ છે, તેથી તે ફાવતા નથી, લોક રાજી નથી ને તેથી રાજી કરવાને માટે શ્રમ પણ લીધો નથી. તેઓને મને કે કમને, ભાવે કે અભાવે, સુખે કે દુઃખે ગમે તેમ પણ ન ગમતા ધારાઓને શરણ થવું પડે છે. વળી ૧૮૬૦* પછી એટલાબધા તો ધારા ઘડવામાં આવ્યા છે કે બિચારી પ્રજા ગભરાઈ ગઇ છે, ને તે સાથે ન્યાયાધીશ પ્રમાણીકપણે વર્તવા માંગતો હોયતો તેપણ ગુંચવાડામાં વરશોના વરશો સુધી ગોથાં ખાયાજ કરે. તે સાથે આજનો કરેલો ધારો કાલે ફરે, ને એકનું કરેલું બીજો નહી ગણે, તેમ રોજરોજ નવાનવા ધારા ઘડવા ને જુના રદ કરવા, કંઇ નકામા ફેરફારો કરવા, ને પછી લોકોને ગુંચવાડામાં નાંખવા એ પણ તારી વ્યવસ્થાનીતિમાં મોટી ખામી છે. ઇંગ્લંડથી આવેલા અમલદારો કદીપણ લોકોને શું અનુકૂળ આવશે ને શું પરવડશે નહી તે જરા પણ સમજી શકવાને અશક્ત હોય છે, ને તેમના હાથમાં મોટી સત્તા આપવામાં આવે છે–એટલે સારૂં શું થાય ?† અંતરસ્થિતિ ને બાહ્યસ્થિતિ

---

* ૧૮૬૦ પછી પચીશ વર્ષમાં કાયદા ને સરકયુલરો મળીને ૧૧૦૦ થવા જાય છે, જેમાંથી ૭૦૦ કરતાં વધારે કાયદાઓ ને સરકયુલરો રદ થયા છે કે સુધારવામાં આવ્યા છે.

† હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં મી૦ જોન બ્રાઇટ બોલ્યો હતો કે:–"Let hon. Gentlemen imagine a government like that in India, over which the payers of the taxes have not the slightest control; for the great body of the people in India have, as we all know, no control in any way over the government. Neither is there any independent English opinion that has any control over the government, the only opinions being those of the government itself, or those of the Military and Civil Services, and chiefly of the latter. They are not the payers of the taxes; they are the spenders and the enjoyers of the taxes, and therefore the government is in the most unfortunate position possible for the fulfilment of the great duties that must devolve upon every wise and just government. The civil service, being privileged, is arrogant, and I had almost said tyrannous, . . . and the

જ્યાં સુધી સમજવામાં નહી આવે ત્યાં સુધી કદીપણ લોકોનું કલ્યાણ ને તારૂં પોતાનું કલ્યાણ પણ થવાનું નથી. અદાલતો તેં સ્થાપી ખરી, પણ તેમાં ન્યાયાધીશ માત્ર બાહારનીજ તપાસ કરે છે, પણ અંદર શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી. ગુન્હેગારો ઘણી વેળાએ છટકી જાય છે, ને બિનગુન્હેગાર સપડાઇ જાય છે, એટલુંજ નહી પણ ફેસલાઓ ઘણી લાંબી મૂદતે મળે છે ને ચુંથાચુંથીની તો વાતજ નહી. એ તારી વ્યવસ્થામાં બહુ જાણવા યોગ્ય છે—પણ એ તો બહુ સૂક્ષ્મ બાબતો છે. મોટી બાબતમાં તેં શું કીધું છે તેમાં જાણુ કે કુકાઓપર જે સાહસ કરવામાં આવ્યું તેમાં તારી દાનતદારી વખણાતી નથી. તે બિચારાઓને છપનમે ખુણે નાંખી દીધા ને કુકાઓને મારી નાખ્યા. શામાટે તેઓને સજા કરવામાં આવી તે હજી પણ કોઈ જાણતું નથી, ને તેને સજા કરનાર તારા ગોરાના સાહસને છાવરી વાળી તેં જરાપણ તેની તપાસ કીધી નહી. શું એ તારો પક્ષપાત નથી બતાવતું ? શું એ તારૂં પ્રમાણીકપણું છે ? ન્યાય છે ? ધર્મ છે ? જે તારી ઇમાનદારી હોત તો તારો ધર્મ હતો કે તેઓને સજા કરનારને સખ્ત સજા કરવી હતી, કે પછી કોઇ બીજે એ પ્રમાણે વર્તત નહી. પણ "આપણી સો લાખશી ઔર પરાઈકી કુસકી," તેમ દેશીની કીંમત તને ઘણી ઓછી ગણાઈ હતી, ને તારા તો અમૂલ્ય પ્રાણ જેવા એટલે તેમની તપાસ થાય કેમ ? લશ્કરે બળવો કીધો, તેમાં પ્રજાને શું લેવાદેવા હતી કે તેં તેઓને શિર કર મુકયો? તથાપિ ધન્ય જાણુ કે હિંદના ગરીબડા પુત્રાએ તારો જરા પણ અનાદર કીધો નહી, જો કે બડબડયા, રડયા, કુટયા, પણ તને વફાદારી બતાવવા કર આપ્યો એ કર લેવાનું પ્રયોજન નહોતું, પણ એ કર પોતે જે રાજ્ય મેળવ્યું તે માટે ઇંગ્લંડે આપવો હતો. પણ બલિયાના બે ભાગ ત્યાં ભલાનું ચાલે પણ શું ? તારા હાથમાં રાજદંડ તેવડે તું છુંદી નાખવાને શક્તિમંત તો કોઇ ચેં કે ચું કરી પણ શકે કેમ ?

---

military service, which as everywhere else where it is not checked by the resolution of the tax-payers and civilians, is clamorous and insatiable for greater expenditure."

કર ને નાણા સંબંધમાં જોન બ્રાઇટે એ કહ્યું છે, ને મી૦ જે. એસ. મીલ પણ તેજ બાબતમાં આ પ્રમાણે કહેછેઃ—"What a native of the country, of average practical ability, knows as it were by instinct, they [foreigners] have to learn slowly, and after all imperfectly, by study and experience," &c.

તારા બળિયાપણુંના દાખલાઓ કંઈ ઓછા નથી,* ને તેમાં તેં વિવેક વાવર્યો હોય કે તે વાવરતાં શિખી હોય તો ઇશ્વરના કસમ, મારા પૂર્વજો રૈરવમાં પડો, હું અસત્યભાષણી થાઉં તો. તેં માત્ર તારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવું ધારી જ્યાંત્યાંથી દ્રવ્યહરણ કરવું વાજબી ધાર્યું;† ને ખરેખર તેં તેજ પ્રમાણે કીધું છે. ઇંગ્લંડથી આવેલાઓને રાક્ષસી પગારો મળે, ને તેઓ મોટી દોલત તાણી જાય છે. વેપારમાં મુખ્ય લાભ યૂરોપિયનનેજ કરી આપવામાં આવે છે.‡ ઇંગ્લીશોના લાભ માટે દેશમાંથી નાણાં લેવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડમાં સત્તાવાળો રેહે ને તેનો હુકમ અહિંયાં ચાલે. તીજોરી પણ કયાંથી કયાં પડી છે, તેમાંથી મનનું માન્યું વાપરવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડે આબિસિનિયા સાથ લડાઈ ઉઠાવી, તેમાં હિંદુસ્થાનને શી લેવા દેવા હતી?§ આબિસિનિયામાં

* "I appeal to you on behalf of that people. I have besought your mercy and your justice for many a year past; and if I speak to you earnestly now, it is because the object for which I plead is dear to my hearts. Is it not possible to touch a chord in the hearts of Englishmen, to raise them to a sense of the miseries inflicted on that unhappy country by the crimes and the blunders of our rulers here? If you have steeled your hearts against the Natives, if nothing can stir you to sympathy with their miseries, at least have pity on your own countrymen. Rely upon it, *the state of things which now exists in India must, before long, become most serious.*" —JOHN BRIGHT.

† લોર્ડ મેયો ૧૮૬૯ માં એક મિત્રને લખે છે કે:—"I am begining to find, that our finances are not in as comfortable a state as they ought to be. . . . The waste of public money is great, and I have been obliged to take strong measures, and say some very hard things about it." ત્રણ માસ પછી એ સર હેન્રી ડુરાંડને લખે છે કે:—"*I am* determined not to have another deficit, even if it leads to the deminution of the army, the reduction of the civil establishments, and the stoppage of public works."

‡ નોકરીના પગારના સંબંધમાં ડા. હંટર કહે છે કે.—"India cannot afford to pay for that labour [of administration] at the English rates, which are the highest in the world for official service; but she can afford to pay for it at her own native rates, which are perhaps the lowest in the world for such employment." ડાકટર હંટરના "ભરતખંડમાં ઈંગ્લંડનું કામ" એ નામના ગ્રંથનું પૃ. ૧૩૧.

§ "I am very sorry to hear of the decision that India is to continue to pay for the ordinary expenses of troops employed from this country in Abyssinia. . . . Surely this is neither a question of hiring or lending, but simply one of payment by the country which employs the troops. I believe that I am right in saying that all the expenses of British troops employed in the Mutiny, who came from England, were paid out of the revenues of India. Again, I was not aware that any portion of the cost of the *China* war had been debited against India. I am sure that it ought not to have been so," &c.—LORD LAWRENCE to Sir Stafford Northcote, 1867-8.

લોર્ડ ક્રેનબ્રુક સાહેબ આબિસિનિયાની લડાઈ માટે લખેછે કે:—"one of the

કેદીઓ પકડાયા તે ક્યાં હિંદના પુત્રો હતા? એ લડાઇ શરૂ કીધી તો ક્યારે તેં એમ પુછ્યું હતું હિંદુસ્થાનના વતનીઓને, તારી પ્રજાના એક ભાગને, તારા કેહેવા પ્રમાણે તારાં બચ્ચાંઓને, કે 'આ યુદ્ધ આપણા સામાન્ય સુખ માટે છે ને જે નામોશી આવતી હોય તે સર્વને સરખી છે માટે સૌની સંમતિથી આપણે પોતાના રક્ષણ માટે જવું જોઇએ.' કંઈ પણ પુછ્યા વિના તારા મદોન્મત્તપણાથી તેં યુદ્ધ શરૂ કીધું ને તેનો અડધો પ્રાળો હિંદુસ્થાનને માથે નાખ્યો.¶ આ તારી વ્યવસ્થાનીતિ, શાંતિનું રાજ્ય, મેહેરબાનીનો ન્યાય, પવિત્ર વચન અને શીતળ છત્ર! તું સમજે છે કે એ તારો કેવો મોટો પક્ષપાત, અન્યાય, ગેરવાજબી લોભ છે તે? નહી, નહી, તને એતું ભાન પણ નથી. દરેક દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેવા પ્રકારે થાય છે તે બાબત તને જાણ છે, તારા પોતાના પ્રદેશમાં સામ્રાજ્ય ચલાવી તેને માટે યથાર્થ નિયમ સ્થાપ્યા છે, તથાપિ ભરતખંડમાં તેં બલજોર નીતિવિના બીજી નીતિ ચલાવી નથી. વાજબી રીતિ તો એજ છે કે પરદેશની વ્યવસ્થા સ્વદેશ જેવી રાખવી જોઈયે, પણ એ સમજે છે કોણ? એકવાર તેં તારૂં પરમપવિત્ર વચન તોડી દેશીઓને ધધડાવ્યા કે બીજીવેળા પણ તને છૂટ મળી. તુરકી ને રૂશિયા લડયા ને તેં સૈપ્રેસ ઝુટવી લેવા ધાર્યું, તેમાં વિનાપ્રયોજને આ દેશના લશ્કરને કામે લગાડયું. જોકે પેહેલા યુદ્ધ પેઠે સઘળો બોજો તેં તારા શીરપર રાખ્યો હતો તથાપિ ગરીબડાં લોકોને સોસવું નથી પડયું એવું કોણ કેહેશે? વેપાર ધંધામાં ને બીજી ઘણી બાબતમાં હોહો થઇ રહી ને થોડો કે ઘણો ટોટો ત્રીજોરીને

---

wickedest wars ever undertaken." વળી તે નામદારના આ કીમતી શબ્દો છેઃ—"The special injustice of the course now about to be pursued, consists in this: that when we employ English troops on an Indian duty—as in the case of the Mutiny—they are paid for out of the Indian revenues from the moment they land in that country; *but when we employ Indian troops on an Imperial duty, we say that India must pay for them.*"—"HANSARD," vol. cxc., pp. 359. 407. હાય! શી ખુબી છે!

¶ એક ફ્રેંચ ગ્રંથકાર લખે છે કેઃ—"The autonomous states are not the only element which the English Government have to consider; it has also to take account of the public opinion which is beginning to make its voice heard. It would be a mistake to suppose that 150 millions of Hindus, placed under the direct administration of the Crown, do not take any interest in the affairs of their own country and allow themselves to be led like a herd of cattle. . . . This curiosity [referring to the political activity] is general; *it has reached even the lower classes*, and for their satisfaction a very great number of journals has been created."—"REVUE DES DEUX MONDES."

ખમવો પડયો-પોદળો પડે તે ધૂળ લીધાવિના ઉઠે નહી. પણ આના કરતાં વધારે કંટાળો આપે તેવી લડાઇ તેં બે વાર અમીર સાથે ઉઠાવી તે છે.* પેહેલી લડાઇ ઉઠાવી હતી તેમાં અપજશ ખાટીને, ક્રોડોનો સંહાર ને હજારોની હાની કરાવ્યા પછી પણ તને કંઇ દરકાર રહી નહિ. તે વેળાનું તારૂં પગલું કદી થોડું વખોડાય, પણ છેલ્લું તારૂં પગલું તો નિંધજ છે. અમીર સામે જવાનું કંઇ પણ પ્રયોજન નહોતું ને તે રાજ્યમાં દૂત કે કાસદ કે એલચી દાખલ કરાવવાની કોઇપણ રીતની તને સત્તા નોહતી. એક પડોસીને ત્યાં તેની ઇચ્છા ઉપરાંત જઇને એમ માગણી કરવી કે, અમને તેડી સત્કાર કરો, અમારા ચાકર નફરને ભોજનદક્ષણા આપો અને તેઓને બીજાઓથી શ્રેષ્ટ ગણો એ જેમ લજામણું છે-નીતિરૂઢી-મર્યાદાથી ઉલટું છે, તેમજ તારી એ વેળાની માંગણી લજામણી હતી; અને ખુલ્લેખુલ્લો તિરસ્કાર અલીમસજીદના પેહેરેગીરે છેલ્લા "અલટીમેટમ" ને કીધો તે પછી તો તારે સમજી જવું હતું. પણ તું ધીટમનની બાદશાહજાદી તે વળી સીધી પાધરી સમજે ? રામરામ કર ! મદોન્મત્ત ગર્વિષ્ટ ધનસત્તા વિધાકળાભિમાનમાંજ છકેલી તેને તો એ અનાદર ઘણો સાલે. ને તેમજ તને પણ થયું. બહુ રોષે ભરાઇ, જીદ્દી થઇ, હાય હાય એ અપમાન ખમાયજ કેમ ? બ્રિટિશ "પ્રેસ્ટીજ" ને ઝાંખ લાગી ગઈ, તેથી ફ્રેંચ નીતિ "કુપડીમેન" નિડર સપાટો બતાવવો વાજબી ધાર્યો. ઇંગ્લંડ ને ઇંડયામાં વસનારા તારા સુપુત્રો પોતાના અપમાનનું વૈર લેવા તને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. તનેજ શ્રેષ્ટધનુર્ધારી ઠોકી બેસાડી. વિધવિધનાં વચનો કહ્યાં. તને કોઇપણ પ્રાણી જીતી શકે નહી, ને તું કદી જીતાયપણ નહી એવુંજ તેઓ ગુમાન રાખવા તૈયાર થયા. "પારકે પૈસે દિવાળી" તેમ હિંદના નાણાથી તારા વેરના ઉભરા કાઢવા હતા એટલે બીજાઓને દરકાર શી હોય ?†

---

* કારણ શું ? "And it is because I believe that frank relations with our neighbours, and constant AMICABLE communication with them, are the best securities against being one day or other forced into interference, that I have succeeded in teaching some, and will before long show to all, that England's desire is that they should be STRONG and INDEPENDENT."—LORD MAYO to one of Her Majesty's Ministers.

† "India is in the unfortunate position, that an increasing portion of her revenue, now amounting to one-third, is spent in England."...ફ્રોસેટ પોલી. એ. કો.નું ૫૦૪મું પૃષ્ટ.

એકદમ તેં તારા ને હિંદના અતિ પરાક્રમવાળા પુત્રોને ધસાવડો કરવા મોકલ્યા, ને ત્યાં જઇને ખરેખરો કાંદો કાઢી આવ્યા કે ? એ યુદ્ધ વિનાપ્રયોજનનું હતું ને તે કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નોહતી, પણ મદે ભરાયલી તું, પોતાના જય વાસ્તે, ને દ્વેષીઓના વધ વાસ્તે, પણ મોટા ભયથી હંમેશાજ પીડિત તેને યોગ્ય શાસન થયું છે. તારા ને સાથે હિંદના પુત્રોને પણ અયોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવવાં જે શિક્ષા થઇ છે તે યોગ્યજ કેહેવી જોઇએ. પૂર્વે ઘણા લાંબા કાળપર તો મેં તને કહ્યું હતું કે તારે કદી પણ જંગલીઓ સામા ધૂમવું નહી, ને તેં કબુલત પણ આપી હતી કે હવે કદી ઘૂંમીશ નહી, પણ તારૂં તે બોલ્યુ અબોલ્યું થયું એથી આજ હું ઘણી તપાયમાન થાઉં છું; કેમકે તેં તારી સત્તાનો જય દર્શાવતાં સ્વતંત્રતાનું છેદન કરી નાંખ્યું ! કોઇ પણ દિવસે તેં સાંભળ્યું છે ખરૂં કે જંગલી, અજ્ઞાન, કળાવિદ્યાહીન, પશુ તુલ્ય, ધર્મવિનાના ગાંડાઓ વશ થયા છે કે? શાર્લામેનને જંગલીઓને વશ કરતાં કેટલો શ્રમ વેઠવો પડયો હતો, ને તેટલો શ્રમ વેઠવાની તારામાં શક્તિ છે ખરી ? ને જ્યારે તેવી શક્તિ નહી ત્યારે શા માટે તેં હામ ભીડી ? માત્ર હિંદના પુત્રનો ઘાણ કઢાવવા ને દ્રવ્ય વ્યર્થ ઉડાડી દેવાને. પણ તેના પૈસાની તું રખવાળ ઠરી છે તો તારે તેની રખવાળી કરવી જોઇએ, પણ ઉડાઉપણે હિંદના નાણાં ઉડાડી દેવાં એ બેવચની થવા યોગ્ય છે.* એ બેવચનીપણું વિશ્વાસઘાતનું મૂળ છે, ને વિશ્વાસઘાત રાજ્યનો વિનાશરૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત કરી મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરે છે. તેં તારી નીતિ આવી બાબતમાં તદ્દન જાળવી નથી, ને જેમ મત્સ્યવેધ કરવાનો કાંટો સુંદર સ્વાદિષ્ટ લોટથી ઢંકાયલો હોય છે તેમ તારો પ્રપંચ આવી બાબતમાં મનાય છે. અફ્ગાનોપર તું રાજ્યજય મેળવી શકી નહી તો પછી તારે તેપરથી શિક્ષણીય થવું જોઇતું હતું કે જે દેશ તારા છત્ર નીચે છે તે બહુજ શાંત છે પણ આ તને સુઝેજ નહી. હું તને સત્યજ કહું છું,–કેમકે સત્યથી શ્રેષ્ઠ ને લાભકરતા બીજું કંઇજ નથી, ને સત્ય વિનાનો પુરૂષ કે દેવ પણ શોભતો નથી; ને આજે તને જે કહું

---

* પેહેલી અફ્ગાન લડાઇ થઇ તેના સંબંધમાં જોન બ્રાઇટ સાહેબ કહે છે કે, Last year I referred to the enormous expence of the Afghan war—about £15,000,000,—the whole of which ought to have been thrown on the taxation of the people of England, because it was a war commanded by the English Cabinet for objects supposed to be English. આજ વિચાર બીજી લડાઇને સમે પણ તેણે લાગુ પાડયો છે.

છું તે તારા પોતાના હિતને માટેજ કહું છું—*કે એક વાર તું સુધરીને જે પચીસ ક્રોડ પ્રજાની અધિષ્ઠા દેવીપદને પામી છે તેની તું વિશેષ કાળજી રાખતી થા—બાકી આ ભૂમિ કોઇની થઇ નથી ને થવાની પણ નથી. હજારો ને લાખો રાજાઓ આ ભૂમિપર થઇ ગયા પણ તેનામાં તો કશો ફેરફાર થયો નથી તો તું કીસ ગણતીમાં છે? તેં અમીર શેર-અલ્લી સાથે મુલાકાત કીધી, † પણ તેનો લાભ શો લીધો? કશોએ નહી. એજ પ્રમાણે બીજી લડાઇથી તેં ફળ મેળવ્યું. દેશમાં જે સ્વસ્થતા રાખવામાં આવી તેમાં થોડાં વરસ સુધી તો તેં ડાહાપણ વાપર્યું, પણ ધીમે ધીમે તારી રાજનીતિ દુઃખદાયી થઈ પડી,‡ તે એટલે સુધી કે ૧૮૫૨ ને ૧૮૮૦ એ બંનો સમકાલીન ગણાય છે—જો દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો લોકોને, રાજ્યની પેદાસ વધારી, ઇંગ્લંડના નિરૂદ્યમિ§ ને શ્રીમંતના નિર્વાહને માટે કરથી છુંદવામાં આવે છે. ઘણા કરો એટલા તો વધારી દીધા છે કે તેથી તોબા તોબા પોકારવી પડે છે, દેશી રાજાઓને ધમકાવી તાબેદાર કરવા, કારભારીઓને ધમકાવવા, તેમની સત્તાવચ્ચે હાથ ઘાલવો,

---

* આ અહિયાજ એક શ્રેષ્ટ પુરૂષ, હાલનો મોટો પુરૂષ કહે છે તે સાંભળો :—"Just for one moment look to India. India is your one great free market; it is the one great port of the world where your manufactures enter without being hindered by any duties. . . . Without India, the unemployed at Birmingham would reach such enormous numbers as to become perfectly dangerous to social order."—LORD R. CHURCHILL. Oct. 23, 1885.

† લોર્ડ મેયોના સમયમાં અંબાલા ખાતે એક મોટું દરબાર ૧૮૬૯ ના મારચની ૨૭ મીએ ભરાયું હતું, અમીર બ્રિટિશ રાજયનો મિત્ર રેહે તે માટે બાર લાખનું સાલિયાણું આપવું ઠરાવ્યું તથા ઘણી ભેટ શોગાતો આપી હતી. હાલના અમીર અબદરરેહેમાનને પણ દર વરશે બાર લાખ આપવામાં આવે છ. જોકે બ્રિટિશોને તેનો જરાપણ વિશ્વાસ નથી. દોસ્તમહંમદ સાથ ૧૮૪૯ માં કરાર થયા પછી પણ કોઈ દહાડો એકે બીજાનો વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો—એવી તો રાજનીતિ ને રાજપ્રપંચ.

વળી લોર્ડ મેયો લખેછે કે:—"Our influence, has been considerably strengthened, both in our territories and also in the state of Central Asia, by the Amballa meeting; and if we can only persuade people that our policy is *non-intervention* and *peace*, that England is at this moment the only non-aggressive power in Asia, we should stand on a pinnacle of power that we have never enjoyed before."—HUNTER'S "Mayo." p. 271.

‡ લોર્ડ લારન્સ કહે છે કે:—"India is treated differently to the Colonies."

§ સર જેમ્સ કેર્ડ કંઇ થોડી અગત્યનો પુરૂષ નથી, તે લખે છે કે:—
"By the great bulk of our countrymen, Hindostan is looked upon as a large country which . . . affords a convenient place for the younger sons of respectable families to acquire fortunes. About the people we make ourselves perfectly easy."

સહજ કારણુસર તેઓપર રોપ બજાવી દબાવતા રાખવા, પોતાની મરજી માફકના કારભારીઓ આપવા, તારા નોકરોએ તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવવી, જાગીરદાર તાલુકદારના હકો ઝુંટવવા તથા લાગાઓ નાંખવા, અને રાજાઓને માંકડા પેઠે નચાવવા,* તથા તેમનો ન્યાય કરવો એથી સર્વે ત્રાસ પામેલા છે. એટલુંજ નહી, પણ તારા પોતાના સ્વાર્થ-સમયે તેમની વચ્ચે પડવું ને તેમની પ્રજા છુંદાય ત્યારે કે તેઓ દુઃખના ડુંગરમાં દટાય અને તેઓ પોતાની પ્રજાપર અન્યાય ગુજારે ત્યારે બેધડક દાદ ન આપવી એ થોડી ફરિયાદ ને અસંતોષનું કારણ નથી. જમીન-પર કર,† પ્રજાની કમાઇનો ‡ કર, વેસ્યા પાસથી લેવાતો કર, મીઠાપર કર,§ અનાજપર કર, દારૂ તાડીપર કર, નર્કના લીલામ એ વિગેરે અનેક પ્રકારે લેવાતા કર વિષે તો હું શું બોલું?¶ તે માટે બોલવું એ પણ

---

* ડ્યૂક ઓફ વેલિંગટન જેવો સમર્થ પુરૂષ લખે છે કે :—"In our treaties we recognised them—the native princes—as independent sovereigns. Then we sent Residents to their courts. Instead of acting in the character of ambassadors, they assumed the functions of dictators, interfered in all private concerns, countenanced refractory subjects against them, and made the most ostentations exhibitions of their exercise of authority."

† "It will thus be seen that, although the tax has been increased by about 18½ per cent., the increase of revenue (allowing for increase of population) was only about 12¼ per cent."—LORD HOBART ("Life." vol. ii. p.69).

‡ "The late Lord Hobart–than whom the poor of India had never a better friend—observes, in another place: "I confess I have the greatest reluctance to increase a tax which is, in fact, a *poll tax*, upon the helpless and poor peasant."—("Life." vol. ii. p. 489.) ઘણા કરો મુકવાથી હિંદુસ્થાનની કેવી હાલત થશે તે માટે લોર્ડ હારટીંગટન, મહારાણીનો એક પ્રધાન, દારવીનમાં તા૦ ૨૪ મી અકટોબર ૧૮૮૫ ને દિને ભાષણ કરતા બોલ્યો હતો કે :—"I thought that it was the fact that the British Government put too much taxation on our American Colonies, and that it was the tax for Imperial purposes which cost us the loss of our American Colonies."

§ 'મોડર્ન ઈંડીયા' નામના ગ્રંથમાં જ્યોર્જ કેંપબેલ લખે છે કે :—"That the salt tax was only one-tenth under the Mahommedan rulers of what it is now." આ તો ૧૮૫૩ માં લખાયું છે, પણ હમણાતો ત્રીશગણો મીઠાનો કર વધ્યો છે.

¶ આ બાબતમાં એક સર્વોપરી સત્તા—અતિઘણી સર્વોપરી સત્તા હિંદુસ્થાનની હાલત માટે રજુ કરીશું. ભરતખંડનું તનમન સુરદાસ ફ્રાસેટ પોસ્ટ બેંકોના ગ્રંથના ૪ પ્રકરણમાં જમીનના કર સંબંધી બહુ અગત્યનું લખે છે:—'As far as the cultivators of the soil are concerned, it can be a matter of no consequence whatever to them whether they pay a land tax to the Government or whether they pay a rent to private landowners, &c. . . . . Those therefore, are completely in error who quote the aggregate amount of taxation as raised in India, in order to prove how heavily the people of that country are taxed."

શરમાવે તેવું છે. તેં તારા કરની હદ સઘળેજ વધારી છે, ને હવે દેશી રાજાઓ તારૂં જોઇને મતિહીન થયા છે, છતાં તેં પેલા ગંડુનો * ન્યાય કરવાનો ફારસ કીધો. પણુ તે બાપડો રાજા નામનો, વિલાસી, શૃંગાર-માંજ મઝા માનનાર અને સ્વસ્થતાએ કામ કરનાર તેને રખડાવ્યો અને પછીથી પદભ્રષ્ટ કરીને તારી પોતાની સજ્જડ હાક બેસાડી, સઘળા દેશી રાજ્યોને જણાવ્યું કે હવે તપાસજો, અમારી સામાં કંઈપણુ બોલવું યા કારણુવિરૂદ્ધ કર્મ કરવું એ તમારૂં નસંતાન–ખડિયા ખડખડ કાઢનારૂં થશે. બાકી શું બીજા રાજાઓ એવા દોષને પાત્ર નહોતા? શું સઘળેજ વ્યવસ્થા ચાલતી હતી? સૌની પ્રજા સુખી હતી? રે તારી પોતાની પ્રજા ખરી સુખી હતી?† પણુ મલ્હારરાવ જાતે નામર્દ—લશ્કરી વ્યવસ્થા સારી નહી, રાજકુટુંબમાં સંપ નહી, આગલા રાજાનું કુટુંબ વિફર્યું છે, ને તેનો મોટો પ્રપંચ હશે, વળી બ્રિટિશ રાજાની સત્તા પ્રબળ છે, તે સન્યાયી ને પ્રમાણીક છે માટે યોગ્ય ન્યાય કરશે, એમ ધારી માવડી મુખો બની શરણે આવ્યો. પણુ એજ પગલું ખંડેરાવપર ભર્યું હોત તો કયાંએ ફુરચી ફુરચી ઊડાવતે, જો કે તેના હાલ પણ ભુંડા થતે, (?) પણુ

મીં૦ કોટન, પોતાના 'નવું ભરતખંડ' નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે:—"Far more serious cause for anxiety than the arbitrary decision of a bureaucracy . . . is the suppressed promise which runs through all our revenue policy *that the soil of the country does not belong to the inhabitants of the country*, but to Government. There is no great harm in saying that the land belongs to "the State," when the State is only another name for the people; but it is very different when the State is represented by a small minority of foreigners, who disburse nearly one-third of the revenues received from the land (=£7,000,000) on the remuneration of their own servants and, who have no abiding place on the soil, and no stake in the fortunes of the country. It is bocause we have acted on this principle all over India, with the exception of the permanently settled districts, that we have reduced the agricultural classes to such poverty" (pp. 53-4).

* મલ્હારરાવ ગાયકવાડનો ન્યાય કરવાને નિમિત્તે સરવોપરી સત્તા ચલાવી છે. એ જાતે એશિલો, તેમ બળ વગરનો હતો. એવું ધારી એક નહી માની શકાય તેવું તાફાન કીધું. એ ન્યાય તો શરમ ભરેલોજ સઘળે ગણાયો છે. મલ્હારરાવ ૧૮૮૩મા મદ્રાસમાં કેદખાનામાંજ મરણ પામ્યો છે. જે અન્યાય થયો તેનો કારી ઘા તેને ઘણો લાગ્યો હતો. "

† "The general concurrence of opinion of those who know India best, is that a number of well-governed small states are in the highest degree advantageous to the development of the political and moral condition of India. . . . It [native administration] has a fitness and congeniality for them impossible for us adequately to realise."—LORD CRANBORNE (1867).

તને ઝંપીને બેસવા દેતે નહી. એક હલકા માણસના બોલવાને ટેકો આપી એક રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો ને તેમ કરતી વેળા વળી નવુંજ તૂત કાઢવું એ તારી તામ્રમુખી રાજનીતિ ધિઃકારવા યોગ્યજ કહેવાય. તારી પ્રજા તે કયાં સુખી છે? તેઓનો બબડાટ તે કયાં કમ છે? પણ બિચારાં બકરાંને રેહેંસી માર્યું ને પછી પાટવી કુંવરને બોલાવી સઘળા રાજાઓને મજરો કરવા બોલાવ્યા. સૌ બીધેલા તે આવ્યા, ભેટ સોગાદ કીધી, ને અમૂલ્ય માલ દઈને રાજકુંવરને વધાવ્યા. એ વફાદારીનો બદલો કંઈપણ મળ્યો? રાણીજીને કૈસરિયા કરાવ્યા, ને ઇંગલંડની રાણી તે ભરતખંડની મહારાણી થઇ; તથાપિ વિશ્વાસ તો થોડોજ મુકવામાં આવ્યો હતો કે થોડાજ હક વધારવામાં આવ્યા હતા. નથી તેં તેના બદલામાં દેશી રાજસભા* સ્થાપિ કે નથી તેં દેશીઓની પ્રીતિ ખેંચવા માટે નવા મોટા માર્ગ ખુલ્લા કીધા. માત્ર કૈયસરે-હિંદ એ નામ ધારણ કીધું ને સિક્કામાં કોતર્યું તે વિના લોકહકને શું લાભ થયો? શું તારી આ ચપળતા હિંદના પ્રિયપુત્રો નહી સમજતા હોય? તેઓ તારી પક્કાઈને શઠતા નહી મનમાં વિચારતા હોય? ને તેમ સમજતા હોય તો તને નહી પજવશે? તેઓ ઉઠીને તને મેદાનમેદાન નહી કરશે? શું તેઓ ચૈતન્ય રહિત જડ છે? જંગલી છે? મૂર્ખ છે? અજ્ઞાની જેવા છે? નહીજ. તેઓ પણ માણસ તરીકે સઘળું સમજે છે, તેઓની નીતિ તેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓમાં ઘણી સારી લાગણી છે. પણ જ્યાંસુધી વખત નહી આવે ત્યાંસુધી તેઓ દબાવી રાખવાને પણ વિરલા છે. તેઓ સહનશીલ, વિચારશીલ, મર્યાદશીલ, વીરશીલ, ધીરશીલ છે, કે જેવી શિલતા બીજી કોઇપણ પ્રજામાં નથી. નથી તે અમેરિકામાં, નથી તે આફ્રીકામાં કે નથી તે એશિયાના બીજા લોકોમાં. પણ તેઓ સમજે છે કે જ્યાંસુધી તારો સૂર્ય તેજસ્વી છે ત્યાંસુધી તારી સામા કંઇપણ અવરોધ કરવો એ મિથ્યા છે. કાળની અવધી સુધી તે સૂર્ય વધશે, ખીલશે, ને અસ્ત પણ થશે. કાળ આવશે

---

* શું કીધું છે કયસરે હિંદ થયાથી? વ્યવસ્થાનીતિ તો તેવીને તેવીજ છે. દેશીઓને ગભરાવવાને "'આજે આ કાયદો ને કાલે બીજો કાયદો' એ ભણકારા દેશીઓના કાનને ભયંકર લાગે છે. કદીપણ દેશીઓને ધારા ને વ્યવસ્થા સમજવાનો સમય આપતા નથી," એમ એક અનુભવી અમલદાર કહે છે. લાર્ડ મેયોએ કહ્યું છે કે "હિંદુસ્થાનના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધીમાં ઘણા કાબેલ માણસો છે, જેઓ પોતાના રાજકરતાને મદદ કરવાને ઘણા આતુર છે" પણ મદદ કોણ લેવા ધારે? સર ડેવિડ વેડબરન કહે છે કે 'નેટીવહૌસ ઓફ કોમન્સ સ્થાપવી એ પ્રાણ જરૂરનું છે, પણ કયસરે હિંદ થયા પછી પણ કંઈ થયું નથી.

ત્યારે હમેશના જેવું નીમાસામ થશેજ! ને તેથી તેઓ નિરાંતે બેસી પોતાની તપોવૃત્તિને ધુંટે છે. આર્યપણું શ્રેષ્ટ છે ને તે શ્રેષ્ટતા તેઓએ મુકી નથી. તેં તેઓનાપર તારાજ લાભને માટે ઘણા હુમલાઓ કીધા. બીજી એક મોટી જાત વહાબીઓ છે તેને તેં દાબી દીધી, પણ જરાપણ નરસું લાગે તેવું કીધું નથી. ભુટાન જોડે લડાઈ કીધી, પણ તેઓ બોલ્યા નથી, તારા પ્રતિનિધિ*નું કમોતે મૃત્યુ થયું તે માટે શોકવસ્ત્ર સજ્યાં, હાહાકાર વર્તાવ્યો, ને માનસુકન માન્યા. તેં જે જે માંગ્યું તે આપ્યું. તારા મોટા ઢંઢેરામાં વચન આપ્યું હતું કે દેશીઓને વિદ્યાગુણ જોઇને મોટા ને સારા ઓદ્ધા† આપવામાં આવશે ને તે વચન તેં નહી પાળ્યું તો બોલ્યા સરખા નથી. આસમાની સુલતાની આફ્તો આવે છે તોપણ અબોલા રેહે છે, ને કરડાકી થાય છે તોપણ, પક્ષપાત થાય છે તોપણ, અન્યાય થાય છે તોપણ, અધર્મ થાય છે તોપણ, નિર્દયતા બનાવવામાં આવે છે તોપણ કોઇનો મોટો ભુમાટો બહાર નીકળવા પામતો નથી, પણ તેં કયાં વિવેકે વિચાર કીધો છે? લાખો હિંદના પુત્રો ભુખ્યાતરસ્યા રઝળેછે,‡ પણ કોઈ તેપર લક્ષ આપતું નથી, જયારે તારા

---

*લોર્ડ મેયોનું મૃત્યુ પોર્ટબ્લેરમાં ૧૮૭૨ની ૮મી ફેબરવારીએ થયું હતું.

† "It was only Aranzebe who alienated hisHindu subjects by his bigotry and illiberal sentiments. But even under his reign "it does not appear that a single Hindu suffered death, imprisonment, or tax of property for his religion; or, indeed, that any individual was ever questioned for the open exercise of the worship of his father."—ELPHINSTONE'S "History, vol. ii. p. 552.

‡ દાખલા તરીકે અયોધ્યાના લોકો માટે ૧૮૮૦માં એચ. સી. ઇરવીન પોતાના The garden of Indiaનાં પૃ. ૩૦૭માં લખે છે કે :–

"They [the masses] are often underfed, generally under-clothed, and have not as a rule, anythiug that they call their own."

આવું માત્ર ત્યાંજ નથી. આખા ભરતખંડમાં પણ તેમજ છે. સર રીચર્ડ ટેંપલ પોતે કહે છે કે "દેશમાં દરિદ્રતાએ વાસ કીધો છે, ભુખ મરાએ જડ ઘાલી છે."

વેપાર ધંધો નથી, કેમકે વેપાર નાશ પામ્યો છે. સઘળો યૂરોપિયનના હાથમાં છે, તેથી પણ દુરદશા થઈ છે. ધંધો કેમ ગયો છે તે માટે મી૦ ઇરવીન લખે છે :–

"The three principal industries under native rule were cotton-weaving, salt-making, and spirit-distilling. Of these, the first has been crippled by Manchester competition; *the second has been annihilated, so far as legislation can annihilate it and the occupation of a numerous caste destroyed.* . . . The salt manufactnre having been crushed, £400,000 worth of salt is imported annually."—"The Garden of India." p. 30. આટલું છતાં એક ગ્રંથકાર લખે છે કે:–" Heaven knows why the Cooper's Hill College is maintained, which costs the India tax-payer £7,383."

પુત્રો સુખાસનમાં બેસી મહાન વૈભવ ભોગવી લીલાલહેર કરે છે; જો કે પોતે કોઇપણ વાજબી નીતિ પાળતા નથી, પણ બીજા પાસે પળાવવા યત્ન કરે છે ને "હિતેચ્છા ને દયા"ના શબ્દોપર પાણી ફેરવે છે, ને ભુંડું ઇચ્છવામાં તત્પર રેહે છે, તો પણ. ફરીથી તેમની મોટી છાપાની સ્વતંત્રતા સહજમાં છિનવી લઇ તેઓના હાથ નીચા નાખ્યા ને કાળા કરતાં ગોરા શ્રેષ્ટ–તેઓજ દેવતા–એમ ગણાવ્યું. મમત, ઇર્ષ્યા, તુચ્છકાર અને અવિનય એ તારા અમલદારોનો સદ્‌ગુણ સાધારણ વધી ગયો છે, ને એની હવે તો પરિસિમા થઇ છે. મને તો ભાસે છે કે તારી તરફ અપ્રીતિ હવે તો થવીજ જોઇએ. પાર્લામેંટમાં જે મોટી ધામધુમો થાય છે તે ખાલી મોતનાં વળખાં છે. ત્યાં માત્ર પ્રાચિન કાળનો મોટો નાટકજ થાય છે.* કોઇને પણ હિંદુસ્થાન માટે કાળજી નથી. લોકોની અવસ્થા કેવી છે તે જાણવાને થોડાજ આતૂર રેહે છે. માન ને પ્રસિદ્ધ થવાના કોડીલાઓ છે તેજ બહાર પડે છે, ને થોડાક માત્ર સત્ય ને પ્રીતિથી કામ કરે છે; પણ તેમાંથી કોઇ પણ વેળાએ લાભ થયો ને **હિંદના** પુત્રોનું રૂડુંજ થયું હોય એવો એક પણ દાખલો હોય તો, હે માનદ મને બતાવ ?† કાર્ય તથા અકાર્ય નિશ્ચય થાયછે, પણ કોઇપણ

---

* જાન બ્રાઇટનું ૧૮૭૬ નું ભાષણ "ધી ટાઇમ્સ"માં વાંચવું.

મી. ગ્લાડસ્ટનના પણ આ શબ્દો અગત્યના છે:—"Under these circumstances it is, that we cannot find a day for the discussion of the Indian Budget earlier than August 13, when the House of Commons has already sat for seven months."

† "If they were to do their duty towards India they could only discharge that duty by obtaining the assistance and counsel of all who were great and good in that country. It would be absurd in them to say that there was not a large fund of statesmanship and ability in the Indian character. They really must not be too proud. They were always ready to speak of the English Government as so infinitely superior to anything in the way of Indian Government. But if the natives of India were disposed to be equally critical, it would be possible for them to find out weak points in the harness of the English administration."—Sir Stafford Northcote (*vide* "Hansard." vol. clxxxvii: The Mysore Question," 1867.)

યુરોપિયનને મોટા હોદ્દા આપવાથી તેઓ પૈસા સંઘરીને દેશ છોડી જાય છે, તે માટે સર જોન લા લખે છે કે:—"European gentlemen save more than they expend, and send their savings off to a distant country."

લોર્ડ મનરો લખેછે કે:—"Is the effect, then, of our boasted laws to be ultimately merely that of maintaining tranquility, and keeping the inhabitants in such state of debasement that not one of them shall ever be fit to be entrusted with authority ? If ever it was the object of the most anxious solicitude of the Government to dispense with their services except in matter of detail, it is high time that a policy so degrading to our subjects, and so dangerous to our-

રીતે વ્યવસ્થા થતી નથી. હજારો લોકો હકોને માટે આર્જવ કરે છે, વિનવે છે, પ્રાર્થના કરે છે, રે કેહેવા દે કે યાચના કરે છે, પણ તારા કાન ખુલતા નથી. ઘણા થોડાનેજ, હે યશસ્વી વીરનારી, એ પ્રસાદ તેં આપ્યો છે. પ્રજાપ્રતિનિધિસમાજ સ્થાપવાને અનેક મોટા પુરૂષે તને જણાવ્યું હતું કે 'તેઓને જયારે આપણે મોટામોટા હકો ને સારા સારા સુધારાની વાતો જણાવીયે તો તે હકો તેઓને આપવા જોઇએ,' પણ હજી સુધી તેમાંનું તેં કંઈ કીધું નથી.* નથી તેં કોઇ રીતના, તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા કીધા, નથી રોજગાર માટે સગવડ કરી આપી, કે જે રોજગાર માટે લોકો રોજની બુમ મારી રહ્યા છે. નથી તેં સારા હકો આપ્યા, કે જે હકો રૂશિયા જેવું જંગલી રાજ્ય તરકોમાન લોકોને આપવે ઉદાર નિવડયું છે,† નથી તેં કરભાર ઓછો કરીને લોકોને નિશ્ચિંત કીધા; ‡ હવે લોકોની પ્રીતિ તારી તરફ કેમ ઉલટે? તને કેમ મહાપ્રતાપી ગણીને આદરસત્કાર કરે, રોજ રોજ તારા ગુણ શી રીતે ગાય? જો કે પેહેલેથીરથી તેઓનું નખોદ વાળતી આવી છે ને હજી સુધી તો તેં તે રોજગાર બંધ કીધો નથી તથાપિ હજી તારૂં

---

selves, should be abandoned, and a more liberal one adopted. It is the policy of British Government to improve the character of its subjects, and this cannot be better done than by raising them in their own estimation, by employing them in situations both of trust and authority." પણ આજે તને કોણ યાદ કરે છે? કોઇ નહિ.

* લોર્ડ રીપન પેઠે લાર્ડ મેયોએ પણ આ દેશના હિત માટે મનમાં લીધું હતું. તેણે એકજ શબ્દ કહ્યો છે કે:—

"I have only one object in all I do; *I believe we have not done our duty to the people of this land.* Millions have been spent on the conquering race, which might have been spent in enriching and elevating the children of the soil. . . . It is impossible, unless we spend less on interests, and more on the people. . . . The welfare of the people of India is our primary object. If we are not here for their good, we should not be here at all."

† રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોને માત્ર ગવરનર શિવાયના સઘળા ઓહ્દા આપ્યા છે. પણ હિંદુસ્થાનમાં સઘળાં મોટા ઓહ્દા પરદેશીના હાથમાં છે.

‡ "The unfruitful nature of the income tax, as giving an evidence of the poverty of India, will be apparent from the fact that a tax of 2½d. in the pound., i.e., a little over 1 per cent., will only yield £500,000, whilst it would reach incomes which would be untouched here. Fawcett objects to the income tax on quite a different, but not less valid, ground—namely, "that in poor country like India the industrial progress may be retarded."—આન. ફોસેટની પોલી. એકો.નું પૃષ્ઠ ૫૩૭.

સારૂં નસીબ છે કે લોકોમાં અસંતોષની ચીડ પેઠી છે, * પણ આણુમાંથી ખસવાનો ઉભરો આવ્યો નથી. બાકી આજકાલમાં તને જોવા જેવું કરી બતાવતે ! હજી અસંતોષ પૂર્ણ વ્યાપ્યો નથી, ને તેટલામાં તેના ઉપાય થાય તેવું છે, માટે તારી ઇચ્છા હવે કેમ વર્તવાની છે તે મને જણાવ.† ઉપાય હજી હાથમાં છે, કેમકે **હિંદનો** અસંતોષ હજી ઊભનો છે,‡ તે જ્યાં સુધી દુંટીનો થયો નથી ત્યાંસુધી સઘળાં ઉપાયો આબાદ લાગશે, પણ અંતઃકરણમાં પ્રેતરૂપી શત્રૂ પેઠો કે તારૂં ધાર્યું કંઇજ થવાનું નથી, પછી તું ભલી ભલી ફોજ લાવશે તો તે પણ નિકંદન થઈ જશે. આ **હિંદનો** પ્રતાપ તારે ઓછો નહી જાણવો. તે આજે દયામણી ને રાંકડી દેખાય છે, તેના શરીરપર ફાંટાંતુટાં વસ્ત્રો છે, તેનો મુગટ ખસેલો છે, તેના મોહોપર મીઠું નથી ને ગૌવા જેવી જણાય છે, પણ તે કાંતિએ ચંદ્ર, વેગે વાયુ, સ્થૈર્યે કરી મેરૂ, ક્ષમાએ કરી પૃથ્વી, તેજે કરી સૂર્ય, તેમ લક્ષ્મીએ કરી કુબેર, શૌર્યે કરી ઇંદ્ર, ને બળે કરી વિષ્ણુ સરખી છે, ને સમયે તેથી પણ શ્રેષ્ટતા દર્શાવે તેવી છે. તે રોષમાં આવશે ત્યારે તને હેરાન હેરાન કરશે, કે જેથી તું દુનિયામાં કોઈપણ કરતાં અધમ હાલતમાં આવી શકશે. જો કે સ્પેન, પોર્ટુગાલ ને ઇટલી ગ્રીસ તો ગણત્રીમાં પણ રહ્યાં છે પણ તારી તો ગણત્રી પણ રેહેવાની નથી. તારે જો તારૂં ખરેખરૂં કલ્યાણ§ પ્રાપ્ત કરવું હોય, ફળાર્થિવૃક્ષોને વિફળ

---

* લોર્ડ ક્રેનબુક લખે છે કે :–

"The impression produced on my mind while I was at the India Office was, that I was watching a vast community, as it were, in the act of creation. The changes going on were so rapid; prejudices a thousand years old were so rapidly melting away; the agencies in operation so powerful, that it seemed to me the rashest act which a British stateman could be guilty of to predict–still more by his conduct to prejudge—the settlement of question which will arise in the future." "HANSARD," vol. clxxxvii.,p. 1075. **આ એક સર્વોત્તમ સલાહ છે, પણ અમલ ક્યાં છે તેનો ?**

† "Discontent of a most serious kind existed among the Indian army, owing to the pay, and owing to the impossibility of native soldiers rising to any rank above that of a subaltern officer." લાર્ડ રેન્ડોલ્ફ ચર્ચિલનું ૧૫ મી મે ૧૮૮૫ નું ભાષણ.

‡ "A feeling of discontent and dissatisfaction exists among every class, both European and native, on account of the constant increase of taxation which has for years been going on. My belief is that the continuance of that feeling is a political danger, the magnitude of which cannot be over-estimated."—લોર્ડ મેયો, ભરતખંડના ચોથા વૈસરાયનાં આ વચનો થોડાં અગત્યના નથી.

§ "The facility with which the English government throws a portion of

થતાં અટકાવવાં હોય ને તારી પોતાની શ્રેષ્ટતા જાળવવી હોય, શુદ્ધ ન્યાયે પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઇચ્છતી હોય, બગડતી બાજી સંભાળવી હોય ને સમારવી હોય, બ્રિટિશ પ્રજાનું સુખ કાયમ રાખવા ઇચ્છતી હોય ને તેં એમ કહ્યું હતું કે "પ્રજાની ચઢતી કળા એ અમારૂં બળ, તેને સંતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ યશ રેહેશે! અને અમારા લોકના કલ્યાણને માટે આ અમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને તે સર્વ શક્તિવાન પ્રભુ અમને ને અમારા હાથ નીચેના સત્તાધારીઓને શક્તિ આપો;" એ વચન સત્ય કરવા ઇચ્છતી હોય, ઇંગ્લંડ-તેને પુરાણું કાર્થેજ બનાવવા ઇચ્છતી નહી હોય, તેમ ભરતખંડને સ્પેન બનાવવા નહી ચાહતી હોય તો તું એવું કરવાની કબુલાત આપ કે જેથી તારી ને હિંદ વચે જે મોટો અણુરાગ બંધાયો છે, જે કલહનાં મોટાં બીજ રોપાયાં છે, જેથી દેશમાં એક બીજાની આંખે આંખ મળતાં વેરના ઉભરા બહાર આવે છે તે બંધ પડે,† દેશીઓ સર્વ રીતે શિતળ થાય ને તારા અધિરાજોને માન આપે, તને પુષ્પથી ભરી નાખે, તારોજ ઘોષ ચોખંડ પૃથ્વીમાં ગાજી રેહે, ને "જે જે"નો મોટો પોકાર પડી રેહે તેવી યોજના યોજું. સ્મરણમાં રાખજે આ બધું સાંભળતાં પેહેલાં કે ઘોળાઘોળ કરવા કરતાં એક નિશ્ચયથી વર્તવામાં બહુ મોટું ડહાપણ મનાયું છે, માટે કંઇ પણ નિશ્ચય કરી આગ્રહ ધર્યા પેહેલાં તેના અંતનાં પરિણામ જોવાં. વળી આ પણ સ્મરણમાં રાખજે કે "ભરતખંડની પ્રજાનું કલ્યાણ, સુખ ને વૈભવ તેજ ઈંગ્લંડની પ્રજાનું કલ્યાણ સુખ ને વૈભવ છે. અંગ્રેજોનું ધનલુબ્ધપણું, અવિનય, પશુતુલ્યગણના, એ ભરતખંડ પ્રત્યે થાય તો તે ઇંગ્લંડનું ક્ષુધાપીડિત ને દુઃખશોકનું કારણ છે."* વળી આટલું પણ સ્મરણમાં ધરજે કે વખત એવો પણ આવશે, એ મદાભિમાની **બ્રિટાનિયા,** કે તેં દુરાગ્રહ ધર્યો તો હું સર્વ રીતે હિંદને સાનૂકુળ થઈ તેને મોટો વૈભવ અપાવીશ, કેમકે એનું દુઃખ મને બહુ સાલે

---

the expenses of all the wars upon the Indian budget, under the pretext that the security of the empire is bound up with them, also gives the Native press frequent opportunities of exposing the selfishness and injustice of Britsh rule ."—" REVUE DES DEUX MONDES," 15th June 1885.

* આ પ્રકરણ લખ્યું ત્યારે ભરતખંડમાં, ઇલબર્ટ બીલના સંબંધમાં ઝગડો ચાલતો હતો, ને તેનું એ વાસ્તવિક ચિત્ર છે.

†British India, Its races and its History. Vol. 2. Page 372.-

છે, ને મેં કદી પણ આ પાંચ હજાર વર્ષમાં એની રક્ષા કીધી નથી; અને છેલ્લું યાદ રાખજે આટલુંજ કે, યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી–રાજ્યલોભે મહાન રાજ્યને ઉંધુ વાળવા મથવું–તેવા મથનાર રાજ્યો કદી પણ સારી સ્થિતિમાં આવ્યાં નથી; અતિ ડહાપણ વાપરતાં અતિ ઘણું ખરડાવું ન પડે એ મારી છેલ્લી મોટી સાવધ કુશળ સૂચના છે. તારા રૂડામાં સર્વેનું રૂડું."

ઠંડાપણાથી **સ્વતંત્રતા** દેવી, બહુજ ગંભીર ને પ્રૌઢ ચેહેરેથી જોતી, પોતાનો ફક્કડ વાવટો ઉરાડતી મોહ પમાડે તેવી રીતે હાલન માલન ને લટાછટા બતાવતી કુદવા મંડી પડી. **બ્રિટાનિયા** સ્તબ્ધ થઈને દિગ્મૂઢ બની ગઇ હતી, તેની કંઈ પણ બોલવાની હિંમત ચાલી નહી. જે મોટો લાંબો ઈતિહાસ કહ્યો તે એવો વજ્રબાણ જેવો એની છાતીમાં ઘર કરી રહ્યો કે જાણે તેની દશે ઈંદ્રિઓ મરણ પામી નહી હોય ને માત્ર ચૈતન્ય વગરનું સ્થુળ નહી ઉભું હોય તેવી પ્રેતસમ જડવૃતિએ ઉભી રહેલી જણાઇ. હિંદના મનમાં આ સત્યભાષિણીદેવીના અમૂલ્ય ઇતિહાસ કથનથી બહૂ બહૂ વિચાર થયા, ને વિચાર્યું કે જે આટલો બધો ઈતિહાસ જાણે છે, કે જે જાણવાની મને પણ તક મળી નથી, તે કેટલી પ્રબળ હશે. અને જેણે આ **બ્રિટાનિયાને** ક્ષણમાં માંખણ જેવી બનાવી દીધી તે કોણ જાણે કેવી શકિત ધરાવતી હશે.

બહુ વખત વિતિ ગયો, ને **બ્રિટાનિયા**ની બોલવાની હિંમત ચાલી નહી, તેને સુઝયું નહી કે મારે કયો માર્ગ લેવો, પણ હજી એના મનમાંથી, મદ દૂર થયો નોહતો તેથી, અથવા તો **સ્વતંત્રતા** નવું શું કહે છે તે જાણવાની ઈચ્છાથી પ્રશ્નકર્ત્તા રૂપે તે બોલી:–

"દેવી, તારા કેહેવાથી મેં ઘણું જાણ્યું છે, તેં ખરી દલીલો બતાવી છે, પણ આ રાંકડી **હિંદને** તું આશ્રય ન આપે તો એનામાં કંઈ શકિત છે ખરી? અને એને સહાય થવાનું તને શું કારણ પડયું છે? અમારો કલહ અમે બંને સારી રીતે સમજી શકત નહી?"

"નહીજ! જો તેમ હોત તો આટલો કાળ વિતત? કદી નહી?" તુચ્છકારથી **સ્વતંત્રતાએ** ઉત્તર દીધો. "જો તમે બંનો સમજી શકો એવી સ્થિતિમાં હોત તો હું આવત નહી, **હિંદ** રડત નહી, ને તને બોલવાનું કારણ પણ મળત નહી, ને તેથી મારાજ નસીબમાં આ વિગ્રહનો નિકાલ કરવો સર્જીત છે તો તે મારે કરવો. હું શું કરત? મૂર્ખનાદાન! હજી

જાણુતી નથી, તને ગડદાપેચ કરી છુંદી નાખત, એવી કે કદી ઉઠવા પણ શકિતમાન થાત કે નહી તે હું કહી શકતી નથી. હિંદ શું કરી શકે એ તો પુછજ નહી. એણે જેટલું કીધું છે તેટલું કોઇ પણ કરનાર નથી. એમ પુછ કે એ શું નહી કરી શકે? તારી જાણ માટે ત્રણ મોટા ઈતિહાસના દાખલા તને ટુંકામાં કહું છું, કેમકે હજી તો મારે ઘણું કહેવાનું છે. ઘણાં નમ્ર પ્રેમવચન બોલવે તું ચપળ છે, પણ તારામાં લોઢાનો આત્મા છે તેથી જે ખરી લાગણીની વાત છે તે સમજાતી નથી. તો હવે તને ઠેકાણે લાવવી જોઇયે. ઘણા કાળ સુધી દેવતાઓએ તારો પક્ષ ખેંચ્યો છે, પણ તેઓને હવે માલમ પડયું છે કે તું કોઇની થઈ નથી; માટે હવે મને વધારે ખીજવ નહી ને વધારે બોલીને તારૂં વજન ગુમાવ નહી. મેં નિશ્ચય કીધો છે કે તારો ને એનો છૂટકારો કરવો, ને તારે માટે મને જે માન છે તે રેહે તેવા વિચાર કાયમ રેહેવા દેના. તેં જેમ સત્તા ને ઐશ્વર્ય વધારવાનો લોભ કરી સારી દુનિયામાં ધૂમાધૂમ કરી મુકી તેનાથીએ વધારે દોડ ને ધામધૂમ પૂર્વાપર હિંદના મોટા યશસ્વિ તનુજો કરતા હતા— જો કે મોટા યોદ્ધાનાં શૌર્ય પરાક્રમ તારામાં હજુએ નથી—અથવા કવચિત જણાય છે, ને એનામાં તો નિરંતરજ તેવો અગ્નિ પ્રદિપ્ત રેહેતો હતો. સહસ્રાર્જુન, રાવણ ને કંસ દૂર્યોધન મોટા સમર્થ પુરૂષ જણાયા છેઃ પોતાની પ્રજાને પિડવામાં, સૌ રૈયતને રંજાડવામાં, ચો તરફ પોતાનો ગૌરવપ્રતાપ દર્શાવવામાં, મદોન્મત નિરંકુશિત રહી બીજાઓને કનડવામાં, વૈભવ માટે યથેચ્છ વર્તન બતાવવામાં, ઉદ્ધતાઇ અહંકાર ખટપટ ને નાદાની કરવામાં, જાલમ કરો મૂકવામાં, સુંદર ને અતિ કોમળ સ્ત્રીઓને હરણ કરી પોતાના જનાનામાં ભરી રાખવામાં, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલનપણામાં ખામી બતાવવામાં, દેશની કીર્ત્તિને હાની પોહોંચાડવામાં, નીતિ અનીતિ, લાભહાનિ, સારાસારનો વિચાર કરવામાં, રૂપી ને મૂની જે માત્ર પોતાના તપોબળને અધિન રેહેતા તેની પાસથી કર લેવામાં, અને સર્વ રીતે રાજ્ય મૂર્ખાઈ બતાવવામાં જે યુકિત પ્રયુક્તિ વાપરી હતી તે દુઃખ ઘણા લાંબા કાળસૂધી લોકોએ સહન કીધું. એ સર્વ રાજાઓ—તામસીવૃત્તીવાળાઓએ જાણ્યું કે હવે આપણી સામા થનાર આ પૃથ્વીપરતો કોઇ માયનો પૂત નથી; જેથી તેઓએ પોતાનું ધાર્યું પાર ઉતાર્યું, જે કરે તેમાં કોઇ પુછનાર ન હતું. પણ સૌની અવધી

હોય છે. કાળ પોતાના પંઝામાંથી કોઇને મુકતો નથી, તે જ્યારે વખત આવે છે ત્યારે સૌના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે. સહસ્રાર્જુને મદમાં આવી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીપર કુદૃષ્ટિ કીધી ને બ્રાહ્મણધન હરી લીધું તો ફરસુંરામને હાથે તેનો અંત આવ્યો. રાવણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર માંગ્યો,* પણ તે શું આપે? તેઓ પાસે વનફૂળ ને વનવાસ શિવાય શી સંપત્તિ હોય? પણ ગર્વિષ્ટ રાવણને તો કંઇ પણ જોઇતું હતું તેથી તેઓએ પોતાની તર્જનીમાંથી રક્ત કાઢી ઘડો ભરી આપ્યો ને પછી તેનાથી તેનો ક્ષય આવ્યો. ઇંદ્ર જે રાવણનો દાસાનુદાસ તે તેની પડતીનો સમય આવ્યો જાણી પોતાના સારથી સાથે રથ મોકલી રામને આશ્રય આપ્યો. કંસ પણ તેવોજ અહંકારી હતો ને દૂર્યોધનના મદ ને જૂલમમાં કંઇ ન્યૂનતા નોહતી, તેની સામા મોટમોટા રાજાઓ પણ થયા. એ સૌપરથી એવુ માલમ પડે છે કે આર્ય પ્રજા માત્ર સહિષ્ટ ને નીતિબળપર રેહેનારી છે. પશ્ચિમવાસીઓ પોતાનું બળ હંમેશ ધૂમવામાં ને મથન કરવામાં વાપરે છે, પણ આર્ય પુરૂષો તેમ કરતા નથી. એ તો સમય આવે ત્યારે માલમ પડશે. પણ અર્વાચિન ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મેં આગળ છે. ઐારંગજેબે હિંદુઓને વટલાવી સૌની સુનત કરાવવાનો વિચાર કીધો હતો ત્યારે એકલો શિવાજી† નિકળી આવ્યો, જ્યારે તેની આશા કોઇનેજ હતી નહી. તેમજ તારા સંબંધમાં પણ જાણ, હમણા તો તને સઘળા સાતમે આસમાને ચઢાવી તારા તાબેદાર બન્યા છે, પણ જયારે તારી પરિપૂર્ણ પડતી આવી રેહેશે ત્યારે એજ તારી પ્રશંસા કરનારાઓ તારી સામા થશે. જયમુગટ પેહેરી કોડથી ઘેલાં કાડવાનો હમણા તને સમય છે, અને તારો ફુલકણો સ્વભાવ જાણી તને વખાણી મોહ પમાડે છે; પણ સ્તુતિપાઠકો એ મુગટને ઉડાડી દેવામાં સમય આવે ત્યારે ચૂકશે નહી. આ મોહના તેજમાં તું રહીને નિર્ભયપણે એમ માની બેસે છે કે મારે

* આ બાબત રામાયણમાં પ્રસિધ્ધ છે. રાવણે સર્વેપાસથી કર લીધો; ને મદમાં આવેલા તેણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર લેવો ઇચ્છયો. બ્રાહ્મણોએ પોતાની તર્જની આંગળીમાંથી રકત કાઢી, રાવણના અનુચરને તે લોહીનો ભરેલો ઘડો આપ્યો, ત્યારે રાવણ ચમકયો, કે એ મહાઅનર્થ કારણરૂપ થઇ પડશે, ને તેથી અનુચરને કહ્યું કે એને કોઇ સ્થળે દાટી દે, કેમકે એ મોટા નાશનું કારણ છે. પુરાણમાં એમ જણાવ્યું કે તે દાટવામા આવેલા ઘડામાંથી જાનકીની ઉત્પત્તિ થઇને તેણેજ રાવણના કુળનુ નિકંદન કરાવ્યુ.

† શિવાજી અને ગુરૂગોવિંદ પણ મુસલમાનો સામો ઉઠયો હતો. સિખરાજની સ્થાપના કરનાર એજ મૂળ પુરૂષ હતો.

હવે કોઈ શત્રુ નથી, પણ જયારે સમય આવશે ત્યારે આ સર્વ વિપરીત જણાશે. અમેરીકાનો દાખલો તારા મોં આગળ તાજો છે તે છતાં તું હજી પણ ભુલાવો ખાય અને તારૂં રાજય સ્વચ્છ સ્વતંત્ર તેજસ્વી કરવાને બદલે તેમાં ગંદાપણું રાખે છે એથી તારી વિચારશૂન્યતા બીજી કયી ? એનાથી વધારે નઠોરતા કયી ? કોણ એને સાવધનીતિ કેહેશે ? જલસાએ કેસરિયાં કીધાં, અને તારી સમક્ષ ઘણા દેશી રાજાઓએ મજરો કીધો તેથી તું એમ માને છે કે તેં નિષ્કંટક રાજય ચલાવ્યું છે ? એજ તારા વિચાર તારા જયચંદ્રને કલંકયુક્ત કરે છે, ને એજ તારી નીતિથી તારા રાજયનો અંત આવશે. દેશી રાજાઓને પક્ષે કરવામાં તારે હજી ઘણું કરવાનું છે, જેમાંનું લેશ કરવાનો વિચાર પણ તને થતો નથી, એ જોઇને તારી દીર્ઘદૃષ્ટિને માટે ઘણું હલકું મત ઉત્પન્ન થાય છે. હું હિન્દને આશ્રય નહીં આપું તોપણ એ તો કયારે પણ બહાર પડશે-પછી તે મોડી કે વેહેલી-પણ એ સખણી બેસવાની નથી, તેવી એને ટેવજ નથી. અને મને આ કલહની વચે પડવાનું મુખ્ય કારણ તો એજ કે જયારે તું પ્રથમ આ દેશમાં આવી ત્યારે યવનોથી હિંદની છાતી રૂંધાતી હતી, એનો શ્વાસ ઘુંટાતો હતો. મેં ધાર્યું કે તું જઇને એને સાવધ કરી, કોઇ મોટી સાવધનીતિને અનુસરીને એનો છુટકો કરી મને આપોઆપ બોલાવી સત્કાર કરશે. પણ તેં જેમ અમેરિકામાં કીધું તેમ અહિંયા કરવા આવી. 'હમ બડે ભાઈ હમ બડે' તેમ પોતાનાજ ગુણગાન કરવા માંડયા. અમેરિકાએ મને ખાનગીમાં પ્રથમ જણાવ્યું કે મદદ આપશે ? ને મેં હા ભણીને તારી બુદ્ધિ ખસી ગઈ;* જૂલમ કરવા માંડયો, કરો મુકવા માંડયા, સત્તા છીનવી લેવા માંડી, રાજાસત્તા સ્થાપવા ચાહી અને છૂટાપણાને નામે ભિંડુ

---

* જયોર્જ ધી થર્ડના સમયમાં અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું. ઈંગ્લંડના ધર્મસંબંધી દુઃખથી કુણાયલા લોકો ત્યાં જઇને રહ્યા હતા. ઈંગ્લંડની પાર્લામેંટ માત્ર ત્યાં ગવરનરો મોકલતી હતી. પણ પછાડીથી સઘળી સત્તા હાથમાં લેવા માંગી, ને વિશેષસત્તા લેવાનો મમત ધર્યો. કર મુકવાની વાત પાર્લામેંટે કીધી, પણ આ સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા લોકોને તે વાત ગમી નહી. ઈંગ્લંડે છેલ્લું માંગ્યું કે માત્ર 'ચાહપર કર લેવો, તે પણ એ લોકોએ ના કબુલત કીધું. અમેરિકાવાળાઓએ જેવા ચાહના વાહાણ બંદરમાં આવ્યાં કે ચાહ દરિયામાં ઓકાવી દીધી (બોસ્ટનવાળાઓએ). ઈંગ્લંડે આ ઉન્મત્તાઇ સાંખી નહીં ને તેઓ.ની ધારાસભા કાઢી નાંખવા ઠરાવ્યું. અમેરિકાના તેર સ્વસ્થાનવાસીઓએ પ્રોટેસ્ટ કીધો, પણ ઈંગ્લંડે તે માન્ય રાખ્યો નહી. ૧૭૭૫ માં લડાઇ શરૂ થઇ. નવાં નવાં લશ્કરો અમેરિકનોએ ઉભાં કીધાં ને ઘણી લડાઇઓ અમેરિકનો લડયા. વાશીંગટન મહાપુરૂષ અમેરિકનોને મળ્યો ને ૧૭૭૬ ના માર્ચમાં મોટી જીત મેળવી. યોર્કટૌનમાં છેલ્લી સેહે પોહોચાડી વાશિંગટને મોટો જય મેલવ્યો ને એ દેશ તદન સ્વતંત્ર થયો. ૧૭૮૨ માં લડાઇ બંધ પડીને ઈંગ્લંડે પોતાનું પેત ગુમાવ્યું. ઈંગ્લંડને સમજાવવા અમેરિકનોએ કશીપણ કસર રાખી નોહોતી. આજકાલ દુનિયામાં સર્વ રાજયોમાં યૂનેટેડસ્ટેટસનું શાંતિરાજય સર્વોપરી દિવ્ય દીપે છે.

વાળ્યું; પછી તેઓથી કેમ ખામોશ થાય? સૌ ઉઠયા ને સર્વોપરી રાજના મોટા શ્રીમંત કર્તાહર્તા સત્તાધિકારીઓને ભગાડી લજ્જિત કીધા: ત્યાર પછી ત્યાં તું સખણી બેઠી. પણ હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રકૃતિ જૂદી હોવાથી તેઓ મનમાં ને મનમાં કુંજરાયા કરે છે ને તને ધિઃકારે છે, પણ મ્હોડે બોલવાની હિંમત કરતા નથી; ત્યારે મારો ધર્મ છે કે એને સહાય થવું; તેથી હું આવી છું ને મારો હેતુ પાર પાડયા વિના જવાની નથી. જો તું માનશે તો તને કીર્તિમંત કરીશ, નહી તો દંડ કરવામાં બેધડક એવી તો નીતિ વાપરીશ કે તું તારૂં સઘળું ભુલી જશે. હિન્દને ઘણી વેળાએ તેં ટમટમાવી છે, ને ઘણી વેળાએ તેં ભમાવી છેતરી છે, તેમ આ વેળાએ હું એને છેતરવા* દઇશ નહી. પણ આટલું તું યાદ રાખજે કે હું તને હમણા માત્ર સલાહજ આપવા આવી છું, તારી શત્રૂ તરીકે નહી પણ સખી તરીકે આવી છું, જેટલું મને હિન્દ માટે લાગે છે તેટલુંજ તારે માટે પણ લાગે છે—તેં આ દેશને સ્વસ્થતા આપી શાંતિ સ્થાપી છે, કેટલીક બાબતમાં લોકોને આગળ પડતા કીધા છે તેનો બદલો તને મળે નહી ત્યાંસુધી તું એનાથી દૂર થાય તે જોવાને હું ચાહતી નથી, ને હિન્દ ઘણી બળિયલ છે છતાં—તે આ તારા હાથમાંથી વસ્તુ જાય તે લઇને પણ આનંદ પામશે નહી. હજી તું રાજકાજમાં નિપુણ તથા ચતુર છે, જોકે કદીમદી ભેદપ્રપંચ રમે છે, પણ તે પ્રપંચો હજુ છેકજ હીણા નિકળ્યા નથી, ને તેટલા સૂધી તને સમાલવી એવો મારો કલ્યાણકારી હેતુ તારા પ્રતિ છે એમ મોહિત થઇ તને જણાવું છું"

"ઠીક!" તારે તારો મુખ્ય હેતુ તો એજ કેની કે મારી સર્વ સત્તા છિનવી લઈ મને નિરાધાર કરવી." બ્રિટાનિયા, દુઃખ ખૂબ લાગ્યું હોય તેવી વાણીથી બોલી. "પણ ઓ સખી સ્વતંત્રતા! તું મને યાદ રાખજે કે જેને માટે તું બારીસ્ટરની પદવી લઈ આવી છે, તે એવી નથી કે કોઇ પણ દિવસે તારો શ્રમ સાર્થક કરે. મારા હાથમાંથી સત્તા લેવા પછી એનાં હાથમાં તો હમણા સત્તા રેહેવાની નથી; કોઇ બીજોજ એને ભોગવનારો થશે; એનો રાજયસત્તા માટેનો ચડસ ઘણો ભુંડો છે."

---

* ઈંગ્લંડે ઘણાં અભય વચનો ઈંડિયાને આપેલાં છે, પણ ઘણાં ખરાં હવામાં ઉડી ગયાં છે. પાર્લામેંટમાં બેસવાનો હક ન મળે તો ખેર, પણ સિવિલ સરવીસમાં દાખલ કરવાન, ધારાઓ પ્રજા અનુકૂળ ઘડવાનાં, ન્યાય યથાર્થ કરવાનાં વચનો થોડાંજ પળ્યાં છે.

"તું કેહે છે તેમાં ખોટું થોડુંજ છે," **સ્વતંત્રતાએ** ખુલાસો કીધો. "મેં એમ નથી કહ્યું કે તારી સત્તાનો અનાદર કરવો કે છિનવી લેવી. મારો હેતુ એવો હતો નહી ને હમણા થયો પણ નથી. મારો હેતુ એટલોજ છે કે તારી રાજરચનામાં સુધારો કરી તારા પ્રતિ જે અપ્રીતિ હિંદની થઇ છે, તેના સહાય દેશહિતની થઇ છે, તેના પુત્રો તને કરડવા ધાય છે, તારા પુત્રો એના પુત્રને ધિઃકારે છે તે બધામાંનો વસવસો, વૈરભાવ, અપ્રીતિ, અસંતોષ, કડવાસ એ દૂર કરવો તે સૌ ઠેકાણે શાંતિ પાથરવી. હવે શું તારો હેતુ સૂધારો કરી શાંતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો નથી? સ્થિતિ પ્રસંગ જાણ્યા છતાં, લોકોની અરૂચીના જ્ઞાન છતાં, વૃત્તિ ફેરવાઇ છે તે તને માલમ છે તે છતાં પણ તેં શું એવોજ નિમ લીધો છે કે દુરાગ્રહથી હઠીલી થઇ કરડાપણું બતાવવું ને નિરંકુશિત જાલમ સત્તા-ઔરંગજેબ અને મ્યાંગુએ વાપરેલી * તેવી સતા વાપરવી? શું તારોજ કક્કો ખરો એવો મમત તું ધરે છે? કાઢજે કાંદો ત્યારે તેમાંથી?" એ છેલ્લું વાક્ય તેણે અતિ રોષમાં કહ્યું ને **બ્રિટાનિયાને** તે ઘણું વસમું લાગ્યું.

"નહી, નહી, મેં કદી તારા સામા મમત ધર્યો નથી ને ધરવાને ચાહતી પણ નથી;" બિહતાં બિહતાં **બ્રિટાનિયાએ** ઉત્તર દીધો. "હે રૂડા ભાગ્યવાળી, હે સુંદર મુગટયુક્ત મસ્તકવાળી ઇંદ્રથી પણ વિશેષ તેજસ્વી, હું તારા ક્રોધને પાત્ર નથી! આ તારો ક્રોધ અયોગ્ય છે માટે ચંદ્ર પેઠે શાંત થા, ને મને ભયરહિત કર, કે જેથી તારી ઇચ્છાને હું અનુકૂળ થાઉં અને સુખરૂપ હિંદપર રાજ્ય ચલાવું."

આ વાક્યથી ને **બ્રિટાનિયાની** નમ્ર વાણીથી **સ્વતંત્રતાને** હાસ્ય પ્રાપ્ત થયું ને તેણે સ્મિતહાસ્યથી નિર્મળ આંખે તેના ભણી દૃષ્ટિ કીધી. આ વેળાએ **સ્વતંત્રતા** દેવીના શરિરમાંથી મદ ઝરવા લાગ્યો, ને પોતાના સર્વથી શ્રેષ્ટ પરાક્રમથી તે ફુલકણી બની.

"જો તું શાંત થઇ છે તો સાંભળ;" **બ્રિટાનિયાએ** ફરીથી કહ્યું: "મારી સર્વોત્તમ ઇચ્છા એજ છે કે મારી સખીનું, મને જેની સહાય છે અતિપ્રિય તેવી હિંદનું, જે પ્રમાણે હિત થાય તેવું હિત કર-

---

* ચાઇનીશ તારતરીનો ચીનનો મોકલેલો ગવરનર. એણે ઘણી સ્વેચ્છિ શકિતએ કારભાર કીધો ને લોકોને ત્રાહે પોકરાવી, જેથી ઘણાં બંડો થયાં હતાં. (ઇ. સ. ૧૩ માં સૈકામાં).

વાને હું તત્પર છું, ને તેવું હિત શું છે તે તું મને જણાવ. એનું કલ્યાણ થાય ને મારૂં માન સર્વ રીતે રહે તેવી તારી સઘળી યોજનાને હું માન આપીશ જેથી મારૂં ને એનું પ્રિય થાય તેવું કરવામાં હું તારાપર સઘળા પ્રકારનો વિશ્વાસ મુકું છું. મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે, 'હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રકારે યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય, લોકોને સઘળા સારા હકો મળે, ન્યાય ને દયા વાસો કરીને રેહે, સર્વ પ્રકારે યુરોપિયન ને આર્ય એક થાય, દેશના રાજકાજમાં સામાન્ય રીતે સૌ ભાગ લે, મને હર્ષથી વધાવે અને એ પોતે હર્ષથી રાચે,' તેવા સર્વ ઉપાયો લેવાને હું તત્પર છું. તારી મારા પ્રતિ કાળજી છે તો મને કેહેશે કે તું કેવા પ્રકારે નવી વ્યવસ્થા કરવા માંગે છે!"

"ભલું કીધું **બ્રિટાનિયા**, મોટા ભાગ્યવાળી સુપુત્રી, તેં ડહાપણ પકડયું છે અને તેં તારી સર્વેથી મોટી આબરૂનું સંરક્ષણ પણ કીધું છે. જો આજે તેં મારી સામા કંઈ પણ હુલ્લડાઇથી ટેંટેં કીધી હોત તો મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે તને પાયમાલ કરવી. હમણા હિંદમાં જોર આવ્યું છે, ને તારા પેલા હીણા, રક્ત રેડવામાં આસક્ત, અભિમાની, પ્રપંચી, ક્રૂર કર્મી અને અપજશિયા હાકેમના * રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ ચુકી છે, ને તેવા સમયમાં દુણાયલા લોકો મારી ઇચ્છાને સાનકૂળ થાત નહી તોપણ હું મદ ઉત્પન્ન કરી, છાકટા ને મદવાળા બનાવત, ને પછી પેલા જાલમ, તારા સદાના શત્રુ રૂશિયાને આ બાજુએ ધસકી લાવત. તે આવતે કે સૌ કંટાળેલા તને પેહેલાંતો ફુલાવત, પણ પછી જેવી તું અફગાન સરહદપર ગઇ કે તેઓ પોતપોતાનું સમાલવા પડત, ને ઇંગ્લંડથી કુમક આવી પહોચતાં સુધીમાં તો એવો ફેરફાર થઈ જાત કે જેમ એક બે નાદાનોની ઉશ્કેરણીથી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર † થયું હતું તેમ આ હિન્દ પણ સ્વતંત્ર થઇ મને પૂજત. પછી એના હાલહવાલ થાત કે

---

* લોર્ડ લીટન—આ કોનઝરવેટીવ વૈસરાયના કાળમાં ઘણાં અપજસિયાં કામો થયાં છે. લોકહકસત્તા છિનવી લેવામાં, દેશીઓ તરફ કરડા ધારા સ્થાપવામાં, દેશી છાપાની છુટ છિનવી-લેવામાં, વસૂલાતમાંમાં ઘાંટાળો વાળવામાં એની રાજનીતિ તદન અપકીર્તિને પાત્ર નિવડી છે. એ ૧૮૭૬ માં ઈંડિયામાં આવ્યો ને ૧૮૮૦ ના જુનમાં વિલાયત સિધાર્યો હતો. જે વેળાએ પ્રજા તરફથી જરાપણ તે માન પામ્યો નથી.

† યૂનૈટેડસ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર થયું તેને માટે એક વાર્તા અમેરિકામાં આ પ્રમાણે ચાલે છે. ફિલાડેલ્ફિયાના પંદર વરસના બે છોકરાઓએ એક મંડળી સ્થાપી. તેનો મંત્ર એકે "દેશ હક સંભાળવા." દશ વરષમાં અડધું નગર તે મંડળીનું મેમ્બર થયું. ઈંગ્લંડ સામા થવામાં પેહેલ એ-મંડળીએ કીધી હતી. એ આસ્મેબ્લીની ઉશ્કેરણીથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું છે. આ બે છોકરાઓની મોટી યાદગીરી **સ્વતંત્ર મેહેલ**—જે ત્યાં બાંધવામાં આવ્યો છે તેમાં રાખવામાં આવી છે.

"બાણું" * પેઠે કાપાકાપી થાત તેમાં મને થોડીજ લેવાદેવા હતી; એ એનું પછાડીતું ભોગવી લેત, પણ હાલ તારો તો ખોડો કાઢત. પણ જો તું મને તારી સઘળી સત્તા મારા સ્વાધિનમાં આપે છે તો હવે તારે યાદ રાખવું કે તારી આબરૂનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરી તને જય અપાવીશ. મારે જે શર્ણે આવે છે તેને મેં કદી છેહ દીધો હોય તેવો એક પણ દાખલો તારી પાસે નહી હોય. આ તને કહું છું કે મેં જેને જેને મારા છત્ર નીચે લીધા છે તેણે તેણે મને સદાંજ આશિર્વાદ દીધા છે; તારાથી કંઈ પણ અણજાણ્યું નથી. હવે હું માત્ર હિંદનો શો વિચાર છે તે જાણવાને ઇચ્છું છું. જો એ પણ મને લવાદી સોંપશે તો તમારા ઉભયતું જેમ કલ્યાણ થશે તેમ કરવામાં જરાપણ ઓછું રાખીશ નહી. અને એ જે મારૂં કરેલું કાર્ય તેથી એવું થશે કે પેલા રાક્ષસ રૂશિયાના કોસાકસો પણ હિમ્મત ભાડી એક દગલું વધી શકશે નહી."

પછી બીજી બાજુએ સ્વતંત્રતા ફરી ગઇ. હિંદની છાતી આ વેળાએ ધપધપ ધબકારા લેવા લાગી. તેના મોંપર ફીકાસ આવી ગઇ ને તેનામાં બોલવાની હિંમત જેવું થોડુંજ દેખાયું. તેનામાં તુરતને માટેજ વિચારશકિત હતી, ભાવીને માટે કશી પણ ગોઠવણ તેણે કીધેલી નહી, તેવી બુદ્ધિ શકિતજ હમણા ન્હોતી, તેથી તેને એટલો તો ગભરાટ છુટયો કે ત્વરાથી યુકિત રમી છટકી જવાનો વિચાર કીધો. પણ વખત હવે હતો નહી. જે બને તે ખરૂં તે એ સારી રીતે જાણતી હતી તેથી નસીબને અધિન થઇ ઊભી રહી.

"હે શચી† કરતાં વિશેષ આયુષ્યવાળી હિંદ, તારે શું જોઇયે છે તેને માટે તેં વિચાર કીધો ખરો?" ગભરાયલી હિંદને જરા આનંદ ઉપજે એવી વાણીમાં સ્વતંત્રતાએ પ્રશ્ન કીધો. "તારી એવી તો શકિત

---

* ફ્રાન્સમાં ૧૭૯૨ માં થયેલી કાપાકાપી, અવ્યવસ્થા, અંધેર, ખુનામરકી ને રાજકુટુંબનો શિરચ્છેદ.

† ઈંદ્રની ઈંદ્રાણી. એનું વય ઘણું લાંબું કેહેવાય છે; કેમકે પુરાણમાં એવી કથા છે કે ઈંદ્ર ગમે તેટલા બદલાય પણ, ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રેહે. જે સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તે ઈંદ્રપદને પામે, ને આગલા ઈંદ્રની સઘળી સત્તા જાય, પણ ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રેહે, ને નવા ઈંદ્રની સાથે લગ્ન કરી સંસારવિલાસ ભોગવે. ગ્રીક લોકોના ઈંદ્રને જયુપીટર ને તેની સ્ત્રી ને જુનો કેહેછે—એ જુનો વળી જયુપીટરની બેહેન પણ થાય. પ્રાચિનકાળમાં ભાઈ અને બેહેનનો લગ્નવિધિ હશે એમ કલ્પના કરી શકાયછે. ભરતખંડમાં વેનનો પુત્ર પૃથુ અને તેની બીજી પુત્રી અરચીના લગ્ન થયલાનો દાખલો ભાગવતમાં છે; ને તેજ પૃથુ ઇશ્વરના ચોવિશ અવતારમાંનો એક મનાયો છે.

નથી—અથવા જે તારી શક્તિ છે તે હણાઇ ગઇ છે તેથી તારાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થપાય એવી આશા થોડીજ રાખજે. તેમ કરવામાં સારૂં છે એમ નહી જાણુતી. માગ તે એવું માગ કે તું સુખી થાય ને આનંદ પામે, સાથે આશિર્વાદ પણ દે ને લે."

"મોટી શક્તિવાળી સખી, તેં જે વાદ કીધો, ને આ મારી હમણાની સર્વોપરી થઇ બેઠેલી રાણીએ તને મોહિત કીધી તેથી હવે મારી ખાત્રી છે કે તું મારા હિતમાં ભાગ્યેજ રાજી થશે. બાકી મારી ઇચ્છા તો એવીજ છે કે મારાં પોતાનાં રાજ્યો સારી રીતે સ્થપાય ને આ અમારો દેશ અમારા હસ્તકમાં રહી અત્યાનંદે કલોલ કરે તેજ સર્વથી મોટું સુખ છે. તું આજે કરી જશે તે કાલે ફેરવી નાંખવાને એ ધીટ થતાં વિલંબ લગાડશે નહી, ને લુખ્ખાં લાડ ને ફીકાં માન આપવામાં એના જેવી કાબેલ કોઇ નથી. રાજધર્મ તો એ જરાપણ જાણુતી નથી. કોણ એને **બાપજી** કહીને ઓળખે છે? એનું કુળવંતપણું શામાં છે? પ્રજાના હકો એણે આપવાનો ખરો વિચાર ક્યારે કીધો છે? મારી પેહેલાંની રાજનીતિ * શું ખોટી હતી? હમણાની ઇંગ્લંડની રાજસત્તા ગમે તેવી સારી હોય તોપણ અહિંયાંતો—મારા પુત્રોના સંબંધમાં તો એ ત્રણ નીતિએ રાજ ચલાવે છેઃ પ્રજામાં એકચક્રી તે રૂશિયાની કરડી રાક્ષસી નીતિ છે, દેશી રાજ્યમાં ફ્રેંચની ફ્યુડલ નીતિ છે, ને પોતામાં તો પોતાનીજ નીતિ છે. એ એની રાજનીતિ મારે નથીજોઈતી. એના જુલમથી હવે હું ધરાઈ ગઇ છું, ને એનું મોં જોવું પણ મને ખાવા ધાય તેવું છે." હિન્દે કહ્યું.

"અહો, હિંદ! આજ તને કંઇ નવું શૂર છૂટયું છે, ને બોલવામાં બહુ બહાર પડીછે. પણ કંઇ વિચાર છે ખરો? તું મૂર્ખ છે, તો તારૂં તો ગમે

* મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમાં રાજધર્મ ને રાજનીતિ માટે વિસ્તરથી બતાવ્યું છે. "રાજ્યમાં ન્યાયથી ચાલવું." "રાજાએ બ્રાહ્મણોપાસયી સાલસાઇ, ગંભીરપણું એ શિખવું, અને તેઓનીજ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર, રાજયધર્મ, તર્કશાસ્ત્ર તથા આત્મવિધાનો અભ્યાસ કરવો, અને કૃષિ, વેપાર અને બીજી વ્યહુારિક કળાઓ બીજા લોકો પાસથી સંપાદન કરવી." "કામવાસના સમાવવી, ક્રોધ બંધ કરવો, નિદ્રાજીત થવુ" "રાજાએ સાત કે આઠ સચીવ—પ્રધાન નિમવા (ક્ષત્રી). જે પવિત્ર પુસ્તકના જ્ઞાતા, શૂરવીર, શસ્ત્ર વાપરવે કુશળ, ને ખાનદાની હોય." "એક બ્રાહ્મણ સૌથી શ્રેષ્ટ મણાય." "દુત નામનો એક દક્ષ, મોટી બુદ્ધિવાળો, ઉત્તમ કુળનો, તથા દિર્ઘ દષ્ટિવાળો કારભારી હતો, જે સુમંત અથવા પરરાજ્ય સંબંધી જ્ઞાતા હતો; તે પ્રમાણિક, લોકપ્રિય, વ્યવહાર કુશળ, દેશકાળ જાણનાર, ખુબસૂરત, શૂર તથા વકતા હોવો જોઇએ.' એ પ્રમાણે સૈન્યના વ્યવસ્થાના નિયમ પણ ઉત્તમ હતા,ને વસુલજમા બાબત પણ ડાહાપણના ધારા હતા. ઇનસાફમાં ઘણી સખ્તાઇ હતી, અને ગ્રીસના ડ્રેકોના જેવા કરડા ધારા ફોજદારી ગુન્હાને માટે હતા. આ રાજનીતિ ધર્મ બહુ વાંચવા યોગ્યછે.

તે થશે, પણ તારા પુત્રોની અવસ્થાનો વિચાર કીધો? નાલાયક છતાં તને રાજ કરવાનો અભખરો બહુ છે, તો સત્તાવનમાં કેમ નહી ચલાવ્યું? તને થોડી તકો આપવામાં આવી નથી; પણ કોઇ પણ વેળાએ "ડાહપણ" એનું તો ભાનજ રાખ્યું નથી. તને હવે તારી મૂર્ખાઈ માટે મારો ખરોઉત્તર દેવો પડશે 'કે તું રાજ કરવે નાલાયક છે.' તારા થોડાં રાજ્યો છે તેમાં શું ઉકાળ્યું છે કે હવે વધુ માંગવા તૈયાર થઇ છે. બીજું કંઈ માગ." સ્વતંત્રતાએ ધમકાવી ખૂબ કડક જવાબ દીધો.

"જો તારી એવીજ ઇચ્છા ને આજ્ઞા છે તો ભલે મને અમેરીકન, ફ્રેંચ, જર્મન કે બીજું કોઈ રાજ્ય આપ, પણ એ તો નહીજ." હિંદે કહ્યું.

"છટ, મૂર્ખ હેમક! વળી નાદાની કીધી? ઉંધી મતિ હજી પણ ચલાવેછે, એ તારી નબળી શક્તિ બતાવેછે ને તને સારા નરસાનું કશું ભાન નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, પછી તેપરથી એમ માનવું કે તું અસલથી જડ છે કે હવણાં ઇંદ્રિઓ બેહેર મારી ગઇ છે? ફ્રેંચો તને સારા લાગે છે? રોજના લડકણા, કાપાકાપી મચાવવામાં પેહેલે નંબરના, આજે પ્રજારાજ્ય તો કાલે રાજારાજ્ય એવું કરનારા, જીતાયલાઓને સમાન માત્ર કેહેનારા, પણ કરનારા તો જુદાજ. એ તો જયાં સુધી પ્રજારાજ્ય હોય ત્યાં સુધી ઠીકઠાક છેજ, તેમાં પણ 'સો મણ તેલે અંધારૂં,' પણ જયાં રાજા રાજ્ય થયું ત્યાં તારો ગુંદીપાક કરવામાં લેશ પણ ડરે તેવા નથી. * હિંદુસ્થાનમાં સેહેજ કંઈ ચલાવે છે સારૂં તેથી લોભાઇગઇ, પણ એ તો જયાં ઘણું થાય ત્યાં પછી એવો વિચાર રેહેજ નહી. થોડામાંજ મઝા છે. જર્મનમાં આર્યરાજ્યના ભેદો છે, પણ તે તને ક્યાં સુધી અનુકૂળ આવવાના હતા? તેનામાં કંઇ થોડા કરો ને થોડો જુલમ નથી. એ તો વળી એક નર† છે ત્યાં સુધી સઘળું સલામત, પણ દીવા પછાડી અંધારૂં ઘોર. બીજામાં રૂશિયાને તો તું માંગેજ નહીં. માત્ર યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ

* મી. દિનશાહ અરદેસર તાલિયરખાનનો "દક્ષણની મુસાફરી જોવી." ફ્રેન્ચોના બે થાણાં હિંદુસ્થાનમાં છે: પોંડીચરી અને ચંદ્રનગર. એ બંને ઠેકાણે સારૂં રાજ્ય ચાલતું જોવામાં આવે છે, ને ત્યાંની પ્રજા સર્વ વાતે સુખી કેહેવાય છે. અગ્રેજો કેહે છે કે અમારા જેટલો દેશ એ સોંઢો મેળવે ને એવી રાજનીતિ ચલાવે ત્યારે ખરી વાત.

† એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથકાર લખે છે કે:—"પ્રિન્સ બિસ્માર્ક એ દુનીયામાં શ્રેષ્ટ નર ગણાય છે, તેની રાજનીતિનો પ્રછંદો યૂરોપમાં સઘળે પડેછે. તે સર્વ રાજ્યોપર સરદારી ભોગવે છે, ને કોઇપણ રાજ્યને ગભરાવવાની શકતી ધરાવતો કેહેવાય છે."

છે, પણ તે તને, આવી વિફરેલી, વંઠેલ, કોઇની પણ તાબેદાર નહી થયેલી તેને પાલવે બંધાય નહી. તેઓમાં માત્ર સઘળા ગુણો છે, પણ તેઓ તો ઇચ્છે છે કે પોતાનુંજ સલામત રેહે તો બહુ થયું. જ્યાં સૌજન નિર્લોભી હોય ત્યાં આવી ખટપટમાં પડેજ નહી. બીજા કોઇ તને લેવામાં રાજી થાય, પણ મારી અક્કલ જો તને કામની હોય, તું મારૂં કરેલું બહાલ રાખવાને ઇચ્છતી હોય તો તને જણાવું છું કે હાલમાંજ કંઇ સુધારો થાય તેટલો કરવાની ઇચ્છા રાખ, બાકી મોતનાં હવાતિયાં છોડી દે. તારે સારી રીતે જાણવું જોઇએ કે 'રાજ્યની સલામતી માટે, લોકોના ખરા હકના રક્ષણમાટે માત્ર દેખીતાં જાહેર કામ, રાજદ્વારી બનાવો રૂડી રીતે થવા જોઇએ એમ નથી–સ્વાત્મ વિચારથી છુટાપણું અથવા નીતિબળ એ એક પુરૂષ માટે ઉત્તમ ગુણ ગણાય, પણ રાજ્યમાં મોટામાં મોટો ગુણ **સલામતી** છે. જ્યાં સલામતિ નહીત્યાં પછી ગમે તેવાં સુખ હોય તોપણ તે કામનાં શાં ?'* બીજાં જે રાજ્યો આવશે તે મુસલમાન ને મોગલ રાજ્યને પણ વિસરાવશે. તેઓના જુલમ ઘણા કરડા છે. હા, આવતા સાથ લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા મોટા મોટા હકો આપશે, રાજ્યસત્તામાં દાખલ કરશે, ઘણી રીતે અભય વચનો આપશે, પણ યાદ રાખજે કે તેનામાં જે કટેવ હશે તે જવાની નથી. સત્તાનું અભિમાન સર્વ પ્રકારે, મોડે કે વેહેલે સજ્જ થયા વિના રેહેતું નથીં, ને તે કનડે પણ ખરૂં, ને તેથી અપ્રીતિ કયાં નથી ઊત્પન્ન થઇ? ઇંગ્લંડમાં ફિનિયનોનાં ટોળે-ટોળાં છે, ફ્રાંસમાં કમ્યુનિસ્ટ, જર્મનીમાં સોશિયાલીસ્ટ ને રૂશિયામાં નિહીલીસ્ટ છે, તો જો ત્યાંની રાજસત્તા સારી હોય તો તેઓ કેમ નિરાંતે બેસે નહી? અને જયાંની રાજસત્તા સારી છે તેઓ તને લેવાને કયાં તૈયાર છે? જે પોતાનું રાજય સલામત અને રૂડું રાખવાને રાજી છે તેઓ તો કદી પણ બહાર દેશ મેળવવાને રાજી થાય નહી. તેમ ગમે તેવા રૂડા રાજા હોયતોપણ રાજ્યકર્ત્તા ને રાજય થતી પ્રજા બંનો જાતિએ પણ નહી મળતી હોય તો ત્યાં જયી ને જિતનો ભેદ રેહેજ. તારોજ અકબર લેની, બીજાને દૂર ક્યાં શોધવા જાય છે. તેના રાજ્યમાં જેટલી સત્તા ને વૈભવ મુસલમાનોને હતા તેટલી સત્તા ને વૈભવ હિંદુને પણ હતા એમ કોણ કેહેશે ?† થોડા જણો સારી સત્તા

---

* "The Friend" By S. T. Coleridge.

†અકબરના રાજયમાં દેશીઓ રાજસત્તા ભોગવતા હતા, પણ કેટલાક ઓહ્દા તો ખાસ મોગલોને માટે હતા. પણ જે મોટા ઓહ્દા આપવામાં આવ્યા હતા, તે આજના અંગરેજી

ભોગવતા હતા, પણ તેથી સકળ પ્રજાને મોટા હક મળતા હતા એમ ગણાય નહી. તેમાં ને આમાં માત્ર એક ફેર છે, તે એ કે "બાદશાહ ત્યાં બજાર" તેમ દેશમાં રાજાનું રાજ્યહોવાથી લોકોને ધંધા રોજગારની તાણ નોહતી. હાલમાં બ્રિટાનિયાના સંબંધમાં માત્ર તેટલીજ ઓછપ છે, ને તેનો નિકાલ કંઇ હવણાં ને હવણાંજ થાય નહી. એ સૌ ધીમે ધીમે આપોઆપ થશે. વખત આવે ત્યારે તેવી બાબતમાં સૌ થઇ રેહેશે—કંઈ તાતેધાયે સઘળું થાય નહી. માટે ગાંડાગાંડા વિચાર હોય તે મુકી દે, ને ખરે માર્ગે ચઢ કે જેથી તને લાભ થાય. પરદેશી રાજયમાં જેટલું સુખ મેળવી શકે તેટલું મેળવવાની આશા રાખ, બાકી પારકું તે સારૂં નથીજ એ મને સારીકાની માલમ છે. જ્યાં સુધી તને સત્તાનું—ખરી સત્તાનું ભાન થયું નથી, ત્યાં સુધી તારે તારા બળપર કુદવું એ કેવળ મિથ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં તેં જે ગુમાવ્યું છે તેમાં તારી પણ થોડી ઘણી બેવકુફી તો ખરી, કેમકે તમે બંને અભિમાની છો; પરંતુ તમારા બંનેનાં અભિમાન હજી સુધી ડાહ્યાં છે તેથીજ આબરૂમાં રહ્યાં છો, અને મારી શિક્ષા તને ગ્રાહ્ય લાગે તો તે ડાહ્યાં રાખવામાંજ આબરૂ છે. હવે કંઈ પેલો કૃષ્ણકાળ નથી કે તારી આબરૂ ને મોભો જળવાઇ રેહે. તારી ભુલ જણાતાં સૌ ઉપડીને પીખી નાંખે તે ખબર છે કે નહી? ડાહાપણ શિખ, સલામતી ચાહ, નીતિની જાણકાર થા, સત્ય ને સ્થાયી શું છે તે શોધ, સબળ થાય ત્યાં સુધી થોભ, અને તાત્કાળને માટે સુભાગ્ય થવા યથાર્થ હોય તેજ ઈચ્છ."

આ બોલવું હિંદને ગમ્યું નહી ને ગમે તેવું પણ નહોતું. પણ સ્વતંત્રતા સામાં બોલવાની તેની કશીએ તાકાદ નહી કે કંઇ પણ બોલી શકે. હવે તેની પાસ તકરાર નહી હતી, કેમકે તેની સઘળી તકરારો તોડીને ફુરચેફુરચા ઉડાવી દીધા હતા. તેની એવી શક્તિ પણ ન્હોતી કે રણપરાક્રમ દેખાડવાને દોડી જાય ને આ જગતજનુનીનો તિરસ્કાર કરે. મદ એજ એનામાં વિશેષ ભરાયો હતો. એના મગજમાં એવીજ ધૂન ભરાઇ હતી કે મારૂંજ ધારેલું થવું જોઇયે. ચિહિડિયાપણું હમણા તેનામાં બહાર પડતું જણાતું હતું, ને ધુંધીપણાનો આવેશ ખૂબ ખીલ્યો હતો. પણ કરે શું, ઉપાય

રાજ્યને મુકાબલે તો ઘણા મોટા હતા. ૧૮૭૭ ના જલસા વખતે સીંધિયાને કોંસીલર બનાવ્યો, ને હોલકરને સેનાધિપતી કીધો પણ તે નામનાજ. અકબર તો રાજા માન, બિરબળ વિગેરેને યુદ્ધમાં પણ ઘણી વેળાએ મોકલતો હતો.

નહી, ચાલતું નથી, બહાર નિકળવાની હિમત નથી, દુઃખમાં દટાયલા છે, કોઇ તેવો સુપુત્ર પણ પાસે નથી, તેથી સંકોચવૃત્તિ ધરી રહી. એ જાતે ઘણી ઠરેલ, સાવધ, પાકી, ગમે તેવાં સંકટમાં પણ ગભરાય નહી તેવી, વળી શૌર્યવાળી, તે સાથ પોતાની પૂર્વકીર્તિને માટે મદભરી હતી, તેથી આ તેનો જે અનાદર થયો તે સહન થયો નહી. બોલવાને–ઘટતો કે અણઘટતો ઉત્તર દેવાને ઘણી મેહનત કીધી, પણ શુદ્ધસરળહૃદયની હોવાથી બોલવાથી રખેને લજ્જા જાય એવા ભયથી સ્વભાવને દાબી રાખી ખારીલો ભાવ ને હઠીલો વિચાર બતાવતાં અટકી.

ઘણીવાર થઇ તો પણ હિન્દ બોલી નહી ત્યારે સ્વતંત્રતા વિચારમાં પડી. એટલા માટે કે એ કંઇજ નહી બોલે તો તેનું પરિણામ સારૂં નહી; ને તેમાં લાભ કરતાં હાની વધારે છે. માટે ફરીથી બોલાવવા માટે, હિંદને નરમઘેંસ કરવા માટે વધારે કરડાકીથી બહુ મોટા વજ્રબાણ જેવા શબ્દથી બોલી–જાણે ઇંદ્ર પોતાના વજ્રથી પર્વતના ચૂરેચૂરા કરતો હોયની શું તેમઃ–

"હિંદ, તું તારા મનમાં એમ માને છે કે હું ઘણી કુશળ છું, ને મારા જેવી સર્વોપરિ શક્તિ કોઇ નથી? પણ હવે મને જરૂર છે કે તારા ખોટા, કૃત્રિમ, મિથ્યા મદાભિમાની વિચારોનું નિકંદન કરવું; કેમકે એવા મિથ્યા વિચારથી તું મિથ્યાભિમાની બની છે, ને તેથીજ તારો જ્યારે ને ત્યારે અંત આવે છે. આજ કેટલાં વર્ષ થયાં તું ઘેટાં જેવી થઈ છે, ને તને જેમ છુંદે તેમ છુંદાય તે કરતાં તારામાં વધારે શક્તિ નથી, તું લોભી નથી પણ સંતોષી છે; ક્રૂર નથી પણ સ્નેહાળ છે, વિવેકી ને મર્યાદાવાળી છે તો હવે તને ક્રૂરતાની ઇચ્છા છે, ને લોહીની નદીઓ વેહે તેવો તારો વિચાર છે? હોય તો કેહે હું તેનો ઇલાજ કરૂં. પણ સાંભળ, પરદેશી રાજ્ય છતાં, તારે પક્ષે રહી બ્રિટાનિયાને નરમ પણ માયાળુ કરવા ઇચ્છું છું છતાં, મારે સત્યને ખાતર કેહેવું પડે છે કે બળાબળમાં–માત્ર હમણાંજ–તારી ને બ્રિટાનિયાની સરખામણી કરિયે તો, એ દંભી, મૂઢ, વળી સાત્વિક ગુણવાળી, તું શિયાલણી ને એ સિંહણ છે; ને જેમ ઉંદર ને બિલાડાંના બળમાં ફેર, કુતરા ને વાઘના બળમાં ફેર, સસલું ને હાથીના બળમાં ફેર તેમ તારા ને બ્રિટાનિયાના બળમાં ફેર છે. આજે એ ધારે તો તને દૈવત વિનાની કરી મુકે, પણ તારાથી એનો એક વાળ વાંકો થાય નહી. તારામાં તેવી શક્તિજ નથી, ને આજે તારા

આ વાઘનું કપાળ ચીરી નાંખ્યું છે તે જોતાંજ કોઇ પણ હિંમત ભીડવાનો ક્ષણભર વિચાર પણ કરે નહી. બળિયા, સાધનબળે અનુકૂળતાવાળા સાથે સ્નેહથી કામ કરવું જોઇયે, પણ હઠથી કંઇ થતું નથી. તું હઠીલી થશે તો આ મારૂં તને છેલ્લું ને તારા ભલા માટે કેહવું છે—કેમકે હું તારી દાઝ ખાઇને આવી છું માટે જણાવવું જોઇએ—હું બ્રિટાનિયાને સર્વ પ્રકારની સત્તા આપીશ; ને કહીશ કે "એ નાદાન ડોસી," "સાઠીને બુદ્ધિ નાઠી" તેવી અવસ્થાએ પહોંચી છે તો ભલે એને એનું શોધી લેવા દે, તારે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું." પછી એ તને સુખ આપે. કે દુઃખ આપે, મારે કે જીવાડે, તે કશાની પણ હું જોખમદાર નથી. એને જરા પણ ડર છે તો તે માત્ર મારો છે, ને જ્યારે મેં એને સર્વ હક સ્વાધિન કીધા પછી એને નડતર શું થવાનું છે?"

"ભલી સખી, તું એટલી બધી ક્રોધિષ્ટ ન થા, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું વર્તવાને રાજી છું." હિંદને જે ગભરાટ થયો તે સાથે એકદમ સઘળી કબુલત આપી દીધી. "જ્યારે તને મારૂં દાઝે છે, તું મારા હિત માટે આટલી બધી આતુર છે, મારે વગર પુછવે ગાળવે, મારી તરફનું વકાલતનામું લઈને તેં. આ મદભરી સ્ત્રીનો મદ ઉતાર્યો છે, તો હવે હું તારી વિરૂદ્ધ વર્તું તો ખરેખર મારા જેવી નિમકહરામ કોઇ નહી કેહેવાય. પણ હે સખી! તું મારા કલ્યાણમાં એવું સ્થાયી કરજે કે જેથી કેટલો કાળ સુધી મારે કંઇ પણ બોલવું પડે નહી, ને મને કોઇપણ રીતે હીણું લાગે નહી. જિત ને જયીનો ભેદ જેમ બને તેમ ટળે તેવું પણ કરજે, ને મારૂં નિવૃતિ સત્વબળ વધે તેવા ઉપાય પણ લેજે. તને મારી સૌથી છેલ્લી પ્રાર્થના એ છે કે દુનિયાના પટપર મારા પુત્રો નપુંસક ગણાય છે, ને આ બ્રિટાનિયા પણ ગણે છે તે અપવાદમાંથી પણ મુક્ત થાઉં તે લક્ષમાં રાખજે. વળી જેમ મારી શ્રેષ્ટતા હતી તેથી પણ વિશેષ વ્યાપે ને સર્વ મને પીછાને, સૌ રાજ્યમાં મારી કીર્ત્તિ ગવાય અને સૌ ઠેકાણે મને ઓળખે તેવો કરાર આ બ્રિટાનિયા સાથ તું કરજે કે જેથી એ મને હીણે નહી ને અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં મેં જે ઉજવળ યશ પ્રાપ્ત કીધો છે તે યશમાં વધારો કરે. મારૂં કલ્યાણ હવે તારા હાથમાં છે."

પોતાનો અતિ મોટો વિજય થયો છે એમ સમજીને, અને નવોજ

રંગ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી સ્વતંત્રતા ઘણા ડાવકાપણાથી, પુરતા ઉમંગથી અને બહુ ડાહાપણથી આ પ્રમાણે બોલી બંનેને રૂડી રીતે સંતોષી કીધાં:-

"મારા શિરપરનું જોખમ હું બરાબર સમજું છું ને તમે વિશ્વાસ રાખો કે તે ફરજ હું પ્રમાણિકપણે અદા કરીશ, કેમકે ઈશ્વર સાંનિધ્ય તેનો ઉત્તર દેવાનો એક કાળ છે! તમે બંનો સખીઓએ મારાપર આટલો બધો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ને પોતાના કંઈપણ વિચાર આપ્યા વગર આ ટીંગુજી* દેશહિત જોયા કરે છે તો તેને મારો સાક્ષી રાખું છું ને તે સર્વ સાથે આજે તમારો કલહ હંમેશને માટે ભાંગી તમો બંનોને સંતોષ પમાડું છું. મારો હેતુ કોઇપણ કાળે-તમો બંનો મારી સત્તા માન્ય રાખી, મોટું માન આપવા તત્પર થયાં છો તો, માત્ર તમારા કલ્યાણમાં છે એમ સમજવા છતાં-એવો નથી રાખ્યો કે મારી બંનો પ્રિય સખીઓને દુભવીને મારો સ્વાર્થ સાચવવો. ઘણા લાંબા કાળ ઉપર હું એવાજ પ્રપંચ ખેલતી હતી, પણ હવે તેમાં કંઇ સાર નથી ને તેનાથી વિનાશ વેહેલો વેહેલો થાય છે એમ મને જણાયું તે પછીથી હું એવો દાવપેચ ખેલવો છોડી બેઠી છું; તેમાં જ્યારથી ફ્રાન્સમાં કાપાકાપી ચાલી, માણસો-જેની જીંદગી ઘણી અમૂલ્યની ગણાતી હતી તેઓ કુત્રાં કરતાં પણ નઠારી રીતે મુવાં, ટોળીઓએ પરાક્રમને મસે મોટા મોટા સમર્થ પુરૂષોને ગતઃપ્રાણ કીધા, મારા હકો લૂંટાઇ ગયા, રાજાનો, રાણીનો અને તેના કુટુંબકબીલાનો શિરચ્છેદ કીધો, ને જ્યાં ફાટાફાટી ચાલી ત્યાં મારો હાથ વાળ્યો વળ્યો નહી ને ખાળ્યો ખળ્યો નહી; તેમાં આ સૈકાના મધ્યમાં સ્વતંત્ર બળવાખોરોએ બખેડા કરી ભયંકર અવરોધના સાધનો તૈયાર કરી રાજાને નસાડયો ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો છે કે જ્યાંસુધી યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય નહીં ત્યાંસુધી કદીપણ મારે કોઇને આશ્રય આપવો નહી, પણ માત્ર સર્વે સુખરૂપ રેહે તેવું કરવું.

---

* હિંદુસ્થાનનાં સ્વદેશાભિમાન—સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વદેશહિત—દેશદાઝને માટે આ ટીંગુજી—વામનજીની ઉપમા યથારથ છે. "મુકરજી મેગેઝીન"માં અમને વાંચેલું આ પ્રમાણે યાદ છે. "સ્વદેશાભિમાન હિંદુસ્થાનમાં કંહી કંહી છે, પણ તે ખરેખરૂં તો નહીજ. ઘરસંસારમાં, ધર્મમાં, વેપારમાં, નીતિમાં, ન્યાતમાં, જાતમાં, ઘરમાં ને સભામાં, રાજકાજમાં ને સામાન્ય વ્યવહારમાં સઘળે સ્વદેશાભિમાન ગજી રહ્યું છે; પણ જો એક પણ કામ આ સ્વદેશાભિમાનીઓએ કીધું હોય એમ મને પુછવામાં આવે તો અમે ના કહીશું. સરકારના માનની તૃષ્ણા રાખવામાં, પોતાને મોટા ઇલકાબો મળે તે માટે.ખુશામત કરવામાં આવે, દીકરાઓની મોટી નોકરીને માટે માંગણી કરે તો પછી સ્વદેશાભિમાન હોયજ શાનું ? ખરેખરા સ્વદેશાભિમાન માટે થોડાના માન કરતાં વિશેષના માનની તૃષ્ણા રાખે તોજ સાચું." આ મતને મળતો લૉર્ડ બ્રોહામનો એક વિચાર તેની નીચે ટાંકેલો હતો. હિંદુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાનને ટીંગુજી કહેવાનું કારણ એજ માત્ર મોંનો બકવાદ છે.

આ સઘળું પ્રિય **બ્રિટાનિયા** તને જણાઉં છું-એટલા માટે કે તું મારો વિશ્વાસ બહુ થોડો રાખે છે. પણ બેધડક રેહે, તને જરાપણ છજા થાય કે તારા ગૌરવને હાનિ પોહોંચે તેવું લેશપણ કરીશ નહી." [**બ્રિટાનિયા**ના મોંપર આ વેળા ઘણી લાલી આવી. તેણે હાથના કકડા ફોડતા આનંદથી આકાશ તરફ જોઇ બગાસું ખાધું.] "હું એવું કરીશ કે જેથી તમે બંનો આનંદ પામો. પૂર્વાપર **બ્રિટનજાદી**, તેં હિંદને રંજાડવામાં કંઇપણ કસર રાખી નથી. એના પ્રાન્તોના પ્રાન્ત તેં રાજ્યસંયોજનવિધિએ દત્તકવિધિનો અવરોધ કરી લઇ લીધા છે. પણ હવે તેવો કાળ નથી, તેમ કરવામાં શોભાપણ નથી. જો તું દત્તકનોહક છીનવી લેશે તો દેશી લશ્કર જે તારી સલામતી માટે છે તે તદન અવિશ્વાસી થશે ને જ્યાં તેઓ ફાટયા કે તારી સલામતી ઓછી જાણજે-પણ જ્યારે લોકોની રૂચી ગઇ, અરૂચી થઇ, તને ખુનીની આંખથી જોવા લાગ્યા-જેમ પોલ લોકો રૂશિયાને હંમેશ જોતા આવેછે તેમ-તો ત્યા પછી તારે રાજ કરવું એ થોડું મુશ્કેલ નથી. વેરના ભડકામાં સૌ ચંપાઇ જાય તો તારા ભાર શા ? અને **હિન્દ** ! પ્રતાપી પણ આજકાલ ઘણી દુઃખદ અવસ્થામાં દટાઈ ગયેલી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી મહદ્ભૂતકર્મ આદરનારી **ભારતી**! તને પણ આટલું જણાવું છું કે જો તારી આબાદી કરવાની ઇચ્છા હોય, તારા પુત્રોને જગતમાં વિખ્યાતી અપાપી યશસ્વી વિરલા બનાવવા હોય તો તારા પૂર્વના મોટાં કર્મો(?), જે તું વારંવાર આચરતી હતી તે હવે બંધ કરવાં.* એ સઘળાં કર્મો કીધાંથી તું કદી પણ વિજયી થઇ નથી, તો હવે થશે એ આશા તુર્ત તો સ્વપ્નવત્ છે. મારો ઇરાદો એવો નથીજ કે આ તારી ભૂમિ યાવત્ચંદ્રદિવાકરૌ ગુલામગીરી કરી પરદેશી સત્તાના તાબામાં રેહે, પણ મારી એવી ઇચ્છા છે કે તારા પુત્રોમાં જે રાજકીય ઉત્તમ ગુણો જોઇયે તે જ્યાંસૂધી આવે નહી, શૂરવીરો સાહાસિક ને બળવાન થાય નહી અને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજે નહી ત્યાં સુધી તારે આ **બ્રિટાનિયા**ના શિતળ છત્ર નીચે રેહેવું-ને તેજ તને ઘણું લાભ કરનાર થઇ પડશે. જો તું એના પાસામાંથી નિકળી તો કોડીની થતાં વાર લાગશે નહી, કેમકે તારી શક્તિજ નથી કે કોઇ પણ બીજા રાજ્ય સામા ટકી શકે. એના પાસામાંથી ખસી કે પરદેશી ગીધો તને પીંખી નાંખશે. પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આપોઆપ તારી ચઢતી

* એ કર્મો તે બંડો કરવા, રાજા સામા થવું, માંહોમાંહે લડવું, અને કાપાકાપી કરવી તે

થશે, અને જ્યાં તું ખરી શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં કંઇ એમ નહી ધારતી કે આ **બ્રિટાનિયા** ઉભી રેહે ? આશાજ શું રાખે છે ? એ તુરતજ રામરામ કરી પોતાના સ્વદેશમાં જશે, ને પછી તું ખરેખરી આબાદીની ટોંચે પહોંચશે. પણ એ થતાં ઘણો વિલંબ છે, હું કંઇ સમય નિર્માણ કરતી નથી. ભવિષ્ય ભલા ભલાનાં ખોટાં પડયાં છે તો મારા ભવિષ્યની વાતજ શી ! પણ નક્કી જાણ કે એક સમય આવશેજ ને ત્યારે હું તને સહાય છુંજ. પણ હમણા તારે **બ્રિટાનિયાના** તાબેદાર રેહેવું. એ તને ગુલામડી નહી ગણે, પણ સખી ગણશે. તેટલા માટે હાલમાં હું એક મહાપુરૂષને મોકલવાની એને આજ્ઞા કરૂં છું. એ મહાપુરૂષ ઇશ્વરની ઇચ્છાએ દેવવંશથી ઉતરી આવેલો છે ને કૈસર-એ-હિંદને યશ અપાવનારો છે. એ દેશમાં દયા, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, પ્રેમ અને ઐક્યતા સ્થાપશે. જ્યાં જ્યાં એ જશે ત્યાંત્યાં પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થશે અને દેવાંશી નર તરીકે પુજાશે. વિક્રમ, યુધિષ્ટર કે રામની રાજ્યપ્રવેશવિધિ થઇ છે તે વિધિએ જ્યાં ત્યાં પ્રવેશ કરશે. સ્ત્રી પુરૂષ કે બાળક, વૃદ્ધ કે તરૂણ સૌના મોંમાં એના યશ ગવાશે. અયોધ્યામાં દિલિપે વિજય કરીને પ્રવેશ કીધો * ને રૈયતના ઉત્સાહ આનંદના પાર નહોતો તેવો આનંદ એ પુરૂષથી તને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તને વધારે કશાની લલુતા રાખવાનું કારણ નથી. અને **બ્રિટાનિયા**, જે પુરૂષને મોકલવાની મને પ્રેરણા ઇશ્વરથી થઇ છે તે પુરૂષ તારા કલૈવ, બેનટિક, કેનીંગ કે મેયો એ સર્વથી વિશેષ યશ પ્રાપ્ત કરશે. તારા સુપુત્રો તેનાં કર્મની ગણના કરી તેઓ પણ આ હિન્દના પુત્રો સાથે આ તારા યશસ્વી પુત્રને પુષ્પથી વધાવવા તૈયાર થશે. વળી એ તારો પુત્ર, જેમ પ્રાતઃકાળમાં મોટા મોટા પુરૂષોના નામસ્મરણ કરવામાં આ આર્યભૂમિના સુતનુજ સદા તત્પર રેહે છે, તેવા હરિશ્ચંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ટિર, કર્ણ પેઠે તેને સદા સંભારશે. ઘેર ઘેર તેની પૂજા થશે, ને જ્યારે એ તારો પુત્ર સ્વદેશ આવશે, ત્યારે તારી પ્રજા ગર્વથી ગાંડી થઇ જશે, અને આ સાક્ષાત્ દેવાંશીન પૂ. વોજ બાકી રાખશે. ક્રાઇસ્ટની મૂર્તિને પૂજવાને જેઓ ના પાડે છે તેઓ પણ એની સેવના કરશે. જે તારા પ્રિય પુત્રને મેં આ હિન્દના પ્રાણ રક્ષણ

---

* રઘુવંશ મહાકાવ્યનો સર્ગ ૩ જો જુઓ. સ્વતંત્રતાના મોકલેલા લોર્ડ રીપનનું વિજય મૂહુર્ત તા૦ ૨૦ મી ડીસેંબર ૧૮૮૪ને દિને મુંબઇ નગર મધ્યે થયું હતું. એ રંગકાળ રામનો અયોધ્યામાં થતો પ્રવેશ કે દિલિપના નગરપ્રવેશને સર્વ રીતે સ્મરણ કરાવે તેવો હતો.

કરવાને યોગ્ય ગણ્યો છે તે ડાહાપણમાં રામ જેવો, યુદ્ધમાં ભીષ્મ જેવો, વિદ્યામાં દ્રોણ જેવો, ધૈર્યમાં ધ્રુવ જેવો, ક્ષમામાં પૃથ્વી જેવો, કલ્યાણમાં માહાદેવ જેવો, માહાત્મ્યમાં ગીતા જેવો, પવિત્રતામાં ગંગા જેવો, કાંતિમાં ચંદ્ર જેવો, ઔદાર્યમાં કર્ણ જેવો, વશ કરવામાં અને પ્રિયબોલવામાં ઉર્વશી જેવો થશે, તે દ્વેષિ કે મિત્ર સૌને સમાન ગણી સર્વના તારણ માટે લક્ષ દેશે; અને જે અપ્રીતિ સર્વવ્યાપક વાયુપેરે સ્થળ સ્થળ વ્યાપી રહી છે તેને બદલે પ્રીતિ આનંદ સર્વે સ્થળે વ્યાપી રેહેશે. તે અત્યંત તપાયમાન થયલાને શિતળ કરવામાં ઘણો ચતુર છે, અત્યંત દ્વેષીનું પણ હિત કરવામાં આગ્રહી છે, તે કદી અપમાનથી પીડિત થતો નથી ને ભયથી કંપતો નથી, પણ નમ્રતા ને વિનય એ તેના રક્ષક હોવાથી સદાય આપત્તિથી મુક્ત રેહે છે. વળી હે પ્રિય ભાષણી **બ્રિટાનિયા**, આ મહાપુરૂષનાથી સર્વ એટલા તો સંતોષી બનશે કે દેવત્તા પણ તેની ઇર્ષા કરશે! તે કદી પ્રહાર કરવાની તો ઇચ્છા પણ ધરશે નહી અને જેઓના ચિત્ત ને ભાવ હમણા વિભ્રમ થયા છે તે સર્વ ટાળી સર્વ સ્થળે મોટો જયઘોષ ગજાવશે. જો એવો આ તારો–"

આટલું બોલતાંજ પર્વતમાં મધુરૂં મધુરૂં ગાયન થયું. સર્વ સ્થળેથી આનંદનાં વાજીત્ર વાજવાં લાગ્યાં, અને ચોપાસથી ખુશબોના બેહેકાટથી મગજ તર થઇ જતું હોય તેમ વાયુ વાવા માંડયો. જ્યાં આ મહાત્મા મંડળી મળી હતી તેની પડોસમાંથી એક દિવ્ય સિંહાસનપર વિરાજીત થયેલા એક પુરૂષને ઉંચકીને બે અપસરાઓ બહાર નીકળી આવી, અને પર્વતથી અધર તે સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયેલા પુરૂષને ઉંચકીને ખડી રહી. એના મસ્તકપર વિરાજમાન છે શ્વેત છત્ર, મૂખપર સત્ય પ્રતિજ્ઞાનું તેજ છે! ને મેઘ જેવું શિતળ છે એનું સ્વરૂપ, એને જોતાંજ સૌ વિસ્મય થયા.

"જો આ તારો તેજ પુત્ર કે જેના ઉપર દેવતા પણ આજે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. એ મહાપુરૂષને તું હિન્દના પુત્રનું રાજ્ય સોંપ કે જે સર્વ સ્થળે જય પ્રવર્તાવે, ને સર્વ સ્થળે એવોજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય અને તે આનંદથી આ પુરૂષને નિરખી, ગર્જના કરવામાં આવે કે **દીપન રાજેન્દ્ર દીર્ઘાયુ ભવઃ** મારી જે ઇચ્છા છે તે એજ છે અને એ ઇચ્છા સંપૂર્ણ પાર પડવાથી **હિન્દ–બ્રિટાનિયા** તમો બંનો પણ પ્રેમભાવથી આલિંગન કરશો અને જે આજથી બાવીશ વર્ષપર, **બ્રિટાનિયા**, તેં અભય

વચન આપ્યું છે કે "પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારૂં બળ, તેના સંતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું, ને તેની કૃતજ્ઞતાએ હમારો ઉત્તમ યશ રેહેશે," તે સર્વ તને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થશે. હે ભીરૂ, તમારૂં આથી વિશેષ કલ્યાણ કોઇ પણ નથી અને તમે બંનો એનાથી સાંત્વના પામશો, ને ઉત્સાહ ભર્યાં અમરકીર્તિ મેળવી અજીત બનશો."

દેવી સ્વતંત્રતાએ મોકલેલા એ મહામતિમાન્, તેજસ્વી, નિર્મળ અંતકરણવાળા, કોમળ ને પ્રેમાળ, વળી સાવધ ધીર ને ચતુર એવા સદ્ગુણવાળા, જેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાંતિ જોઇને દેવ સરખા પણ છક થઇ જાય તેવા પ્રતાપી પુરૂષના દર્શન થતાં બંનો સમોવડિયાં એવાં તો દીંગ થઇ ગયાં કે કેટલીકવાર તેની સામા જોઈ શકયાં નહી. થોડી વારે તેના સામા દૃષ્ટિ કીધા પછી **બ્રિટાનિયા** બોલે તેટલામાં **હિન્દ** પ્રેમાવેશમાં બોલી!

"અતિ વૃદ્ધવયનો આ દેવતાઇ પુરૂષ મારી ભૂમિને પાત્ર છે, એ સર્વનું કલ્યાણ કરનારો, તારણહાર ને વિસ્મય પમાડે તેવો મહા પુરૂષ-નિવડશે ને ખરેખર એનાથી વધારે સારો પ્રતાપી શ્રેષ્ટ દિવ્ય પુરૂષ મને સાંપડશે નહી. એ મારા પુત્રોનાં સર્વ સુખો પૂરાં પાડીને તું મહા **દેવીની** ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરીને મોટા યશને પામશે."

"તારૂં કલ્યાણ થાઓ, અને તું સર્વ સ્થળે એવો પ્રતાપી યશ મેળવ, એ ઉંચા પર્વતપર વિરાજનારી **દેવી સ્વતંત્રતા," બ્રિટાનિયા** અત્યાનંદ પામતી બોલી. "મારી ભૂમીમાં આવું અનુપમ રત્નછે એ શોધી કાઢવાની તારી ઉત્તમ શક્તિજ તારો પ્રતાપ દર્શાવે છે. આ મહાપુરૂષને મોકલવાને સર્વ પ્રકારના મહાભાગ્યના આનંદ સાથે તારૂં વેણ હું માન્ય રાખુંછું. ચંદ્રોદય સમયે જે વિલક્ષણ શાંતિ પ્રતાપ જણાયછે તેવા પ્રતાપથી એ ભરપૂર છે અને એની શિતળ મુખમુદ્રાજ કહી આપે છે કે એનાથી વિશેષ પ્રતાપી પુરૂષ મને મળશે નહી. હે કેસરી તુલ્ય બળવાન! હે ભા**રતી** ને **બ્રિટાનિયા**ના યશમાં આતુર! હે વિવેક ચતુર દેવી! હે વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનારી! હે ભૃકુટ કટાક્ષમાં ક્ષણવારમાં કોઇ પણ પ્રજાને યમલોક પ્રત્યે મોકલવે કુશળ! હે લોહમયીચંદનથી ચરચિત થયેલી સુંદરી! હે વજ્રમણિ તથા હસ્તિમદે કરી સ્વતંત્ર, પણ સર્પિણી સરખી વિચિત્ર પ્રકારના તેજગૌરવથી દિપતી દેવી! તેં આ કલહ પતાવવા જે

સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરી છે તેવી કોનામાં છે ? આ ધર્મજ્ઞ પુરૂષ સર્વમાં પૂજવા યોગ્ય છે ને ત્રણ લોકમાં હું નથી જોતી કે જે એનાથી વિશેષ ઉત્તમ આચરણવાળો બીજો નર હોય. એ સર્વ કાર્યમાં યથાવિધિ કર્મ આચરશે. ઇંગ્લંડ ઇંડિયામાં સર્વને એક દૃષ્ટિવાળા કરશે ને સર્વ મહારાજ્યમાં પૂર્ણ યશને પામી કુળ-દીપક રાજપુત્ર નિવડશે."

આજ વેળાએ આકાશમાંથો દુંદુભિનાદ થયો ને પુષ્પવૃષ્ટિ પણ થઇ ને વાણીથી દેવતાઓએ જણાવ્યું કે "હીન્દનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર રાજેન્દ્ર રીપનાધીશ છે."

"મંગળ, કલ્યાણ અને સર્વ સિદ્ધિ તમને સાંપડે એ મારો શુભ આશિર્વાદ તમો ચારેને છે, અને આ જે મોટું કાર્ય આજે આપણે ઘણી ઘણી રકજક કરતાં, ઘણાં કડવાં મેંણાંઓઠાં મારતાં, રોષ બતાવી દુઃખ ઉત્પન્ન કરતાં, આગલું પાછલું ભૂડું બતાવવા છતાં નિર્વિઘ્ને પાર ઉતાર્યું છે તે આનંદમાં તે ધર્માત્મા કેશવ ભગવાનનું સ્તવન કરિયે-કે જે પ્રભુ આ જગતને પાળે છે, પોષે છે ને સંહારે પણ છે; જેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એક તૃણ પણ હાલી શકતું નથી, તે મહા પ્રાજ્ઞ, મહા મતિમાન્, સર્વ પ્રાણીનું હીત કરતા અને ત્રણેય લોકથી નથી કંઈ પણ અવિદિત જેનું, તે કૃપાળુ કેશવ તમારો ધર્મ વધારે ને શ્રેયકર થાય-નિ-રંતર તમારા કલ્યાણમાં ઉદ્યુક્ત રેહે, ને સર્વ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણપણે પળાવે. તમે બંનો સખીઓ પ્રેમથી ભેટી એકેકના મસ્તક સુંધી આ શુભ પ્રીતિયુકત પ્રાર્થનામાં સામેલ થાઓ ને હર્ષથી બોલો કેઃ-

हिंद-ब्रिटानियानी

साम्राज्यकीर्त्ति

अविचळ रहो.

शांतिः शांतिः शांतिः ॥

☞ અહિંયા અમારો રાજકીય કથારૂપી નિબંધ સંપૂર્ણ થાય છે. આમાં અમે ઘણેઘણે સ્થળે શુદ્ધાંતઃકરણથી બ્રિટિશ રાજ્યના દોષો બોલવામાં, તેની વર્ત્તણુકનું અવલોકન કરાવવામાં ઘણા આડા વળ્યા છિયે, અને દેશી પ્રજાના ગુણ અવગુણ બોલવામાં, તેમના ગાંડાઘેલા અભિમાનને વગોવી તોડી પાડવામાં કશી પણ કચાસ રાખી નથી. એ રીતે બંનો પક્ષ તરફનો તિરસ્કાર ખેંચી લેવાના દોષને પાત્ર ઠર્યા છિયે, પણ તે સાચો વાદ છે ને તે નિર્ભયપણે દર્શાવવામાં લેશપણ સંકોચ પામવાનું કારણ નથી ને અમે પામ્યા પણ નથી. જે મહાપુરૂષને દેવી સ્વતંત્રતાએ આ દેશમાં મોકલ્યો છે તે પુરૂષનું યશસ્વી કર્મ ચરિત્ર-જો પ્રસન્નતાથી આનો સત્કાર થશે તો રૂડી રીતે સૌ પ્રજા સમક્ષ ધરવાને અમને ઉત્તેજન મળશે. અમારો આ કીર્ત્તિવંત ઇતિહાસ જેમ શાલિવાહન ને વિક્રમનો યશ પ્રવર્ત્યો છે તેમ યશને પામો. શાંતિઃ

વિશેષ વિચાર.

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે પ્રતાપી પુરૂષને ભરતખંડમાં મોકલવાની ભલામણ બ્રિટાનિયાને કરી હતી તે મહાપુરૂષ અલિઝાં બહાદૂર ખુદાવિંદ મારકિવસ આફ રિપન, કે. જી., પી. સી., જી. સી. એસ. આઇ., જી. સી. આઈ. ઇ., ભરતખંડના વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ આ ભારતભૂમીપર તા૦ ૩૧ મી મે ૧૮૮૦ ને દિને પધાર્યા હતા, ને તા૦ ૨૦ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૮૪ ને દિને ૪ વરસ ૬ માસ ને ૧ દિવસ સામ્રાજ્ય ચલાવી સ્વદેશ સિધાર્યા તે પ્રસંગે ઉત્તમમાં ઊત્તમ કવિતા ભારતવાસી કવિજનોએ રચેલી, જે આજે પણ સર્વ સ્થળે અતિશય મોટા પ્રેમાનંદથી ગવાય છે, તે અત્રે ઉતારી છે.:

INDIA'S VINDICATION OF LORD RIPON AND HER FAREWELL.

Up, brothers, up! behold in yonder skies
    The glorious sun-down in the crimson west!'
Thus noble Ripon—gen'rous, just, and wise—
    Goes to his Island home from toil to rest!

His reign has been poor India's halcyon day,
    A sun-look piercing through the deepest gloom;
A radiant morn all redolent of May,
    Ay, Hope's own Resurrection from the tomb!

For not the hero's Fame, the Lily red
    That grows on crimson streams of blood, he sought;
His purer, loftier aim has been to shed
    The life and light that cheers the People's lot!

His guide's the law revealed on Sinai's height,
    The Sermon in the Mount his fount of love;
And the Great Book has taught his hopes aright,
    To seek for glory but in realms above!

The bonds of Love, like silk, though soft and light,
    Are stronger yet than adamantine chain;
And more than bayonet or sword of might
    Potent t'attach men to a foreign reign.

Fetters can shackle limbs, but not men's hearts,
    Coercion is the tyrant's poor resource;
For Loyalty is born of loving arts,
    Of gen'rous Sympathy, and Moral Force.

Arms may restrain awhile the stubborn breast,
    May force allegiance from reluctant land:
Empires thus raised on weak foundations rest,
    Like houses built by children upon sand!

But Love, confined to no one race or clan,
And Justice, emulous of Heaven's own,—
Holding the balance ev'n 'tween man and man,—
These are the rock of power, of earthly throne.

And these, O Ripon! are thy title just
To the land's love and lasting gratitude;
For true to Duty and thy sacred Trust
Thy ceaseless care has been this country's good.

Shame on the lying tongues which falsely say,
That England's hold on India's heart has been
Weakened beneath this virtuous ruler's sway,—
So just to all, so faithful to his Queen!

They call him weak! because he has not thrust
All he could wish down their reluctant throat,—
Because he has been firmly, strictly just
In all he ever did, or spoke or wrote!

Weak—weak indeed! he who at duty's call
Spurned Faction's threats, lies, slanders, and did stake
Position, influence, and power,—all—
" All that the world holds dear, for Conscience' sake!

Weak—weak indeed! the Christian hero bold
Whom, from the rav'nous pack, like shepherd good
And vigilant, hath saved the helpless fold,
And still between the strong and feeble stood!

Mark! how they yell and chafe and strain their necks
To rush, with furious violence, on him,—
The man who, of all men, imposed the checks
So needful to restrain each savage grim!

There are who blame him for great lust of fame,
Unblushing preachers of repressive force!
If to serve God and man deserves the blame,
He shares it with Hare, Howard, Wilberforce!

Misguided fools ! As fragrance in the rose,
Sweetness in honey, nectar in the palm;
So Man's love in God's love inheres and grows,
Humanity's elixir,—healing balm !

And fame, unsought, attends such hallowed Love
As Life attends the Universal Space;
Or as the songsters from the sylvan grove
Attend fair Usnsa when she shows her face.

An adult'rous class clamour for a sign !
But will they, can they see? the purblind band !
Behold! propitious to his rule benign,
With health and plenty Heaven hath blest the land !

Apart from thousand nameless acts of grace,
The kindly charities of life unbought,
It has been Ripon's glory to efface
From Statute Book the law which shackled Thought

A liberated Press ! then view his plan
Of Local Self-Government! Measures twain
That make the Patriot feel himself a man,
And raise up India's drooping head again!

These are his triumphs ! these the talisman
Which Indian Union silently has wrought,
Making the Hindu, Parsi, Mussulman,
All one in feeling, interest, and thought!

Are not these great achievements, golden deeds
That should in golden characters be writ?
The prescient Husbandman hath sown the seeds,
And these will grow in grace in season fit.

Will th' acorn, which doth in its tiny shell,
The stately monarch of the forest hold,
Will it, as by a juggler's magic spell,
Before its time the giant oak unfold ?

Wait, brothers, wait! O nurse the seeds with care,
Still—still the soil prepare, manure, refine;
Time will change them to goodly plants and rare,
The Trees of Life to nations in decline!

The Muse of History will fondly dwell
On the bright record which embalms his fame;
When selfish rowdies at his name who yell,
Will have sunk to Nothingness whence they came.

She does not build her verdict on the views
Of class or clique or buzz of idle moth:
The People's voice is echoed by the Muse,
All else she spurns as frowzy, worthless froth.

See, India, though long into marble grown,
Like fair Ahalya's vivified again:—
She breathes—she weeps—no longer now a stone—
A touch of kindness thrilling heart and brain!

In tears, dear Mother! in a flood of tears?
Flow on, ye precious dews of surcharged breast!
Ye best express her grief profound and fears,
At loss of him who gave her strengthening rest.

The ages have not seen such stirring sight;
A Continent with one pulsation moving;—
One heart—one mind—one soul ablaze with light
Of glowing passion for one loved and loving.

O England! What thy sword should ne'er achieve,
That Ripon's gen'rous rule has gently done!
The Millions here have motive now to live,
And closer cleave unto Victoria's throne!

The greatest Conqu'ror he of Modern Ind,—
Mightier than Mahmood, Nadir, Tamerlane,
Who built their power on woes of human kind,
On ravished land, and desecrated fane!

Not his the triumphs of that robber band!
He's conquered hearts, the living are his slain;

The Olive branch of Peace his flaming brand,
And Justice, Mercy, Love, his warrior train!
Up, brothers, up! your grateful homage pay
To him, whose rule benign will shortly cease;
Pour out your glowing hearts in thrilling lay,
Make the present one Carnival of Peace!
O twine his brow with wreaths that will not fade,
Such wreaths as never warriors' temples bound,—
By fond Affection's loving fingers made:—
With such be Ripon by the Empire crowned!
And, now, farewell! though it breaks the heart
To say the word; still, fare thee well, once more!
And think, O think,—all kindly as thou art,—
Of us who love thee, honour, and adore!
May God, thy God and ours, our common God,
Bless thee with health, strength, and an evening calm!
And when thy mortal part's placed 'neath the sod,
Be thine the coveted White Robe and Palm!

RAM SHARMA.

રીપનવિરહપદ્યાવલિ.*

राज्याय : किल लार्ड रीपन इति स्वप्रातिनिध्येऽर्पितो
भव्याय प्रहितोऽत्र भारतभुव : पातुं प्रजान्यायत :
तद्वत्तुल्यदशा निरीक्ष्य सकलान्यत्नान्व्यधान्न : शुभो—
—दर्कानेष विशेषत : प्रणयवानस्मासु जीयाच्चिरम् ॥

અર્થ—લોર્ડ રીપન જેને મહારાણીએ પોતાના પ્રતિનિધિ દાખલ ભારતભૂમિના હિતને અર્થે અને પ્રજાનું ન્યાયથી પાલન કરવાને માટે મોકલ્યો, જેણે સઘળી પ્રજા ઉપર તેના (રાણીશ્રીના) જેવી દૃષ્ટિ રાખી લોકનું હિત થાય એવાં કૃત્યો કર્યાં અને એવાં શુભ કાર્યોથી વિશેષ કરીને અમારો જેણે પ્રેમ હર્યો તે (મહાન્પુરૂષ) નો દીર્ઘ કાલ પર્યંત જય જય થાઓ.

आर्यांस्तथैंग्लिशजनानथ पारसीका
न्म्लेच्छान्परा अपि निजा:सकला : प्रजास्ते
प्रेम्णा प्रपश्यति मति : सुगति : समाना
देशोन्नतिप्रचुरकर्मकृतावधाना ॥

અર્થ—દેશોત્કર્ષ રૂપી ગહનકાર્યમાં તત્પર તારી સુબુદ્ધિ આર્ય, ઈંગ્રેજ, પારસી, મ્લેચ્છ, તેમજ પ્રજાના બીજા બધા વર્ગો ઉપર તારી પ્રેમયુક્ત, દૃષ્ટિ સમાન રહી છે.

देशश्चिराद्दुर्बल आप्तनानाक्लेश : किलात : प्रसरत्कलात :
उत्कर्षमासाद्य सुखी यथास्यात्तथा पथान्वाच्छितवान्विधातुम् ॥

અર્થ—આ ઘણા કાળથી દુર્બલ, અને વિવિધ પ્રકારના કલેશથી દુ:ખી દેશની, હવે પસરતા ઉદ્યોગોથી ચઢતી કળા થાય એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો.

न राजनीतिं बहुराजमानां नरा, जभावं गमिता नृपालै :
विदंति लोका इतितां विधातुं अभ्यासलभ्यान्कृतवान्प्रयत्नान् । ॥

* પંડિત શ્રી ગટ્ટુલાલજીએ આ રચના કરી છે, તેમાંથી માત્ર આટલા શ્લોક તારવી કાઢ્યાછે.

અર્થ—આગળના નરપાલોથી બકરી જેવા દીન બની ગએલા લોકો બહુ શોભીતી રાજનીતિથી અજ્ઞાન છે એમ સમજી તે તેમને પ્રાપ્ત થાય તેવા શુભ યત્નો કર્યા.

धनादिहीना अपि साधनानि जना अनायासत एव लब्ध्वा
स्यु : श्लाघ्याशिक्षामधिगम्य दक्षाः कार्यं तथा भूमिभुजां सधर्म : ॥

અર્થ—નિર્ધન લોકો પણ અનાયાસે સાધન મેળવી સ્તુત્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ચતુર થાય એમ કરવું એ રાજાઓનો ધર્મ છે.

मनोऽत्युदारं विगलद्विकारं न्यायश्च सर्वत्र स निर्विशेषः
प्रसिद्धिपत्रे च वचांसि राज्ञ्या : सार्थानि कर्तुं हृदयप्रवृत्ति : ॥

અર્થ—(એનું) મન ઉદાર અને વિકાર રહિત, (એનો) ન્યાય સર્વત્ર એક સરખો, અને એની હૃદયવૃત્તિ મહારાણીશ્રીના (૧૮૫૮) જાહેરનામામાંનાં વચનોને સફળ કરવામાં પ્રવૃત્ત (હતી.)

व्यर्थाद्विशेष वचनारचनाद्वारिष्टं कृत्वा प्रदर्शनमभीष्टविशेरितदिम् ।
जानन्सन्मानमातिभूपतिनीतिरीतिप्रीतिप्रदःस्मजनभीतिमसौभिनत्ति

અર્થ—વ્યર્થ બોલી વાતો કરવા કરતાં ધારેલી વસ્તુ કરી બતલાવવી એ વધારે સારૂં છે એમ જાણી એ અપક્ષપાત મન રાખનારા રાજાની નીતિ અને રીતિમાં ખુશી પામનારો એ (નામદાર) પ્રજાના દીલમાંથી ફીકર કાઢી નાંખે છે.

राज्यं जनस्य धनधर्मधराप्रतिष्टारक्षाकृते नसमुपेक्ष्य सुखंप्रजानाम् ।
स्वस्यैवसौख्यधनसाधनमेतदीक्ष्यंराज्ञेतिशुद्धशुभबुद्धिमसौबिभार्ति ॥

અર્થ—રાજ્ય, પ્રજાનું ધન તથા ધર્મ અને પૃથ્વીની પ્રતિષ્ઠા અને પાલન માટે છે; પણ પ્રજાના સુખના અનાદરમાં નથી; તેમ વળી રાજ્યને પોતાની પ્રજાના સુખ અને ધનનાં સાધન તરીકે રાજાએ માનવું જોઇએ એવી શુદ્ધ અને ઉંચી બુદ્ધિ એ ધરાવે છે.

लेख्यं न सत्यमपि वृत्तदलैरिहत्यै
राज्ञो विरुद्धमिति दुर्नियमो य आसी—
त्संताडितस्य मुखरोधनतुल्यमेत—
न्नीतिप्रचारचतुर : खलु संजहार. ॥

અર્થ–સત્ય પણ રાજાનું પ્રતિપક્ષી લખાણ વર્તમાનપત્રોએ ન કરવું એવો જે દુષ્ટ નિયમ હતો તે કોઇ માણસને માર મારી તે બોલી ન શકે તે વાસ્તે તેનું મોં બંધ કર્યા જેવો હોવાથી, નીતિમાર્ગમાં ચતુર લાર્ડ રીપને કાઢી નાખ્યો.

आवश्यकी क्षितिभुजामनिरुद्धवित्त–
लोकाशयापगति रग्रिमकृत्यहेतो : ।
कुर्यु : परस्परहिताचरणेन तुष्टा
भूपा : प्रजा : प्रणयमित्थमसौ व्यतानीत् ॥

અર્થ–આગળ શું કરવું તેની સુઝ પડે માટે લોકોના મનમાંનો ખરો આશય શો છે તે જાણવું રાજાને અવશ્ય છે. અન્યોન્યનું હિત કરી સંતુષ્ટ થએલા રાજા તથા પ્રજા પ્રીતિ રાખી રહે એમ એણે કર્યું.

रंका अपि गतशंका शिक्षादक्षा : स्युरुज्झितातंका :
कर्तुं तथा शुभपथाञ्जनरुचिशोधनविधौ व्यधाद्वर्गम् ॥

અર્થ–રંકજનો પણ શંકા તથા ચિંતા રહિત થઇ વિદ્યામાં જેવી રીતે કુશલ થાય તેમ કરવાસારૂ લોકોની રૂચી જાણવા વિદ્વજ્જનનું એક મંડળ નીમ્યું.

नियमकरै र्नियमा : प्राक्प्रकाशनीया : प्रसिद्धिपत्राद्यै :
तेष्वाशयं जनानां प्राप्याविशोध्य प्रवर्तनीयास्ते ॥

અર્થ–કાયદા રચનારાઓએ પ્રથમ તો વર્તમાન પત્રદ્વારા કાયદા જાહેર કરવા, અને તે ઉપર લોકોનો મત જાણીઘટિતફેરફાર કરી પછી અમલમાં લાવવા પસાર કરવા.

देशहितो विहितोयं नियमवरः स्थानिकस्वराज्यमिति
येषां वसु तैरिष्टे योज्यं निजकृत्य एव तदितिधिया ॥

અર્થ–જે લોકોનો પૈસો તે તેઓ પોતાની મરજી માફક પોતાના કામમાં ખરચવા ગોઠવણ કરે. એમ સમજી દેશને હિતકારી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામે ઉત્તમ કાયદો ઘડયો.

राज्य व्यवहृतिकृतिनो भूत्वार्या अप्यशेषकार्याणि
ब्रिटिशवदिहापि कुर्यु र्यथातथा सत्पथावलंबोऽयम् ॥

અર્થ-આમ કરવાથી રાજકીય વ્યવહારોમાં કુશળ થઇને આર્ય લોકો ઇગ્લંડ પેઠે અહીં પણ સર્વ કાર્યો કરી શકે એવા શુભ માર્ગના અવલંબનરૂપ આ કાયદો છે.

एवंविधाः शुभविधा विविधा विधाता
श्री लार्डरीपन इति प्रथिताभिधानः।
अस्मादशाधनजनोपकातिप्रतुष्टा
दीशाच्छुभानि लभतामखिलानि सोऽसौ ॥

અર્થ-આવા પ્રકારના અનેક શુભ નિયમો કરનાર શ્રીમાન લાર્ડ રીપન આ નામથી પ્રસિદ્ધ અમારા જેવા ગરીબ આર્યજનોના ઉપર કરેલ ઉપકારથી પ્રસન્ન થયેલા ઇશ્વર પાસેથી અનેક પ્રકારનાં શુભ પામે એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

श्रीमद्राज्ञ्याः प्रतिनिधितयात्रागमिष्यंत्यथोये
तेते कृत्वा सकलमनया राजनीत्या शुभं नः
अस्मद्भूमिं ब्रिटिषपदवद्द्रव्यविद्यासमृद्धां
सत्स्वातन्त्र्यां व्यवहृतिकलाकौशलाच्च क्रियासु ॥

અર્થ-મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ દાખલ જે જે ગૃહસ્થો, અત્રે આવે તે સર્વ આ રાજનીતિને અનુસરીને અમારૂં કલ્યાણ કરી આ ભૂમિને ઇગ્લંડ પેઠે દ્રવ્ય અને વિદ્યાથી સમૃદ્ધ કરો. અને વ્યવહારમાં તથા કળામાં લોકોની કુશળતાથી અમારા દેશને ખરી રીતે સ્વતંત્ર કરો.

પંડિત ગટ્ટુલાલજી.

શ્રી રિપનાષ્ટક.

(છપા.)

જય જય રિપન ઉદાર, જયતિ ભારત હિતકારી;
જયતિ સત્ય પથ પથિક, જયતિ જનશોકબિચારી;
જય મુદ્રા સ્વાધીન, કરન સાલમ દુખનાશન;
ભૃત્યવૃત્તિપ્રદ જય, પીડિત જન દયા પ્રકાશન;
જય પ્રજારાજ સ્થાપનકરન, હરન દીન ભારતવિપદ;
જય ભારતબાસિહિ દેન નવ,મહા ન્યાય પતિ પ્રથમ પદ. ૧

જય જય હિંદૂ ઉન્નતિ, પથ અવરોધ મુક્તકર;
જય કર બન્ધન મન્થર, કર જય જયતિ ગુણાકર;
જય જન સિચ્છન હેત, સમિતિ સિચ્છા સંસ્થાપક;
જય જય સેતાસેત, બરન સમ સમ્મત માપક;
જય રાજ્યધુરંધર ધીર જય, ભારત સિલ્પોન્નતિ કરન;
જય પરમ પ્રજાવત્સલ સદા, સત્ય પ્રિય જય શ્રી રિપન. ૨

રાજતન્ત્રકે પંડિત, તુમ જાનત પ્રયોગ ખટ;
સ્તમ્મન કીનો રાજ, વાક્ય કરિ અટલ નીતિ અટ;
જન દુખ મારન, ઉચ્ચાટન દૈ બિદ્ધ ભાવ જગ;
વિદ્વેષણુ સ્વારથી, મિલિત દલ મધ્ય ન્યાયમગ;
આકર્ષણુ મન સબ જનનકો, નિજ ઉદાર ગુન પ્રગટકર;
જય મોહન મંત્ર સમાન નિજ, વાક્ય વિમોહિત દેશબર. ૩

જય ભારત નભ ઉદિત, રિપન ચન્દ્રમા મનોહર;
શુકલ કૃષ્ણુ સમ તેજ, તદપિ જસ અપજસ વિધિ કર;
જસ ચંદ્રિકા વિકાસિ, પ્રકાસ્યો ઉન્નતિ મારગ;
વાક્યઅમૃત બરસાદ, કિયે આલ્હાદિત નર જગ;
સસઅંક વંગબિલ સોલસત, જન મન કુમુદ પ્રફુલ્લતર;
સત્તાઇસ રૈનપ્રકાસ સમ, સત્તાઇસ શુભ કર્મ કર. ૪

જય તીરથપતિ રિપન, પ્રજા અઘશોકવિનાશક;
ગંગ જમુન સમ મિલિત, તદપિ જાન્હવિ મરજાદક;
અક્ષયવટ સમ અચલ, કીર્ત્તિ થાપક મનપાવન;
ગુપ્ત સરસ્વતિ પ્રગટ, કમીશન મિસ દરસાવન!
કલિકલુષ પ્રજાગનભીતિકો, સબવિધિ મેટન નામરટ;
જય તારનતરનપ્રયાગ સમ,જસ ચહુંદિસિ સબપૈં પ્રગટ. ૫
જદપિ બાહુબલ કલાઇવ, જીત્યૌ યહ સિગરી ભારત,
જદપિ ઔર લાટનહૂકો, જગ નામ ઉચારત;
જદપિ હેસટિંગ આદિ, સાથ ધન લે ગયે ભારી;
જદપિ લિટન દરબાર, કિયો સજી બડી તઇયારી;
પૈં હમ હિન્દનંકે હીયકી, ભકિત ન કાહૂનૂ સંગ ગઈ;
સો કેવલ તુમરે સંગ રિપન, છાયાસી સાથિન ભઈ. ૬
શિવિ દધીચ હરિચન્દ, કર્ણ બલિ નૃપતિ યુધિષ્ટિર;
જિમિ હમ ઇન કે નામ, પ્રાત ઉઠિ સુમિરત હૈ ચિર;
તિમિ તુમ હૂં કહ નિતહિ, સુમરિહૈં તુમ ગુન ગાઈ;
યાસો બઢ અનુરાગ, કહો કા સકત દિખાઇ;
હમ રાજભકિતકો બીજજો, અબલૌં ઉર અંતર ધર્યો;
નિજ ન્યાવ્ નીરાસો સીંચિકૈ, તુમ યામે અંકુર કર્યો. ૭
નિજ સુનામકે બરન, કિયે તુમ સફલ સબહિ વિધિ;
રિપુ સબ કિયે ઉદાસ, દઈ હિઇ રાજભકિત વિધિ;
મહારાનીકો પન, રાખ્યો નિજ નવલ રીતિ બલ,
પરિ મધ ન્યાવ તુલાકે, નૃપ રાખ્યો સમ દુહુ દલ;
સબ પ્રજા પૂજ્ય સિર આપકો, રિન રહિહૈ યહ સવૈ છન;
તુવ નામ દેવસમ નિત જપત,રહિ હૈ હમ હે શ્રીરિપન. ૮

હરિશ્ચંદ્ર.

પધરામણી.

(દોહરા.)

શીતલ, મંદ સુગંધમય, ત્રિવિધ સમિર સુખકાર;
વહે શિખર સિમલાતણે, વસે જેહ તે ઠાર.
પરમહંસ નર એહના, અનુપમ જે ગુણગ્રામ;
વરણવતાં વરણાય ના, સુણજો સજ્જન તમામ.
કોમળ કરૂણામય દિસે, જેનું અંતઃકર્ણ;
ભારતજનની કારણે, આવ્યો અશરણશર્ણ.
ભાગ્યદેવિ સહુ આર્યની, થઈ પ્રસન્ન જે સાર;
પશ્ચિમ દિશમાં પરવરી, આણ્યો દેશમુઝાર.
પરદુખભંજન નૃપતિ તે, વિક્રમ વીર સુજાણ;
તેહતણો અવતાર છે, કવિજન કહે પ્રમાણ.
આગળે પશ્ચિમ દિશથકી, આવ્યા અસુર અનેક;
પિંઢારા સમ પાપિયો, ધાણ કાઢવા છેક.
નાદિર તૈમુર ગજનિનો, લોભી જે સુલતાન;
લુંટી ઝૂંટી દેશને, ગયા કંઈક હેવાન.
વળિ કંઈ સાગરપારથી, આવ્યા લઇ અધિકાર;
દેશ ડુબાવી દુઃખમાં, પ્હોંચ્યા નિજ નિજ ઠાર.
જે અપજશના ગાંઠડા, બાંધી ચાલ્યા સાથ;
પાછળ ભૂમી ભામની, ઉર પિટતી નિજ હાથ.
પણ આ અવસર તૂજને, છે પશ્ચિમ દિશ ધન્ય;
નર એવો તેં મોકલ્યો, જે સમ મળ્યો ન અન્ય.
રિપુ ન કોઇનો તેથકી, ધર્યું **રિપન** અભિધાન;
અજાતશત્રૂ એહ છે, પાંડૂપુત્ર સમાન,
ઉદય અધિક આ દેશનો, દિલથી કરવા કાજ;
ભલે પધાર્યો પ્રેમથી, દેવાંશી નર આજ.

દશા દેશની અવરથી, એ વણુ નવ પલટાય;
ભરતભૂમિને એથકી, મળશે નિર્મળ ન્યાય.
હરખ! હરખ! તું આ સમે, હેતે હિંદુસ્તાન;
મનગમતો તુજને મળ્યો, આજે સુબો સુજાણ.

સવિતાનારાયણ.

કીર્ત્તિ.

(સાર્દૂલવિક્રિડિત.)

સેવા રાણિતણી કરી, કરિ વળી જેણે મહારાજ્યની;
સર્વે જાત પ્રજા સમાન ગણિને દાખી ગતી ન્યાયની;
જેની નીતિ વડેજ રાજ્ય વિષયે વૃત્તિ વધી દેશિની;
સંઘે વ્યાપિ રહી ધ્વની અમિર તે રીપંનની કિર્ત્તિની.

ધીરવીરજશ ગાઇએ, નર્મદ ધરી ઉમંગ;
રંગરંગ રીપન તુંને, હિંદને આપ્યો રંગ.

નર્મદાશંકર.

પરિશિષ્ટ-ના. ૨.

["હિંદ અને બ્રિટાનિયા"માં આવેલી અંગ્રેજી નોટોનો તરજુમો.]

પાનું ૨૦મું-આપણી રાજ્ય સત્તા દેશી વણકર અને કારીગરને જેટલી ભારે થઈ પડી છે તેટલી કોઇ બીજા વર્ગને થઈ નથી.

પાનું ૨૭મું-"હિંદુસ્થાનમાં આવતા કાપડને લીધે ઈંગ્લંડના વેપારને પોંહોચતો ધોકકો", અને પ્રધાનમંડળને વિનંતી કે, "તેનો ઇલાજ કરવાને "નવા આકટમાં એક એવી કલમ ઉમેરવી કે જેથી હિંદુસ્થાનમાં રૂનું સાંચાકામ ન મોકલવું અથવા સંચાનો તે દેશમાં અટકાવ કરવો."......... ઓબર્સ રાઈઝ એંડ પ્રોગ્રેસ આફ બ્રીટીશ પાવર ઇન ઈંડીયા; વોલ્યુમ બીજું, પાનું ૧૩૬.

પાનું ૨૯મું-"દેશને પૈસાથી ભરપૂર બનાવવાને અને તેમ છતાં પણ તેમાંથી લાભ મેળવવાને ઈંતેજાર હોવાથી છેલ્લા બત્રીશ વરસમાં થયેલાં આપણાં કાર્યો સંપૂર્ણ રીતે નુકસાનકારક અને નાશકારક નિવડયાં છે."

એચ. એમ. હિંદમેન.

પાનું ૩૦મું-"બળવાની પહેલાં એક વર્ષ અગાઉ એટલે સને ૧૮૫૬માં સરકારના કામને વાસ્તે હિંદુસ્થાનના લોકોની પાસેથી ૨૩,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડની રકમ લેવામાં આવી હતી; ચોવીશ વર્ષ પછી સને ૧૮૮૦માં તેજ કામને માટે તેમની પાસેથી છેક ૬૮,૦૦૦,૦૦૦, પાઉંડની રકમ લેવામાં આવી હતી."

એચ. અમ. હિંદમેન.

પાનું ૪૦ મું-હેસ્ટીંગના એક સરકારી નોકર ડેબીસીંગે ગુજારેલા ઘાતકીપણાનું હ્રદય ફાડી નાંખે તેવું આ વર્ણન કદાચ ભાષામાં અનુપમ છે. બર્કના ભાષણનો આ ભાગ સાંભળી ઘણીક સ્ત્રીઓ મુર્છિત થઇ હતી એમ કહેવાયછે.

બર્કસ સ્પીચીસ, ડબલીન એડીશન.

પાનું ૮૪મું-ફક્ત ત્રાસ આપીને અને જંગલી મારફાડ તથા જોરથી આપણું રાજ્ય સ્થાપવાનું નથી તો યોગ્ય દેશીઓને રાજકારભારમાં વધારે ભાગ આપવાની તથા સારા વર્તન માટે તેમને સાધન પુરાં પાડી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની કંઇ યુક્તિ શોધી કાઢવી જોઈએ...ફોસેટનું જન્મ ચરિત્ર-પાનું ૩૪૬ મું.

પાનું ૮૫ મું-"જેને માટે બેશક પરમેશ્વર આપણી પાસેથી અથવા આપણાં છોકરાં પાસેથી બદલો માંગશે તેવા ખુનરેજીના વૃત્તાંતોમાંનું આ એક પાનું હતું.

પાનું ૮૯મું–ત્રિપક્ષ તહનામામાં એવું ઠેરવેલું હતું કે સલાહકારોના સંયુક્ત પ્રયાસથી જીતેલા પ્રદેશો તેઓની વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી લેવા. લાર્ડ કાર્નવોલીસે ઘણીજ નિમકહલાલીથી અસલ કરારને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કીધો હતો અને દરેક પક્ષવાળાને નુકસાનીના રૂપીઆનો એક તૃતીયાંશ ભાગ (૧,૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડ) તથા પ્રદેશનો પણ તેટલો ભાગ સ્વાધીન કીધો, અને બીજો એક તૃતીયાંશ ભાગ કે જેની વાર્ષિક ઉપજ ૪૦ લાખ રૂપીઆની હતી, તેને કંપની સરકારના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.—માર્સમેનનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ–ભાગ બીજો, પાનું ૨૫ મું.

પાનું ૯૦ મું–દેશીઓને આપણે જે હલકી સ્થિતિમાં રાખીએ છિયે તે આપણા રાજ બંધારણનું મુખ્ય દુઃખ છે......વિશ્વાસની અને પ્રાપ્તિની દરેક જગ્યામાંથી આપણે તેમને બાતલ કરીયે છિયે. તેમને આપણે છેક હલકી નોકરીઓજ આપીયે છિયે જેમાંથી તેઓ ભાગ્યે પેટ જેટલું મેળવી શકે છે; અને તે જગ્યાઓ પણ આપણે તેમને ન છુટકે આપીયે છિયે; કેમકે તે જગ્યાઓ ઉપર કામ કરવાને અંગ્રેજો તદન નાલાયક છે. હલકા વર્ગના પ્રાણીઓ તરીકે આપણે તેમને ગણીયે છિયે. જે માણસો દેશી રાજસત્તાના અમલમાં રાજ્યની મોટી મોટી પદવીઓ ઉપર હોત, જેઓ આપણે નહોત તો જુદા જુદા વિભાગના સુબા થાત, તેઓ હલકા ચાકર કરતાં વધારે સારા ગણાતા નથી......આવી અધમ સ્થિતિએ આપણે તેમને પહોંચાડીયે છિયે, અને પછી મોટી જગ્યા માટે અયોગ્ય ગણી આપણે તેમની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોઈએ છિયે.

પાનું ૯૩ મું–હિંદુસ્થાનનો પાછલો ઈતિહાસ (બ્રિટિશ અમલમાં) એ મહેસૂલની ગેરવ્યવસ્થાનો તથા લડાઈથી સંસારી સુધારામાં અટકાવનો છે.–સર જોન કયે.

પાનું ૯૪ મું–આ બાબતનો નિર્ણય કરવાનું હકનાં કારણોપરથી નહીં પણ ઉપયોગીપણાનાં કારણોપરથી રહ્યું. દત્તક લેવડાવીને અથવા કોઇપણ હકદારને કબુલ રાખીને તે રાજ્યને હતું તેમ રાખવાને માટે રેસીડંટ મી. મેનસલે ઘણી બાથ ભીડી અને વડી કાઉન્સીલમાં સર જોન લૉએ એક પોતાના મતની નોંધ કરી તેને ટેકો આપ્યો હતો; સિંધ અને પંજાબને ખાલસા કરવાથી દેશી રાજ્યમાં કયારની પસરી રહેલી ધાસ્તી, જાહેર રીતે આપેલા વિશ્વાસ મુજબ સર્વ પ્રકારે ચાલવાની જરૂર, અને વારસના સંબંધની ગોઠવણ રાજાની વિધવાને તથા નાગપોરના મુખ્ય માણસોને પોતાને કરવા દેવાનું ડહાપણ, એ સઘળું તે નોંધમાં દર્શાવ્યું હતું......તેમ છતાં પણ આ વિચારો ગવર્નર જનરલના વિચારથી તદન વિરૂદ્ધ હતા.

પાનું ૯૫ મું–પોતાનાં ઢોર, ઘોડા અને સરસામાનની સંખ્યાની બાબતમાં, તથા પોતાનાં ઘર અને કપડાંના બહારના દેખાવની બાબતમાં ત્યાંના (અયોધ્યાના) લોકો આપણી પોતાની પ્રજાના કરતાં કોઈપણ પ્રકારે ઉતરતા નથી (ઘણીક બાબતમાં આપણી પ્રજા કરતાં વધારે સારા છે). લખનૌની

દોલત-ફકત અમલદારોની નહીં પણ સરાફો અને દુકાનદારોની આબાદી-બ્રિટિશ સંસ્થાનોના કોઈપણ શેહેર (કદાચ કલકત્તા શિવાય) કરતાં ચઢીયાતી છે. જો ત્યાંનો રાજકારભાર જુલમ અને સખ્તી માટે પ્રખ્યાત થયો હોય તો આ સઘળું કેમ બની શકે? 'હિંદુસ્થાનના કામકાજની નોંધ'—(વો. ૧ લું પાનું ૧૫૬)—ઓન. એફ. આઈ. સોરકૃત.

‡ આ કામથી (સતારાના ખાલસા કરવાથી) મી૦ એલફીન્સ્ટનને જેટલો કંટાળો ઉપજ્યો હતો તેટલો બીજી કોઈ વેળાએ ઉપજેલો મેં જોયો હોય તે મને યાદ નથી. જે જાગીર ઉપર આપણા જાગીર સંબંધી ઉપરીપણાના હક હતા એવી જાગીર તરીકે સતારાના રાજ્યને ગણવું એ તેના મનમાં ઘણું કંટાળા ભરેલું કામ લાગ્યું.

§ 'બંડખોરોને શિક્ષા કરવાને તથા સ્થાયી સત્તાની સામે હથીયાર લઈ થનારાને દબાવવાને અમે આવ્યા છિયે.'

પુછયું કે 'સઘળા સીખ લોકો આપણી સામે કટ્ટા શત્રુ ભાવથી શું ઉસ્કેરાયા હતા?' ત્યારે તેણે 'ના' કહી જવાબ દીધો.

સીખ લોકોએ આખી પ્રજા તરીકે બ્રિટિશ સત્તાની સામે કદીપણ માથું ઉંચકયું નહોતું.

પાનું ૯૬ મું-* "રાજ્ય સંયોજનનું વર્ણન, ઇતિહાસ રૂપે અંગ્રેજ રાજનીતિવેત્તાઓનાં કૃત્યોનાં વર્ણન કરવા કરતાં જંગલમાં પિંઢારાઓએ મેળવેલી લુટની ગણત્રી કરવા જેવું બેશક ઘણીવાર લાગ્યું હશે."

†"સાચું પુછો તો હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સવિસ્તર હકીકત સંબંધી વાદવિવાદ કરવાની મારામાં હિંમત નથી. કારણ કે એકંદરે જોતાં આપણા ત્યાંના અમલ માટે મને ઘણી નાશીપાસી ઉત્પન્ન થાય છે. તમારી અગાડી એક પડદો ધરો ને તેને ત્યાંનું લશ્કર કહો અથવા તો ત્યાંના કારભારની વાત સ્પષ્ટ રીતે લંડનમાં ખુલ્લી મુકો, તોપણ હકીગત તો તેવીને તેવીજ રહે છે. પાર્લામેંટમાં ભેગા થયલા અંગ્રેજ લોકોએ હિંદુસ્થાનમાં ૧૫ કરોડ લોકોપર જુલમગાર રીતે રાજ્ય કરવાની જોખમદારી હોરી લીધેલી છે. જુલમગારીપણાનો નિયમ તેઓએ અનુસરવા માંડયો છે, અને તે કામ ઈંગ્લંડની પ્રજાને આફત તથા શ્રાપના કારણ શિવાય બીજું કંઇ હોય તેવું મને ભાસતું નથી." મોરલીકૃત 'કોબડનનું વૃત્તાંત' ભા. ૨, પા. ૩૬૦-૬૧

‡"ચરબી લગાડેલા કારતુસ પોતાને જ્ઞાતિભ્રષ્ટ કરવાના હેતુથી દાખલ કીધા હતા એવું જે સિપાઈઓનું માનવું હતું, તે માટે મારા ધારવા મુજબ શંકા ઉઠાવવાની જરૂર નથી. પણ એવો જુઠો બુટ્ટો તેઓએ ખરો માન્યો, કારણ કે તેમના પોતાના પ્રાંત (અયોધ્યા)ના સંબંધમાં બ્રિટિશ લોકોના કૃત્યથી રાજ્યકર્ત્તા સત્તાપરથી તેમનો એટલો બધો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હતો કે તેમની સામે થતી ગમે તે વાતો ખરી છે એવું સમજવાને તેઓ તૈયાર થઈ

ગયા હતા......ઘણે દરજ્જે અયોધ્યાનું સંયોજન અને તે પછી થયેલાં કામો, તથા થોડે દરજ્જે ચરબીનો ખરેખરો ઉપયોગ, એ બેથી સિપાઇઓને અવિશ્વાસ લાવવાનું સબળ કારણ મળ્યું હતું." કર્નલ મેલીસન કૃત કે સાહેબના સિપાઈઓના બળવાનો ચાલુ ભાગ ૧ લો, પા. ૩૫૧–૫૨.

‡ જોન બ્રાઈટે ૧૮૫૯માં કહ્યું હતું:–"જે રાજવંશી કુટુંબો એકવાર હિંદુસ્થાનમાં રાજ્યકરનારા હતા, જેઓ હમણાં એકવાર પોતીકી કહેવાતી ભૂમિમાં ઘર વગરના ભટકનારા જેવા થયા છે અથવા જે પરદેશીઓએ તેમનાં ધન માલ લઈ લીધાં છે તેમની ઉદારતાથી મળેલા પેનસનપર દહાડા ગુજારતા થયા છે. કેટલાક જમાના સુધી જેઓ ઉમરાવ ઉદાર અને નમ્ર હતા તેઓ આ વખતે સાધારણ વર્ગના લોકોમાં ભેળાઈ ગયા છે."

§ 'કોઈપણ હિંદુસ્થાનનો દેશી રાજા હૈયાત રહેવો જોઈએ નહીં.' "બસેં ને પચાશ નાના રાજાઓ શક વગર જલદીથી અદૃશ્ય થવાજ જોઇએછે.' ફ્રેંડ ઓફ ઇંડયા.

પાનું ૧૦૩જું–કંપનીની નાણા સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય રીત ખરચાળ તથા જુલમગાર હતી. તેની રાજનીતિ વધારો કરવાની તથા રાજ સંયોજન કરવાની હતી. અનુભવમાં જોવામાં આવતું તે પ્રમાણે તેના રાજ્ય કારભારમાં કોઇ જોખમદાર રહેતું નહીં. કોક દૂર્લભ પ્રસંગ શીવાય અથવા એક બીજા પક્ષના લાભ ખાતર હોય તે શીવાય પાર્લામેંટમાં હિંદુસ્થાન સંબંધી કામકાજની કોઈ વાતો સાંભળતું નહોતું. ગવર્નર જનરલ મરજીમાં આવે તેમ વર્તતા હતા. બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલનો સરનશીન સ્વેચ્છાચારી હતો. હિંદુસ્થાનની અંદર રહેલાં સાધનો માટે તદન બેદરકારી બતાવવામાં આવી હતી.

પાનું ૧૦૬ ઠું–"હિંદુસ્થાનના બળવાએ ફકત એકજ **જણને** પેદા કીધો હતો અને તે એક જણ એક **સ્ત્રી** હતી."

પાનું ૧૦૮ મું–"આ ભૂમિના લોકો તરફ બજાવવાની આપણી ફરજ આપણે બજાવી નથી એવું હું માનુંછું."

પાનું ૧૦૯ મું–"વેર! વેર! ટાઇમોથીઅસ બુમ પાડી બોલી ઉઠે છે; જુઓ પરીઓ ઊંચે નીકળી આવે છે; જુઓ તેઓ જે સર્પ ઉછેરે છે તેઓ તેમના પોતાના માથાના વાળમાં કેવા ફુંફાડા મારે છે; અને તેમની દૃષ્ટિમાંથી કેવા ચમકારા નીકળે છે." ડ્રાઇડન.

પાનું ૧૧૦ મું–"પણ બળવાખોર સિપાઈઓના ટોળાને તથા તેઓ સઘળા મરી ગયા નહોતા તેથી તેમાંના સંખ્યાબંધને સળગાવી દીધા તેના જેવું ઘાતકીપણું હિંદુસ્થાનમાં આપણાં કૃત્યોમાં આપણને જણાતું નથી." હર્બર્ટ સ્પેન્સરની સ્ટડી ઓફ સોસીઓલોજીની પ્રસ્તાવના–પાનું ૨૦૮.

દિલ્હી સર કીધા પછી, સર જોન લોરન્સને લખી જણાવતાં મુંબઇનો ગવર્નર લોર્ડ એલફીન્સ્ટન કહે છે કે અર્ધો જંગલી ઈરાની નાદીરશાહ, જેણે

દિલ્હીને ૧૭૩૮માં ખેદાન મેદાન કીધું હતું, તેના કરતાં અંગ્રેજ જીતનારે આ વેળાએ ઘાતકીપણામાં ચઢીયાતાપણું મેળવ્યું છે.

પાનું ૧૧૬ મું–"લોકોની સ્થિતિ તેમના પોતાના દેશી રાજ્યોના તાબામાં તેઓ હોય છે તે વખતના કરતાં સારી થશે તે માટે મને અતિશે શક છે. દરેક બળવો દબાવી દેવાને, દરેક પરદેશીના હુમલા દૂર કરવાને, અને કોઈપણ દેશી રાજ્યની પ્રજા નથી ભોગવતી તેવું સારૂં રક્ષણ પોતાની પ્રજાનું કરવાને અંગ્રેજ સરકાર પોતાના બળને લીધે શકિતમાન થાય છે. તે રાજ્યોમાં નહિં જણાયલું તેવું સંસારી જુલમમાંથી રક્ષણ તે પ્રજાને અંગ્રેજ સરકારના કાયદા કાનુન તથા રાજ્ય બંધારણથી વળી મળે છે. પણ આ કાયદાઓ તેમને ઘણાજ મોંઘા પડયા છે; સ્વતંત્રતા, સ્વદેશ જનતા; અને જે જે વસ્તુથી પ્રજા માન પામે છે, તે સઘળાનો ભોગ આપીને આવા કાયદા તેઓએ મેળવ્યા છે. વેપારીઓ, મીરાસીદારો અને ખેડુતો તરીકે પોતાના જુદા જુદા ધંધા ધાસ્તી વગર બ્રિટિશ પ્રાંતના દેશીઓ ચલાવે તથા શાંતીમાં પોતાની મેહેનતના ફળનો ઉપભોગ કરે; પણ શાંતીમાં આબાદી મેળવવાની પ્રાણી માત્રને આ સ્વાભાવિક સ્થિતિ ઉપરાંત વધારે કશાની તેઓમાંથી કોઈપણ ઉમેદ રાખી શકે નહીં, પોતાના દેશના કાયદા બંધારણમાં અથવા દિવાની કે લશ્કરી રાજ્યકારભારમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભાગ લેવાની કોઇપણ આશા રાખી શકે નહીં, જેઓ જાહેર સરકારી ઓહ્દાઓ ભોગવે છે અથવા તેને માટે લાયક છે તેમનું અનુકરણ કરવાથી દેશીઓનાં લક્ષણ બંધાય છે; જ્યાં એવા માણસો હોતા નથી, ત્યાં પ્રજાના બીજા કોઇ વર્ગના પુરૂષોમાં કોઈ પ્રકારની શકિત આવી શકતી નથી–આનું પરિણામ દરેક બ્રિટિશ પ્રાંતમાં જોવામાં આવે છે, જેના રહીશો હિંદુસ્થાનમાં ઘણીજ અધમ અવસ્થાએ બેશક પોહોંચેલા છે. લશ્કરી ખાતાંમાં જેઓ સુબેદાર કરતાં ઉંચી પદવીએ ચઢી શકતા નથી, જ્યાં સેનાધિપતીથી સનદી અમલદાર (એન્સૈન) જેટલે દરજ્જે ઉતરતો છે તેટલે દરજ્જે એન્સૈનથી તે (સુબેદાર) ઉતરતો છે. કેવા માણસો તરફથી, તથા દિવાની ખાતાંમાં હલકી ન્યાયખાતાંની કે મેહેસૂલ ખાતાની નોકરી કે જેમાં તેઓને મળતા ટુંકા પગારનો બદલો આડા હાથ મારવાથી (લાંચ રૂસવતથી) તેઓ વાળે છે તેવી નોકરી કરતાં કંઈ વધારે ઉંચી પદવીની જેઓ આશા રાખી શકે નહીં તેવા માણસો તરફથી ઊંચા પ્રકારનાં લક્ષણની વકી રાખી શકાય નહીં."

પાનું ૧૧૭ મું–"તેટલા માટે અંગ્રેજ લશ્કરે હિંદુસ્થાનમાં મેળવેલી જીતનું પરિણામ એટલું થશે કે સઘળી પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાને બદલે તે ઉલટી અધમ થશે. પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમાં દેશીઓને ભાગ લેતા બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનમાંથી જેમ તદન અટકાવવામાં આવેલા છે તેવી રીતે કોઈપણ જીત વેળાએ થયેલું હોય તેવો કદાચ એક પણ દાખલો નથી." લોર્ડ મનરો.

પાનું ૧૨૦ મું.–"ઘણાજ ગરીબ વર્ગના ખેડુતોને ઘણું નુકસાન પોહોંચાડી

સ્ટાંપ આકટથી મેહેસૂલમાં વધારો કીધો છે......મુકરદમા લડવાનું કામ ઘણું વધી પડયું છે." સર જેમ્સ કેર્ડ.

†"ઇંગ્લંડના મહત્વનો આધાર ઘણે દરજ્જે તેની રૂડી કીર્તિ તથા પ્રમાણીકપણે કામ કરવાની આબરૂપર રહેલો છે."

પાનું ૧૨૧ મું-હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં મી૦ જોન બ્રાઈટ બોલ્યો હતો કેઃ— "હિંદુસ્થાનમાં ચાલે છે તેવો રાજ્યકારભાર કે જેનાપર કર ભરનારાઓનો જરાપણ અંકુશ નથી, તેવા કારભાર વિષે નામદાર ગૃહસ્થોએ જરા કલ્પના કરવી. આપણે સઘળા જાણીએ છિયે તે મુજબ, હિંદુસ્થાનના અસંખ્ય રહીશોનો કોઇપણ પ્રકારે ત્યાંના કારભારપર સેજ પણ અંકુશ નથી. તેમ તેનાપર કોઇ સ્વતંત્ર અંગ્રેજ પ્રજા—લોકમતનો પણ અંકુશ નથી; જે મત ત્યાં રહેલા છે તે સરકારનો પોતાનો અથવા લશ્કરી અને સીવીલ ખાતાંના અધિકારીઓ, મુખ્યત્વે કરીને છેલ્લાઓના ફક્ત ત્યાં મત ગણાય છે. પણ તેઓ કંઇ કર ભરનારાઓ નથી; તેઓ તો કરનો ખરચ કરનારા તથા ઉપભોગ કરનારા છે, અને તેટલા માટે દરેક શાણા તથા પ્રમાણીક રાજ્યકર્ત્તાને માથે જે મોટી ફરજો રહેલી છે તે બજાવવાને માટે ત્યાંની સરકાર ઘણીજ કમનસીબ સ્થિતિમાં આવી પડેલી છે. સીવીલસરવીશના અધિકારીઓ, કેટલાક હક તેઓ ભોગવે છે તેથી, મગરૂર છે, તથા હું કહુંછું કે ઘણા ખરા જુલમગાર છે .... અને લશ્કરી અમલદારો, કર ભરનારા તથા સીવીલીઅનોના દૃઢ ઠરાવથી તેઓને જ્યાં અંકુશમાં રાખવામાં નથી આવતા ત્યાં સઘળી જગ્યાએ હોય છે તે પ્રમાણે વધારે ખરચ કરવા માટે ઘોંઘાટ કરી રહેલા તથા અસંતોષી છે."

પાનું ૧૨૨ મું-"સાધારણ વ્યવહાર-જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિનો, દેશનો વર્તની-રહીશ જાણે કે પ્રેરણા બુદ્ધિથીજ જે જાણે છે, તે બાબત તેઓને (પરદેશીઓને) ધીમે ધીમે, અને તે પણ અપૂર્ણ રીતે, અભ્યાસ તથા અનુભવથી શીખવું પડે છે," વગેરે.

પાનું ૧૨૩ મું-"હું તે લોકોની તરફથી અરજ કરૂંછું. પાછલાં ઘણાંઓ વર્ષ થયાં દયા વૃત્તિ તથા ન્યાય માટે મેં તમને વિનંતી કીધીછે; અને હમણાં હું ઘણી આતુરતાથી કહુંછું તો તેનું કારણ એટલુંજ:કે જે બાબત માટે હાલ હું બોલુંછું તે મને ઘણી પ્રિય છે. અંગ્રેજ લોકોના મનમાં લાગણી ઉત્પન્ન કરવાનું, આપણા અહીંના રાજ્યકર્ત્તાના ગુન્હા તથા ભુલોથી તે કમનસીબવાન દેશપર જે દુઃખનો વરસાદ વર્ષે છે તેનું તેમને ભાન લાવવું તે શું અશકય વાત છે? દેશીઓના સામા તમો સખ્ત હૈયાના થયા હો, તેમનાં દુઃખ જોઈને તેમને માટે લાગણી દર્શાવવાને કોઈ બાબત તમને ઉશ્કેરતી ન હોય, તોપણ તમારા પોતાના દેશી ભાઇઓ ઉપર તો કંઈ દયા લાવો. હું કહું છું તેપર પુર વિશ્વાસ રાખજો કે હાલમાં હિંદુસ્થાનમાં જે કારભાર ચાલી રહ્યો છે તે થોડા વખતમાં ઘણું ભયંકર રૂપ ધારણ કરશે."—જોન બ્રાઇટ.

† "આપણી નાણાંસંબંધી સ્થિતિ જેવી સારી હોવી જોઇએ તેવી નથી તેવુ મને જણાવા માંડે છે. લોકોના પૈસાનો ગેરઉપયોગ ઘણો થયો છે, અને ઘણા સખ્ત ઉપાય કામે લગાડવાની તથા તે માટે ઘણા કડવા સુકન કહેવાની મને જરૂર પડી છે." (ત્રણ માસ પછી એજ નામદાર સર હેન્રી ડુરાંડને લખે છે કેઃ-)"લશ્કરમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર પડે, કે દિવાની ખાતામાં ખરચ કમી કરવા પડે, કે જાહેર બાંધકામ થતાં અટકાવવાં પડે, ગમે તેમ થાય પણ હવે ફરીથી મહેસૂલમાં ખાડો ન પડવા દેવો એવો મેં ઠરાવ કીધો છે."

પાનું ૧૨૩-"ઈંગ્લંડમાં ગણાતો દરમાયો જે સરકારી નોકરો માટે આખી દુનિયામાં ભારેમાં ભારે છે તે મુજબ (રાજકારભારની) તે નોકરી બદલ પગાર આપવાનું હિંદુસ્થાનથી બની શકે નહીં; પણ પોતાનો દેશી દરમાયો, જે એવી નોકરી માટે આખી દુનિયામાં કદાચ ઓછો છે તે મુજબ તે નોકરી માટે પગાર હિંદુસ્થાન આપી શકે છે."

§ "આ દેશમાંથી ગયેલા એબીસીનીયામાં રોકેલા લશ્કરનો સાધારણ ખરચ હિંદુસ્થાને આપ્યા કરવો એ ઠરાવ જાણીને હું ઘણોજ દિલગીર થયોછું...... બેશક આ ભાડે આપ્યાનો કે ઉછીના આપ્યાનો સવાલ નથી, પણ જે દેશ લશ્કરને ઉપયોગમાં લેછે તે દેશે ખરચ આપવો જોઈએ એટલીજ વાત છે. બળવા વખતે કામે લગાડેલું અંગ્રેજ લશ્કર જે ઇંગ્લંડથી આવ્યું હતુ તેનો સઘળો ખરચ હિંદુસ્થાનની તીજોરીમાંથી આપ્યો હતો એ મારૂં કહેવું ખરૂં છે એવું હું માનું છું. વળી ચીનની લડાઈના ખરચનો કોઇપણ ભાગ હિંદુસ્થાન પાસે લહેણો કહાડયો હતો એવું મારા જાણવામાં નથી· મારી ખાતરીછે કે તેમ હોવું નજ જોઇએ," વગેરે.-લોર્ડ લોરેન્સે સર સ્ટાફર્ડ નોર્થકોટને લખેલું-૧૮૬૭-૬૮ માં-

પાનું ૧૨૩ મું-લોર્ડ ક્રેનબ્રુક......લખે છે કેઃ-કોઈપણ વખત ન ચલાવેલી એવી ઘાતકીમાં ઘાતકી એક લડાઈ."

પાનું ૧૨૪ મું-"હમણા જે રસ્તો લેવામાં આવનાર છે તેમાં ખાસ અન્યાયની વાત નીચે પ્રમાણે છેઃ-હિંદુસ્થાનના કોઈ કામને અર્થે આપણે અંગ્રેજ લશ્કરને ઉપયોગમાં લાવીએ છિયે, બળવા વખતે કીધેલું તેમ-ત્યારે તે દેશમાં લશ્કર જે ક્ષણે પગ મુકે છે તે ક્ષણથી તેનો સઘળો ખરચ હિંદુસ્થાનની તીજોરીમાંથી આપવામાં આવે છે; પણ હિંદુસ્થાનના લશ્કરને શેહેનશાહી ઉપયોગ માટે કામે લગાડવામાં આવે છે ત્યારે આપણે કહીએ છિયે કે હિંદુસ્થાને તેનો ખરચ આપવો જોઇએ." હેંસર્ડ.

પાનું ૧૨૪ મું- એક ફ્રેંચ ગ્રંથકાર લખે છે કેઃ-" સંસ્થાનો બાબત જ અંગ્રેજ સરકારને વિચાર કરવાનો નથી; જે પ્રજામત હમણાં પોતાનુ બળ જણાવવા માંડે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે. મહારાણીના સીધા કારભાર તળે રહેલા ૧૫ કરોડ હિંદુઓ પોતાના દેશના રાજકારભારની કંઈ

કાળજી રાખતા નથી અને ઢોરના ટોળા માફક દોરવેલા દોરવાય છે એવું ધારવું ભુલ ભરેલું ગણાશે......(રાજનીતિ તરફ જણાતી ચંચળતાના સંબંધમાં) આ ઔત્સુકતા સામાન્ય છે; છેક હલકા વર્ગના લોકમાં પણ તે પસરેલી છે, અને તેમની જિજ્ઞાસા પુરી પાડવાની ખાતર સંખ્યાબંધ વર્તમાન પત્રો નીકળ્યા છે."

૧૨૫ મું– "આપણી પડોસનાં રાજ્યો સાથે નિખાલસ મનથી સંબંધ રાખવો અને હંમેશાં **સ્નેહભાવથી** તેમની સાથે વ્યવહાર ચલાવવો એજ કોઈ દિવસ પણ વચમાં પડવાની જરૂરીયાતથી આપણને સારી રીતે બચાવશે એવું હું માનું છું, તેજ કારણને લીધે કેટલાકને સમજાવવામાં હું ફતેહ પામ્યો છું ને થોડા વખતમાં સઘળાઓને બતાવીશ કે તેઓ ઘણા બળવાન તથા સ્વતંત્ર થાય એવી ઈંગ્લંડની ઈચ્છા છે." નામદાર મહારાણીશ્રીના એક પ્રધાનને લોર્ડ મેઓએ લખેલું.

† "હિંદુસ્થાનની મહેસૂલમાંથી વધતો જતો ભાગ, જે હાલમાં એક તૃતીયાંશ થયો છે, તે ઈંગ્લંડમાં ખરચાય છે, એવી કમનસીબવાન સ્થિતિમાં હાલમાં હિંદુસ્થાન આવેલું છે." ફોસેટ.

પાનું ૧૨૬ મું–'ગયે વર્ષે અફગાન લડાઈમાં થયેલા જંગી ખરચ–આશરે ૧૫,૦૦૦,૦૦૦, પાઉંડ–તે સંબંધી હું બોલ્યો હતો–ઈંગ્લંડના લોકોનાપર નાંખેલા કરમાંથી આ આખો ભાગ લેવો જોઇતો હતો, કેમકે ઈંગ્લંડના પ્રધાનમંડળે અંગ્રેજ લોકોના હેતુ તરીકે મનાયલા કારણ માટે એ લડાઈ ચલાવવાનો હુકમ કાઢયો હતો.'

પાનું ૧૨૭મું–"એક ક્ષણવાર જરા હિંદુસ્થાન તરફ જુઓ. હિંદુસ્થાન, તમારો એક ખુલ્લો બજાર છે; જગાતની હરકત નડયા વગર તમારો કારખાનાઓનો સામાન જેમાં દાખલ થઇ શકે છે તેવું તે એકજ મોટું બંદર છે......... હિંદુસ્થાન ન હોય તો સંસારી વ્યવસ્થાને તે તદન જોખમ ભરેલું થઇ પડે તેટલે દરજ્જે બર્મીંગહામના રોજગાર વગરના લોકોની સંખ્યા ઘણી વધી પડશે." લોર્ડ રેન્ડાલ્ફ ચર્ચીલ. અકટોબર તા. ૨૩, ૧૮૮૫.

વળી લોર્ડ મેઓ લખે છે કે:–"આપણા પ્રાંતોમાં તથા મધ્ય એશીયાના સંસ્થાનમાં, અંબાલામાં મળેલી સભાને લીધે આપણી સત્તા ઘણે દરજ્જે દૃઢ તથા સબળ થઇ છે; અને જો આપણે લોકોને એટલુંજ સમજાવી શકીયે કે વચમાં ન પડવું તથા સલાહ રાખવી એવી આપણી રાજનીતિ છે, અને આ સમયે પગ પેસારો ન કરનાર રાજ્ય એશીયામાં ફકત ઈંગ્લંડનુંજ છે, તો પહેલા ન ભોગવેલી હોય એવી સત્તા પુર અમલથી આપણે ભોગવી શકીશું." હંટર સાહેબનું 'મેઓનું વૃત્તાંત' પા. ૨૭૧.

લોર્ડ લોરન્સ કહે છે કે:–'બીજાં સંસ્થાનો કરતાં હિંદુસ્થાન સાથે જુદાજ પ્રકારની નીતિ ચલાવવામાં આવે છે.'

§ "હિંદુસ્થાન જેવો એક મોટો દેશ આપણા આબરૂદાર કુટુંબના નાના છોકરાઓને પૈસા મેળવવાને સગવડવાળી જગ્યાછે એવું આપણા દેશીઓનો મોટો ભાગ ગણે છે. ત્યાંના લોકોની સ્થિતિમાટે આપણે તદન નિરાંત રાખીયે છિયે."

પાનું ૧૨૮ મું–(ડયુક ઓફ વેલીંગટન જેવો સમર્થ પુરૂષ લખે છે કે:)–"દેશી રાજાઓને આપણે આપણા તહનામામાં સ્વતંત્ર રાજકર્ત્તા તરીકે સ્વીકારેલા છે. ત્યાર પછી આપણે તેમના દરબારમાં રેઝીડંટો મોકલ્યા. એલચી તરીકે વર્તવાને બદલે તેઓએ હુકમ આપનારાઓની ફરજ બજાવવા માંડી, સઘળા ખાનગી ખટલાઓમાં હાથ ઘાલ્યો, તેમની સામે થયેલા તાબે ન રહે તેવા લોકોની વાતો સાંભળવા માંડી ઉત્તેજન આપ્યું, અને પોતાની સત્તાના ઉપયોગનો ઘણોજ ભપકાવાળો દેખાવ દીધો."

† "આ ઉપરથી જણાશે કે આશરે ૧૮½ ટકા કર વધાર્યોછે, છતાં મહેસૂલમાં વધારો (વસ્તીના વધારાની બાબત ધ્યાનમાં લેતાં પણ) આશરે ૧૨½ ટકા ફકત હતો." લોર્ડ હોબર્ટ (તેમનું વૃત્તાંત ભાગ બીજો, પા. ૬૯ મું).

‡ (મરહુમ લોર્ડ હોબર્ટ–જેના કરતાં હિંદુસ્થાનના ગરીબોનો વધારે સારો મિત્ર કોઈ નહોતો)—તે એક બીજે ઠેકાણે જણાવે છે કે: 'નિરાધાર અને ગરીબ ખેડુતપર મુકેલો કર, જે ખરૂં જોતાં જજીયા વેરો છે, તેમાં વધારો કરવાને હું ઘણોજ નારાજ છું એવું હું કબુલ કરૂં છું." (વૃત્તાંત ભાગ ૨, પા. ૪૮૯) (લોર્ડ હારડીંગટન......ભાષણ કરતાં બોલ્યો હતો કે:–)આપણાં અમેરીકાનાં સંસ્થાનોપર અંગ્રેજ સરકારે ઘણો ભારે કર મુકયો હતો, અને શેહેનશાહી કામો માટે તે કર મુકયો હતો કે જેથી આપણે અમેરીકાનાં સંસ્થાનો ગુમાવ્યાં હતાં એવું મારૂં ધારવું છે."

પાનું ૧૨૮ મું–§—(જયોર્જ કેંપબેલ લખે છે કે:–)"હાલમાં છે તેના દશમા ભાગ નો મીઠાપર કર ફકત મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં હતો."

¶ "જમીનના ખેડુતો સરકારને જમીનનો કર આપે કે ખાનગી જમીનદારોને ભાડું આપે તેમાં તેઓનાજ સંબંધમાં તો તેઓને કંઈ લાભ હાનિકારક નથી વગેરે......તેટલા માટે તે દેશના લોકોપર કરનો બોજો કેટલો પડેલો છે તે સાબીત કરવા સારૂ, હિંદુસ્થાનમાં જુમલે કર કેટલો ઉત્પન્ન થાય છે એ જેઓ ટાંકી બતાવે છે તેઓ તદન ભુલ કરે છે."

પાનું ૧૨૯ મું–"કુલ સત્તાવાળા ખાતાના ઉપરીઓના નિરંકુશ ઠરાવના કરતાં ચિંતા ઉત્પન્ન કરે તેવું વધારે ભારે કારણ તો આપણી મહેસૂલ સંબંધી રાજનીતિમાં દરરોજ જોવામાં આવતું મોઘમ વચન કે **દેશની જમીનપર, દેશના રહીશોનું માલકીપણું નથી પણ સરકારનું** છે એ છે. 'સ્ટેટ'–રાજ્ય જ્યારે પ્રજાનું બીજું નામ હોય તેવું ગણીયે ત્યારે જમીનનું માલીકીપણું રાજ્યનું છે એમ કહેવામાં બહુ અડચણ નથી; પણ જે થોડાએક પરદેશીઓ જમીનમાંથી મળેલી મહેસૂલ (૭,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ)નો આશરે એક તૃતીયાંશ

ભાગ તેઓના પોતાના નોકરોના પગારમાં વાપરે છે અને જેઓને આ દેશમાં રહેવાની સ્થાયી જગ્યા નથી તથા દેશના નસીબમાં જેઓને જોખમ વેઠવાનું નથી, તેવાઓ રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે હોય ત્યારે તો આ વાત તદ્દન જુદીજ છે. હમેશને માટે જેમાં દર ઠેરવેલા છે તેવા પ્રાંતો શિવાય હિંદુસ્થાનમાં બીજે બધેજ આવા નિયમને અનુસરી આપણે વર્ત્યા છિયે તેથીજ એડુ વર્ગને આવી કંગાલ સ્થિતિમાં આપણે લાવી મુકયો છે. (પાનું.૫૩–૫૪)."

પાનું ૧૨૯ મું†–"હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ જેઓ બરોબર જાણે છે તેમનો ઘણો ખરો એકમત એવો છે કે સારી રીતે રાજકારભાર ચાલતાં અનેક નાનાં દેશી રાજ્યોનો સમૂહ હિંદુસ્થાનની રાજનીતિ સંબંધી અને વ્યવહાર નીતિના વધારા. માટે ઘણો લાભકારક છે...... સંપૂર્ણ રીતે આપણે સમજવું અશકય એવી યોગ્યતા તથા સમાનપણું તે (દેશી રાજ્ય)માં તેઓ માટે સમાયલાં છે." લોર્ડ ક્રેનબોર્ન (૧૮૬૭).

પાનું ૧૩૧ મું–પોતાની હઠીલાઈ તથા હલકા વિચારોથી ઔરંગઝેબે પોતાની પ્રજાની પ્રીતિ ખોઈ હતી. પરંતુ એના અમલમાં પણ પોતાના ધર્મની ખાતર એક પણ હિંદુને મારી નાંખ્યો અથવા કેદ કીધો, અથવા તેના માલપર કર મુકયો એવું જણાતું નથી; અથવા ખુલ્લી રીતે પોતાના બાપદાદાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવામાં કોઈપણ સખસને કદી સવાલ કરવામાં આવ્યો હોય એવું ખરેખર માલમ પડતું નથી." 'એલફીન્સ્ટનની હીસ્ટરી, ભાગ ૨જો, પા. ૫૫૨.'

પાનું ૧૩૧ મું–(એચ. સી. ઈરવીન પોતાના 'હિંદુસ્થાનનો બાગ' નામના પુસ્તકના પૃષ્ટ ૩૦૭માં લખે છે કે:–)

"તેઓ (સાધારણ વર્ગના લોકો) ઘણીકવાર પેટપુર ખોરાક પામી શકતા નથી, ઘણું ખરૂં જોઈએ તેટલાં લુગડાં તેમને મળતાં નથી, અને પોતાનું કહી શકે તેવું, એક સરખી રીતે, તેમની પાસે કંઈ નથી."

(ધંધો કેમ ગયો તે માટે મી૦ ઈરવીન લખેછે કે:–)દેશી રાજ્યના વખતમાં ૩ કાંતવા વણવાનો, મીઠું પકવવાનો અને દારૂના ફુડનો એવા ત્રણ મુખ્ય ઉદ્યોગ હતા. આમાંનો પેહેલો મેન્ચેસ્ટરની હરીફાઈથી પડી ભાંગ્યો છે. કાયદા બાંધવાથી જેટલે દરજ્જે બની શકે તેટલે દરજ્જે તેથી બીજો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે; અને એક મોટા વર્ગનો ધંધો જતો રહ્યો છે...... મીઠું પકવવાનું કામ ભાંગી પાડવાથી, ૪૦૦,૦૦૦ પાંઉડનું મીઠું દર વર્ષે બહાર ગામોથી આવે છે." 'હિંદુસ્થાનનો બાગ.' પાનું ૩૦.

(એક ગ્રંથકાર લખે છે કે:–)"કુપરસ હીલ કોલેજ જે હિંદુસ્થાનના કર ભરનારાપર ૭૩૮૩ પાંઉડનો બોજો નાંખે છે, તે પરમેશ્વર જાણે કે હજી શા માટે ચલાવી રહેલાં છે."

પાનુ ૧૩૨ મું–મી૦ ગ્લાડસ્ટનના પણ આ શબ્દો અગત્યના છે:–"આવા કારણોને લીધે, આગસ્ટની તેરમી તારીખ કે જે વેળાએ આમની સભા સાત

માસ સુધી બેઠેલી હોય છે તે તારીખ પેહેલા અમે હિંદુસ્થાનના બજેટની તકરાર માટે કોઈ દિવસ વહેલો કાઢી શકતા નથી."

પાનું ૧૩૨ મું-† "હિંદુસ્થાન તરફ તેઓની ફરજ બજાવવાની તેમની ખાયેશ થાય તો તે દેશમાં મોટા અને સારા માણસો હોય તેમની મદદ અને સલાહ લેવાથીજ ફકત તે ફરજ બજાવી શકાય. હિંદુસ્થાનના વતનીઓમાં રાજનીતિની ભારે બુદ્ધિ તથા શક્તિ નથી એ તેમનું કહેવું મુર્ખાઈ ભરેલું ગણાય. તેઓએ ખરેખર ઘણા મગરૂર થવું ન જોઈએ. હિંદુસ્થાનના રાજ્ય કારભારની સરખામણીમાં અંગ્રેજ રાજ્ય કારભાર ઘણેજ દરજ્જે ચઢતો છે; એવું બોલવાને તેઓ હમેશા તૈયાર થાય છે. પણ જો હિંદુસ્થાનના દેશીઓ તેટલાજ ગુણદોષ વિવેચન કરવાનું મનપર લે તો અંગ્રેજ રાજ્યકારભારમાં પણ વખોડવા જેવી બાબતો કાઢવાને તેઓ શક્તિવાન થશે." સર સ્ટાફર્ડ નોર્થકોટ (હેંસર્ડ, વોલ્યુમ ૧૮૭ મું, મૈસોરને લગતો વિષય, ૧૮૬૭).

સર જોન લા લખેછે કે:-"અંગ્રેજ ગૃહસ્થો ખરચેછે તે કરતાં બચાવે છે વધારે, અને બચાવેલી રકમ તેઓ એક દૂર દેશાવર મોકલી દે છે."

લોર્ડ મનરો લખે છે કે:-"આપણે જે કાયદાઓ માટે મગરૂર થૈએ છિયે તેની અસર ત્યારે આખરે શું એટલીજ કે સઘળે શાંતતા પસરાવવી તથા ત્યાંના વતનીઓને એવી અધમ સ્થિતિમાં રાખવા કે તેમાંનો એક પણ કદી સત્તા મેળવવાને માટે યોગ્ય થાય નહીં? નાનીનાનીજગ્યાઓ શિવાય બીજી કોઈપણ જગ્યા માટે તેમની પાસે નોકરી ન લેવી એ સંબંધી જો સરકારને ઘણીજ ચિંતાનું કોઈ સમયે કારણ હતું તો આપણી પ્રજાને આટલી બધી હીણપત લગાડનારી તથા આપણે પોતાને ઘાસ્તી પોહોંચાડનારી રાજનીતિ છોડી દેવાનો અને એક ઉદાર નીતિ પકડવાનો ખરેખર હવે તો વખત ભરાઈ ગયો છે. પોતાની પ્રજાનાં લક્ષણ સુધારવાં એ બ્રીટીશ સત્તાની નીતિ છે, અને તે પ્રજાને ભરોસા અને સત્તા બંનેની જગ્યાઓ આપીને તેમના પોતાના મનમાં પોતા માટે ઊંચો મત આણવાથી એ હેતુ પાર પડશે તેટલો બીજાથી નહીં પડે."

પાનું ૧૩૩ મું-"હું જે કરૂંછું તેમાં મારો એકજ હેતુ રહેલો છે; આ ભૂમીના લોકો તરફ બજાવવાની આપણી ફરજ આપણે બજાવી નથી એવું હું માનું છું. જીત મેળવનારી કોમ માટે કરોડો રૂપિઆ ખરચવામાં આવ્યા છે, તેજ રૂપીઆ આ ભૂમિના પુત્રોને શ્રીમંત બનાવવાને તથા ઉંચ સ્થિતિયે લાવવાને ખરચી શકાતે......વર્ગ વસીલાઓમાં ઓછા ખરચવા અને લોકો માટે વધારે ખરચવા એ શિવાય આમ થવું અસંભવિત છે......હિંદુસ્થાનના લોકોનું ભલું કરવું એ આપણો મુખ્ય હેતુ છે. તેઓના લાભ માટે આપણે અહીં નથી આવેલા તો આપણે અહીં તદન રહેવું ન જોઈએ."

પાનું ૧૩૩ મું-‡ "હિંદુસ્થાનની કંગાલ સ્થિતિની સાબિતી આપતો 'ઇન્કમ ટેક્ષ' કેવે પ્રકારે થોડો લાભકારક છે તે વાત નીચલી બાબતપરથી સ્પષ્ટ

થશે; એક પાઉંડે અઢી પેન્સ એટલે સેંકડે એક ટકા કરતાં સેજ વધારેના કરથી ફક્ત ૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અહીં જેમને કર ભરવો પડતો નથી તેવાઓની આવકપર એ કર (હિંદુસ્થાનમાં) પડે છે." મી. ફોસેટ ઈન્કમ ટેક્ષ માટે બીજાજ પણ જોઈએ તેવા સબળ કારણને લીધે વાંધો ઉઠાવે છે; તે એ છે કે "હિંદુસ્થાન જેવા ગરીબ દેશમાં ઉદ્યોગ સંબંધી વધારો એથી અટકે છે." આન. ફોસેટ પોલી. એક. પૃષ્ટ ૫૩૭.

પાનું ૧૩૪ મું-"મોટી પ્રજાને જાણે કે ઉગતી અવસ્થામાં સંભાળતો હોઉં નહીં એવી અસર મારા મનપર હું ઈંડીયા ઓફીસમાં કામ કરતો હતો તે વેળાએ થઈ હતી. ત્યાં થતા ફેરફાર એટલા બધા ઝડપવાળા હતા; હજારો વરસોના જુના વહેમો એટલી ઝડપથી દુર થતા હતા; કામ કરતા માણસો એટલા બધા સત્તાવાળા હતા કે ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય તેવા સવાલના ઠરાવનું ભાવી કહેવું, ને તેથી પણ વધારે પોતાની વર્તણુકથી તેની તપાસ કીધા વગર તેનો નિશ્ચય કરવો, એ કોઈપણ બ્રીટિશ રાજ્યનીતિવેત્તાનું ઉદ્ધતમાં ઉદ્ધત કામ જેવું મને લાગ્યું."

† "પગારને લીધે તથા દેશી સિપાઈઓ સબોલટર્ન અધિકારીની પદવી કરતાં ઉંચે દરજ્જે વધે તેના અસંભવને લીધે હિંદુસ્થાનના લશ્કરમાં ઘણોજ ભારે અસંતોષ પેદા થયેલો છે."

પાનું ૧૩૪ મું-‡ "કેટલાંક વર્ષો થયાં કરમાં હમેશા વધારો થયા કરે છે તેને લીધે દરેક વર્ગમાં-બંને યુરોપીયન તથા દેશી—અસંતોષ અને અપ્રસન્નતાની લાગણી ઉત્પન્ન થયેલી છે. મારૂં માનવું એવું છે કે આવી લાગણી જારી રહે એ રાજકીય ભય છે ને તે ભય એવો છે કે તેની અતિશયોક્તિ થઈ શકનાર નથી."

§ "રાજ્યની સલામતી તેમની સાથે જોડાયલી છે એવે બ્હાને સઘળી લડાઈઓના ખરચનો એક ભાગ ઈંગ્લંડના રાજ્ય કારભાર કરનારાઓ જે સરળતાથી હિંદુસ્થાનના બજેટમાં નાંખે છે તેથી પણ બ્રીટીશ રાજ્યનાં સ્વાર્થીપણું તથા અન્યાય ખુલ્લાં કરવાની દેશી છાપાને વારંવાર તક મળે છે." રેવ્યુ ડેસ ડયુસ મોન્ડીસ, ૧૫ મી જુન, ૧૮૮૫.

પાનું ૧૩૫ મું.-બ્રિટીશ હિંદુસ્થાન, તેની જાતો અને તેના ઈતિહાસ, ભાગ બીજો, પાનું ૩૭૨ મું.

"ગુજરાતી" પ્રકાશિત ગ્રંથ.

મુંબઈ, કોટ, દ્વારકાદાસ સ્ટ્રીટ.

બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૧ લો. પ્રાચીન કવિઓની કવિતાના સંગ્રહમાંથી ઉત્તમોત્તમ કવિતાનો એક ઘણો સારો જથ્થો એકઠો કીધો છે, ૧૨ મોટાં આખ્યાન, ૨૦ આખ્યાયિકા, ને ૫૦૦ પદોનો સરસ સંગ્રહ. પૃષ્ટ ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિમ્મત રૂ ૩), ટપાલ ખર્ચ ૬ આના. આટલું સસ્તું પુસ્તક બીજું એકે નથી.

બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૨ જો. નરસિંહ મેહેતા, પ્રેમાનંદ સામળભટ, અખોભક્ત, મુક્તાનંદ ૭૦ ઘણા કવિઓની કવિતાના સંગ્રહનો આ જથ્થો છે. એમાં નવિન ઘણાં આખ્યાનો તથા જુનામાં જુના કવિઓની કવિતાનો સંગ્રહ પણ છે. ઉપલા બંને ગ્રંથો માટે વર્તમાન પત્રોએ સરસમાં સરસ અભિપ્રાયો આપ્યા છે. પૃષ્ટ ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિમ્મત રૂ ૩), ટપાલ ૭ આના.

અરેબિયન નાઇટ્સ-પુસ્તક ૧ લું. જગપ્રસિદ્ધ વાર્ત્તાસંગ્રહમાં એના જેવુ એક પણ નથી. એમાં ૬૫ મોટાં ને સારાં ચિત્રો આપ્યાં છે. ભાષા ઘણી સરળ, સરસ ને રસભરિત છે. પૃષ્ઠ (ચિત્રો સાથે) ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિમ્મત રૂ ૩), ટપાલ ૬ આના.

અરેબિયન નાઇટ્સ-પુસ્તક ૨ જું જગપ્રસિદ્ધ વાર્ત્તાસંગ્રહનો આ બાકીનો ભાગ છે. ચિત્ર ૭૦ છે. પેહેલા ભાગ કરતાં વધારે રસભરિત છે. [છપાય છે.

દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ-કવિ નર્મદાશંકરે **રૂ ૧૦ વાળું** જે દયારામ કૃત છપાવ્યું હતું તેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. ગિલીટના નામ સાથનાં પુઠાં છે. **વધારામાં** સતસૈયા, જે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારાઓને ઘણા ઉપયોગી છે, તેની સંપૂર્ણ ટિકા આપી છે. કિમ્મત ઘણી સસ્તી, રૂ ૨-૮-૦. ટપાલ ૪ આના.

રાજતેજોમયી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર-જુબીલી પ્રસંગ માટેજ નહિ, પણ સદાકાળ યાદ રાખવા યોગ્ય એક ઉચ્ચ સદ્ગુણોથી ભરેલું સંસારી જીવનચરિત્ર, લૈબ્રેરીઓમાં રાખવા લાયક, ૭ સુંદર ચિત્રો સાથે. મુખપૃષ્ટનું ચિત્ર કોઈપણ ગુજરાતી ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું હોય તેથી ઘણું સરસ. સઘળા વર્તમાનપત્રોએ ભલામણ કીધી છે કે કન્યાઓને માટે તે ઘણું ઉપયોગી છે. કિમ્મત રૂ ૪) ટપાલ ૪ આના.

દિલશાવતી-શેહેનશાહ અકબર, પ્રતાપિ મોગલ મહારાજાની જીંદગીનું, રાજકાજનું અત્યુત્તમ ચરિત્ર. સાથે એક સદ્ગુણ સંપન્ન સ્ત્રીના પતિવ્રતપણાની

વાર્તા છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી વાર્તાઓ નિકળી છે, પરંતુ આ એક એવી વાર્તા છે કે તેમાંથી ધર્મ જ્ઞાન, ઇતિહાસ, આનંદ ને સંતોષ એકે સામટા મળે છે. શેહેનશાહ અકબરે કેવા પ્રકારે પોતાનું આયુષ્ય ગાળ્યું છે તેની આના કરતાં કોઈ રીતે વધારે હકીકત મળી શકે તેમ નથી. વાર્તાનો મુખ્ય પાયો ખરી હકીકતપર રચાયો છે. પૃષ્ઠ ૩૦૦, કિમ્મત રૂ ૧-૧૨-૦.

બહારવટિયાની સ્ત્રી—એક સરસ વાર્તા. કિમ્મત આના ચાર. ટપાલ છ પૈ.

યમસ્મૃતિ—મૂળ સંસ્કૃત તથા ભાષાંતર સહિત. કિમ્મત આના બે. ટપાલ છ પૈ.

ધર્મવિચાર—કવિ નર્મદાશંકરના છેલ્લા નિબંધોનો સંગ્રહ કિમ્મત રૂ ૦-૧૦-૦ ટપાલ એક આનો. [ઘણી થોડી નકલ બાકી છે.

બાળકૃષ્ણ વિજયનાટક—કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરનો છેલ્લો પ્રાસાદિક નાટક. કિમ્મત રૂ ૦-૮-૦. ટપાલ છ પૈ.

રાસેલાસની કથા—ડા. જૉનસનના એક સરસમાં સરસ નિબંધ તથા વાર્તાનું ભાષાંતર, ચિત્રો તથા સુધારા સાથે. એ ગ્રંથ સુખમાં છકી જતાં તરૂણને બોધ દેનારો, ને દુઃખમાં ધીરજ આપનારો છે. ઈહલોક ને પરલોક એ શું છે તેનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપે છે. કિમ્મત રૂ ૧). ટપાલ એક આનો.

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા—અપૂર્વ રાજકીય કાદમ્બરી. એ વાર્તાપર ઇંગ્લંડનાં ધોરિંધર પત્રો "ધી ટાઈમ્સ," "સ્ટાન્ડર્ડ," "સેંટ જેમ્સીસ ગેઝીટ," "પોલમોલ ગેઝીટ," "ટેલીગ્રાફ," "સ્કાટસમેન," "ધ ડિવન" "સેટરડે રિવ્યુ," (તથા "ધી સ્ટાન્ડર્ડ"પરથી જણાય છે કે રૂશિયાનું "નોવોવરમિયા," "મોસ્કો ગેઝીટ" ને ફ્રાન્સનું "ટેમ્પેસ") અને અમેરિકાના "નોર્થ અમેરિકન રિવ્યુ" વી. વી. એ ટીકા કીધી છે; અને હિંદુસ્તાનના એકેએક પત્રોએ તેની તપાસ લીધી છે; જેવી તપાસ કોઈપણ ગ્રંથની અદ્યાપિ પર્યંત લેવાયલી જણાઈ નથી. ત્રીજી આવૃત્તિ પુષ્કળ ટિપ્પણ ને સુધારા વધારા સાથે. કિમ્મત રૂ ૧-૮-૦. ટપાલ બે આના.

નર્મ કવિતા—કવિ નર્મદાશંકરની રચેલી સઘળી કવિતાનો મોટો સંગ્રહ, કવિતાનાં સઘળાં ટિપ્પણો સાથે, બે વિભાગમાં. અગાઉ તેની કીમત રૂ ૧૫ હતી. હાલ, કવિએ નહિ છપાવેલી એવી પણ સર્વ કવિતાઓ તેમાં ઉમેરી છે છતાં કીમત રૂ ૭. ટપાલ આઠ આના. પૃષ્ઠ ૧૨૦૦.

ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા. જે આધુનિક હિંદુ કુટુંબના ચિત્રનો નમુનો છે. કિમ્મત રૂ ૧, અગાઉથી.

